

ही संयुक्ता.

दिल्लीसारख्या 'कॉस्मोपॉलिटन' शहरात
जन्मली, वाढली.

तिला तुमच्या-आमच्याप्रमाणेच
वेगवेगळ्या विषयांत रस होता.

मग तिनं सरधोपटपणे महाविद्यालयीन
शिक्षण न घेता, आपल्याला
हवं तेच शिकायचं ठरवलं.

आई वडीलही ग्रेटच! त्यांनी तिला
चक्क साथ दिली. मग ही मुलगी चेन्नईला
हातमागावर विणकाम शिकली. गाणं शिकली.

'इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठा'ची
तिनं पदवी-सुवर्णपदकासह-मिळविली. त्यानंतर तिनं
'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅशन डिझायनिंग' मधला
पदव्युत्तर पदविका अभ्यासक्रमही पूर्ण केला.

आता ती आंध्रप्रदेशातल्या पोचमपल्ली इथे
हातमाग विणकरांच्या संस्थेमध्ये काम करते.
निरनिराळ्या स्वयंसेवी संस्थांबरोबर तिचा संपर्क आहेच.
परंतु विशेष म्हणजे आपलं काम करता करता
मानवजातीच्या 'समते'साठीही ती झटते आहे.
या खऱ्या गोष्टीचं तात्पर्य एकच -
मनापासून वाटतं, तेच करा. यश हमखास आहे!

राजहंस प्रकाशन प्रा. लि. / पुणे

मनापासून वाटतं तेच करा;
यश हमखास आहे!

गोष्ट एका खऱ्या 'इंडीयट'ची

संयुक्ता

अनुवाद : उषःप्रभा पागे

गोष्ट
एका
खऱ्या
'इडीयट'ची

संयुक्ता

अनुवाद : उषःप्रभा पागे

या पुस्तकातील कोणताही भजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनःप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक आणि प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

गोष्ट, एका खऱ्या 'इंडियट'ची

संयुक्ता

अनुवाद : उषःप्रभा पागे

संपादक : सुजाता देशमुख

प्रकाशक

© दिलीप माजगावकर

राजहंस प्रकाशन प्रा. लि.

१०२५, सदाशिव पेठ

पुणे - ४११ ०३०

फोन - (०२०) २४४७३४५९

फॅक्स : २४४३३७१९

E-mail : rajhansprakashan@gmail.com

Website : www.rajhansprakashan.com

मुद्रक

रोहन एंटरप्रायझेस

१६/२, 'स्वोजस'

सहवास सोसायटी

कर्जेनगर

पुणे - ४११ ०५२

Learning the Heart Way

Samyuktha

मूळ इंग्रजी पुस्तकाचे प्रकाशक

अदर इंडिया प्रेस, गोवा

© राजहंस प्रकाशन प्रा. लि.

अक्षरजुळणी

मानस एंटरप्रायझेस

अंकिता अपार्टमेंट्स, विठ्ठलवाडी,

हिंगणे, पुणे ४११ ०५१

फोन : ९७६५६३२१२४

मुखपृष्ठ : रविमुकुल

मुद्रितशोधन : ज्योत्स्ना बोर्डे,

पूजा कुलकर्णी

आवृत्ती पहिली : मे २०१०

ISBN 978-81-7434-498-4

किंमत : १०० रुपये

माझ्या आवडीचा शोध घेण्यासाठी
मला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन देणाऱ्या
आणि शिक्षण हे माझ्यासाठी 'विशेष' करणाऱ्या
अम्मा, नन्ना आणि
माझ्या सर्व शिक्षकांना समर्पित...

मनोगत / ७
प्रवासाची सुरुवात / ९
माझा स्वतःचा मार्ग / २४
एक रंगीत प्रेमकथा / ५०
नर्मदा खोऱ्यातील मोर्चा / ७६
जे. कृष्णमूर्ती आणि जी. संयुक्ता / ८७
वाटचालीतील टप्पा - 'पदवी' / ९४
पुढे काय...? / १०४
सर्व काही शक्यतेच्या कोटीत / १०८
मला काय वाटलं... / ११३
वाचावाच असा हा अनुभव / ११७

अनुक्रम

मी हे पुस्तक का लिहिलं?

चहा करायचा असो, किंवा शिक्षणविषयीचा दृष्टिकोन असो, एखादी गोष्ट साध्य करायचे कितीतरी मार्ग आहेत. निवड आणि पसंती आपलं आयुष्य रोमांचक करतात. परंतु आज मात्र परिस्थिती अशी आहे, की प्रत्येक गोष्टीचा साचा ठरून गेला आहे. शिक्षणक्षेत्रात तर खूपच. मुलांनी शाळेत जायचं, त्यांनी परीक्षा द्यायच्या, उत्तम अभ्यास करायचा. शालेय शिक्षण झाल्यानंतर नावाजलेल्या महाविद्यालयात जायचं. आणि हे सांगण्याची गरजच नाही, की तिथेही त्यांनी नैपुण्य मिळवायचं. हे सगळं असं झालंच पाहिजे. असं झालं, की त्यांची चांगली, आकर्षक करिअर होणार. शेवटी एवढं सगळं करण्याचा उद्देश तोच असतो ना! मार्ग आखून दिले आहेत ना आम्ही. फक्त त्या मार्गाची कास धरायची, पाठ फिरवायची नाही. डावी-उजवीकडे बघायचं नाही, फक्त पुढे जात राहायचं. नाकापुढे सरळ जायचं. मग तुम्ही नेमकं तिथेच जाणार. प्रत्येकाला ती खात्रीच असते, किंवा प्रत्येकाची तशी खात्री करूनच दिलेली असते, की तिथे ते आहे आणि पद्धतशीरपणे त्या रस्त्यावरून चालत राहिलं की तुम्ही त्या तिथे पोहोचणारच!

उच्च शिक्षणाला आज जणू काही तीनच चेहरे आहेत. अभियांत्रिकी, वैद्यकीय आणि संगणक, म्हणजे अगदी ब्रह्मा, विष्णू, महेश... शिक्षणक्षेत्रातली तीन पवित्र तीर्थ! आपल्या सगळ्यांना त्याच साच्यातून जाऊन यांपैकी एका क्षेत्राला आपलंसं करायचं आहे. महेश बना. नको? मग विष्णू व्हा! निदान ब्रह्मा तरी व्हाच!! या तिन्हीपैकी तुम्हांला काहीच बनायचं नसेल तर तुम्ही मूर्ख! बहुधा तुमच्यामध्येच काही बिघाड आहे. म्हणजे

मनोगत

तुम्ही मंद आणि मळ असणार! असे गंड विद्यार्थ्यांच्या मनात अचूक तयार होणार. पालकांनाही मुलं याच मार्गानं जावीत आणि त्याच रुळलेल्या गोष्टी त्यांनी कराव्यात असं वाटत असतं. त्यांनीही तेच केलेलं असतं आणि मुलांनीही त्याच मार्गानं जावं असं त्यांना वाटतं. कोणीच असं म्हणायचं धाडस दाखवत नाही, की माझं मन सांगतंय तेच मी करेन!

हे पुस्तक लिहिण्याचा उद्देश असा, की या पठडीबद्ध शिक्षणाला पर्याय आहेत हे मला माझ्या वयाच्या वाचकांना दाखवायचं आहे. तुम्हांला उच्च शिक्षण कसं घ्यायचं याचा पर्याय तुम्ही स्वतः निवडू शकता. तुमचं स्वप्न साकार करण्यासाठी तुम्ही कसे पद्धतशीर प्रयत्न करू शकता, ते मला सांगायचं आहे. या प्रक्रियेमध्ये तुम्ही स्वतःविषयी, तुम्हांला सर्वात जास्त काय आवडतं त्याविषयी आणि तुम्हांला सर्वात जास्त आनंद कोणत्या गोष्टीत मिळतो याविषयी शिकाल. या पुस्तकाचा आणखी एक उद्देश म्हणजे, उच्च शिक्षणाविषयी इतक्या मनोरंजक गोष्टी आहेत की तसा विचार करण्याचं किंबहुना त्या करण्याचं धाडस आपणही करू शकतो. मला पालक आणि पाल्य यांच्या समोर त्या मांडायच्या आहेत.

अशा तऱ्हेच्या पद्धतीमध्ये तुम्हीच केंद्रस्थानी असणार आहात. पण त्या मार्गानं जायचं की नाही, हे तुम्ही ठरवायचंय! पालकांचं ऐकायचंय की नाही, हेही! मैत्री करायची की नाही, हेही! खेळ तुम्हांला खेळायचा आहे आणि तुम्हीच त्याला जबाबदार असणार आहात. चुकलो, तर अपराध स्वीकारायचा आणि योग्य गोष्टी घडल्या की कौतुक झेलायची, यांपैकी दोन्हीची तयारी तुम्हांलाच ठेवावी लागेल. तुमच्या शिक्षणाचा संपूर्ण ताबा तुमच्या हातात राहील. तसाच तो तुमच्या आयुष्यावर आणि तुमच्या स्वतःवरसुद्धा असेल. याच दिशेनं माझी वाटचाल झाली. सुरुवातीला मी काळजी करायची. मी खूप संकोची होते. सगळ्याच किशोर युवकांप्रमाणे! मला माझा हा प्रवास आता पुस्तकाच्या वाचकांना घेऊन करायचा आहे. हकिकत चटपटीत करण्यासाठी त्यात काही मीठ-मसालाही मी घालणार आहे.

प्रत्येक पद्धतीचे काही फायदे-तोटे असतातच आणि अनौपचारिक शिक्षण असं ज्याला आपण ढोबळपणे म्हणतो, ती पद्धतही याला अपवाद नाही. माझ्याबाबतीत ती पद्धत फलदायी ठरली, पण ती सगळ्यांनाच तशी ठरेल असं नाही. त्यातले चढ-उतार दोन्ही अनुभवणं हीच तर कल्पना आहे. वाचक कदाचित आपली अशी सर्वस्वी नवी आणि स्वयंपूर्ण वेगळी पद्धतही अवलंबतील. त्याची प्रक्रिया परिस्थितीनुसार अभिनव आकार घेत राहील. माझ्याबाबतीत ती जशी घडत गेली, तशीच इतरांच्याही बाबतीत घडेल असं नाही. परंतु निदान माझ्या उदाहरणावरून तरी मी केलेल्या चुका त्यांना टाळता येतील.

२६३९

प्रत्येक सुरुवात ही खरं पाहिलं तर सुरुवात नसतेच. आपण जे काही करत असतो, त्याला एक भूतकाळ असतो आणि भूतकाळातले अनुभव भविष्यामधल्या मार्गदर्शक खुणा ठरतात. माझ्याही बाबतीत तो महत्त्वाचा मुद्दा होता.

कलाक्षेत्राची स्मृती

माझ्या आईवडलांचं शिक्षण समाजशास्त्रातलं! दिल्लीतल्या बँकमधली नोकरी वडलांनी सोडली आणि आम्ही चौघं म्हणजे ते, माझी आई उमाशंकर, माझी लहान बहीण लक्ष्मी आणि मी यांच्यासह हैदराबादला माझ्या आजोबांकडे (त्यांच्या वडलांकडे) आलो. माझ्या वडलांनी सामाजिक कार्यात वाटा उचलायला सुरुवात केली. 'आंध्र प्रदेश नागरी स्वातंत्र्य संरक्षण समिती' अशासारख्या संस्थांमधून! हैदराबादला सहा वर्ष राहिल्यानंतर खेडेगावातच राहून तळागाळातल्या लोकांमध्ये सामाजिक कार्य करावं असं त्यांना वाटू लागलं. आमचं पिढीजात गाव म्हणजे चित्तूर जिल्ह्यातलं (आंध्र प्रदेश) एक खेडं. आपल्या खेड्यात शेती करायची आणि सामाजिक क्षेत्रात काम करायचं ठरवून ते परतले. तेव्हापासून माझ्या आईवडलांनी, शेती, पाणी व्यवस्थापन, दलितोंचे जमिनीवरील हक्क, अस्पृश्यता अशी क्षेत्रं अंगीकारली. गेल्या पंधरा वर्षांत आम्ही आमची शेती सेंद्रिय पद्धतीनं करत आहोत. आम्ही आता भात, ऊस, आंबे, भुईमूग, नारळ आणि त्या मोसमातल्या भाज्याही सेंद्रिय पद्धतीनं घेतो.

प्रवासाची सुरुवात

सामानाची बांधाबांध आणि निघालो...

या खेड्यात येऊन राहिल्यावर 'बेइंट अरुंडेल सेकंडरी स्कूल', चेन्नई इथे निवासी विद्यार्थी म्हणून माझं नाव घातलं. ही शाळा म्हणजे भरतनाट्यमचं मूलभूत शिक्षण देणाऱ्या 'कलाक्षेत्र फाऊंडेशन'ची एक शाखा होती. श्रीमती रुक्मिणीदेवी अरुंडेल म्हणजे सुप्रसिद्ध शास्त्रीय नर्तकी. त्यांनी 'कलाक्षेत्र' ही संस्था स्थापन केली. भरतनाट्यमची एक निराळी, स्वतंत्र शैली त्यांनी विकसित केली आणि मग 'कलाक्षेत्र' शास्त्रीय नृत्य आणि संगीतकारांची पंढरी झाली.

रुक्मिणी आत्येचं मुलांवर प्रेम होतं. तणावरहित, मैत्रीपूर्ण शैक्षणिक वातावरणावर आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणावर तसाच भारतीय सांस्कृतिक मूल्यांवर त्यांचा कटाक्ष होता. गुरुकुलविषयी आपण वाचतो ना, गुरुगृही राहून प्राचीनकाळी मुलं शिकत असत त्याचीच आठवण मला इथलं वातावरण पाहून व्हायची. 'कलाक्षेत्र' मध्ये मी निवासी विद्यार्थी म्हणून आठ वर्ष राहिले. (१९८९ ते १९९६)

'कलाक्षेत्र' ही वेगळ्याच प्रकारची शाळा. झाडांनी वेढलेल्या मोकळ्या जागेत गोलाकृती ओटे घातलेले होते. त्यांवर म्हटल्या जाणाऱ्या प्रार्थनेनं सकाळ सुरू व्हायची. या जागेचं नाव होतं तपोवन. तपोवनात तप करणाऱ्या ऋषींचं वातावरण इथे निर्माण करण्याचा प्रयत्न होता. तपोवनमधल्या प्रार्थनाही वेगळ्या वेगळ्या धर्मातल्या असायच्या...

'शत्रो मित्रः, शं वरुणः', 'बिस्मिल्ला उल रहेमान' आणि 'ओ, हिडन लाइफ' अशा...

गवती छपराच्या वर्गात जमिनीवर, किंवा झाडाखाली मांडी घालून आम्ही बसायचो. नैसर्गिक वायुवीजनाची सोय असलेल्या त्या वर्गामध्ये चेन्नईच्या दमट उन्हाळ्यामध्येही आम्ही तुलनेनं आरामात असायचो. 'कलाक्षेत्र' समुद्रकिनार्यावरच होतं आणि समुद्रावरचं वारं तिथे सतत वाहायचं आणि त्याबरोबर लाटांचा आवाजही यायचा. आम्ही सुरुवातीला परकर-पोलकी घालत असू आणि आठवी नंतर आम्ही 'पवदा-थवनीस' (आखूड साड्या) हा तामिळनाडूचा पारंपरिक वेश परिधान करू लागलो. मुलगे कुतें, पायजमे घालत. शिक्षकांचं वागणं मैत्रीचं आणि आत्मीयतेचं असे आणि शारीरिक शिक्षेला परवानगी नव्हती. विद्यार्थी वेगवेगळ्या संस्कृतींचे, परंपरांचे आणि पार्श्वभूमीचे असूनही सहजपणे, मित्रभावनेनं संकोच न करता किंवा पूर्वग्रह न बाळगता एकमेकांशी मिळून मिसळून वागत.

'बेइंट अरुंडेल' ही सेंट्रल बोर्ड फॉर सेकंडरी एज्युकेशन (सीबीएससी) पद्धतीची शाळा होती खरी, पण तिथे नृत्य आणि संगीतावर जास्त भर होता. बहुतेक सर्व विद्यार्थी शाळेतून 'कलाक्षेत्रा'च्या 'कला महाविद्यालया'त जाऊन ललित कला शिक्षणक्रमातला एखादा कला विषय म्हणजे नृत्य, चित्रकला, गाणं, मृदंगवादन, बासरी, व्हायोलिन किंवा वीणावादन एक तासभर शिकायला जात असत. पाच वर्षांचा भरतनाट्यमचा पदविका अभ्यासक्रम मी पूर्ण केला आणि दोन वर्ष शास्त्रीय गायन शिकले.

शाळेला जाताना...

‘कलाक्षेत्र’ दरवर्षी कलामहोत्सव (आणि असे अनेक महोत्सव) साजरा करीत असे. ‘कलाक्षेत्रा’च्या भव्य सभागृहात सुप्रसिद्ध नर्तक आणि संगीतकार आपली कला सादर करीत. लक्षात राहण्याजोगे होते ते ‘कलाक्षेत्रा’चे नृत्यनाट्याचे कार्यक्रम. रुक्मिणीदेवी अरुंडेल स्वतः त्याचं संगीत देत आणि संस्थेचे प्रशिक्षित नर्तक संगीतकार ते सादर करीत. ‘कलाक्षेत्रा’मध्ये ‘कलां’वर अधिक भर होता. त्यामुळेच आमच्यामध्ये भारतीय कला आणि हस्तकलेच्या वस्तूविषयी नितांत आणि अविचल आदर निर्माण झाला. सौंदर्य आणि साधेपणा यांचा मेळ घालणाऱ्या भारतीय सौंदर्यशास्त्राचं खरं रसग्रहण करायला मी शिकले. या सगळ्यांविषयी आणि त्याहूनही अधिक मी ‘कलाक्षेत्रा’ची ऋणी आहे.

शालेय शिक्षण संपताना...

बारावी संपता संपता माझे सगळे मित्रमैत्रिणी, अभियांत्रिकी आणि वैद्यकीय शाखेचे प्रवेश अर्ज भरण्यात दंग झाले. वसतिगृहाच्या परिसरातल्या एका विस्तीर्ण झाडाच्या सावलीत बसून मी मात्र विचारात हरवून गेले. मी काय करू? मला काय करायचं आहे?

एक गोष्ट नक्की होती, की मला अभियांत्रिकी किंवा संगणक यांपैकी काहीच नको होतं. किती कंटाळवाणं ना?

मला ‘जीवशास्त्र’ आवडायचं (ते शिक्षक फार छान शिकवायचे). पण ‘रक्त’ नको वाटायचं. त्यामुळे वैद्यकशास्त्रही मला नको होतं. या पलीकडचं काही करायचं हा निर्णय काही सोपा नव्हता, कारण इतरही बऱ्याच गोष्टींमध्ये मला रस होता.

जीवशास्त्रात बी.एससी.?

पण तीन वर्षे इतका दीर्घकाळ कोण अभ्यास करणार? आणि बी. एससी. होऊन मी करू काय? मला हस्तकलेची आवड होती. हातानं गोष्टी करणं (आणि पायानंही) मला आवडत होतं.

संगीत, नृत्य, चित्रकारी? आणि रंगभूमी? हो! पण मला त्यात गती होती का? का आपण वकील व्हावं? एका व्यवसायाकडून दुसऱ्याकडे माझे विचार भरकटत होते. मी काय चांगलं करू शकेन? गंभीरपणानं आपण काय करावं? कोणत्या व्यवसायामधून चांगली प्राप्ती होईल? चांगला भविष्यकाळ कशात आहे? सर्वांत महत्वाचं म्हणजे मला खरोखर काय करायला आवडेल?

झाडाखाली बसून असा विचार करताना मला वाटे, की स्वर्गातून काही पानं आपल्या ओंजळीत पडावीत आणि त्या बरोबरच मला पडलेल्या प्रश्नांची उत्तरंही. मग फक्त उभं राहायचं, कपड्यांवरची धूळ झटकायची आणि धावत सुटायचं.

‘युरेका, सापडलं रे सापडलं,’ असं म्हणत!

पण तसं काही घडलं नाही. यातही वाईट म्हणजे, ही तर सुरुवात होती. हिमनगाचं टोक म्हणा ना! इतरांप्रमाणे जास्तीत जास्त मार्क मिळवून डझनावारी प्रवेश परीक्षा देणं हे एकमात्र ‘महत्वाचं’ ध्येय माझ्या डोक्यात कधीच घुसलेलं नव्हतं. माझा गोंधळ माझ्या आईवडलांनी पूर्ण सहानुभूतीनं ऐकून घेतला आणि आमच्यात त्याविषयी पुष्कळ चर्चा झाली. प्रत्येक व्यवसाय आणि त्याविषयी मला असलेली आवडनिवड यांची साधकबाधक चर्चा आम्ही केली. शेवटी त्यांनी सुचवलं, की मी एक वर्ष सुट्टी घ्यावी, प्रवास करावा आणि पर्याय शोधावेत. या शोधप्रक्रियेत माझ्या आवडीच्या विषयात मी काही काम करावं. त्यानंतर मला काय करायला आवडेल ते निवडून मी माझ्या डाळ-भाताची सोय करावी.

कल्पना छानच होती. या अवस्थेत असताना मी ‘फ्री फ्रॉम स्कूल’ हे राहुल अल्वारेसचं पुस्तक वाचलं. त्यानं दहावी पास झाल्यानंतर एक वर्ष शिक्षणातून मोकळीक घेऊन त्याला आवडणाऱ्या गोष्टींमध्ये स्वतःला गुंतवून ठेवलं. त्याला प्राणिजगतामध्ये रस होता आणि सरपटणारे प्राणी, विशेषतः सापांची त्याला आवड होती. आपले सगळे सापांविषयीचे प्रत्यक्ष काम करून घेतलेले अनुभव या पुस्तकात त्यानं सांगितले आहेत. मला सर्वांत जास्त उत्साह या पुस्तकामुळे मिळाला आणि लगेच सुरुवात करायची प्रेरणाही. याचीच मला गरज होती.

सुरुवात कुठून करायची? थोडी लुडबुड करावी का? मग मी तेच केलं.

थोडी लुडबुड

माझ्या वयाची इतर मुलं कर्तव्यबुद्धीनं महाविद्यालय आणि क्लासेसच्या मागे लागली, तेव्हा मी माझं मुक्कामाचं ठिकाण अहमदाबाद हे ठरवलं. माझी आई माझ्याबरोबर होती. अहमदाबादच्या ‘नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ डिझाईन’ मध्ये सुदर्शन खन्ना हे इंडस्ट्रियल डिझाईन या विषयाचे प्राध्यापक होते. ते शिकवत होते पण इतरही गोष्टी करण्यासाठीही ते वेळ काढायचे. ते ‘खेळणी’ करायचे. भारतीय खेळणी बनवायच्या परंपरेचं त्यांनी गाढ संशोधन केलं होतं आणि शाळा-महाविद्यालयांतून त्याविषयी देश-परदेशांत कार्यशाळा घेतल्या होत्या. पूर्वी एकदा पारंपरिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानविषयक परिषद चेन्नईच्या ‘अण्णा विद्यापीठा’त भरली होती. त्यामध्ये त्यांनी स्थानिक एतद्देशीय खेळणी बनवण्याची कार्यशाळा आयोजित केली होती. त्यावेळेपासून माझी आई त्यांना ओळखत होती. तिनं त्यांच्यापाशी पत्रव्यवहार केला आणि मला खेळणी बनवायला शिकवायचं त्यांनी कबूल केलं.

सुदर्शनजींबरोबर आम्ही पंधरा दिवस राहिलो आणि विविध प्रकारच्या सामग्रीपासून म्हणजे कागद, चिखल, काड्या, धातू अशांपासून सर्व प्रकारची भारतीय खेळणी कशी बनवायची ते मी शिकले. दिसायला ती साधी, सोपी वाटतात. पण ती

करायला बसलात, की ही सोपपी खेळणी बनवणं किती अवघड आहे ते कळतं. ती खेळणी जर अचूक बनवली तर अप्रतिम दिसतात आणि आवाजाचा परिणामही व्यक्त करतात. ही खेळणी करायला शिकताना तुम्हांला त्यातल्या काही मूलभूत वैज्ञानिक संकल्पनाही समजतात. करताना थोडं जरी दुर्लक्ष झालं, तरी खेळणी जमत नाहीत. त्यांचा परिणाम उणावतो. साथी पण अडेलतडू खेळणी म्हणते मी त्यांना. छिद्र थोडं लहान झालं, किंवा मध्यात आलं नाही, किंवा कागद पाहिजे त्या जाडीचा घेतला गेला नाही, मातीचा गोळा जास्त ओला राहिला, की काम बिघडणारच! खेळणं नीट काम नाहीच करणार.

या अडेलतडू खेळण्यांच्या लहरी जेव्हा समजायला लागतात, तेव्हाच त्या बनवणाऱ्या कारागिराचं कौशल्य आणि कसब किती दाद देण्यासारखं आहे, हे लक्षात येतं.

भारतीय खेड्यांमधून बहुतेक खेळणी ही रस्त्यांवरून उचललेल्या निरुपयोगी गोष्टींपासून आणि इतर सहज उपलब्ध होणाऱ्या नैसर्गिक सामग्रीमधून मुलं स्वतः बनवतात. विज्ञानाची ही त्यांची समज अंतःप्रेरणेतून त्यांना कशी बरं मिळत असावी? ती आपल्याला आहे याची जाणीव त्यांना असते का?

सुदर्शनजींच्या दोन मुली सुरभी आणि गिरिजा (अनुक्रमे बारा आणि दहा वयाच्या) दोघीही खेळणी बनवण्यात एकदम तयार. त्या माझ्याही मार्गदर्शक होत्या. 'आपण बनवलेलं हे खेळणं का काम करत नाही' असा प्रश्न मला पडला, की सुरभी पटकन म्हणे 'किती घट्ट झालं आहे हे दीदी' किंवा, जी काही चूक असे, ती तिला पटकन उमगे. काही वेळेला आम्हां दोघींनाही पक्षी जमायचा नाही. तो पंख हलवायचाच नाही. मग आम्ही सुदर्शनजींकडे जाऊन काय बिघडलं ते समजावून घ्यायचो. तेव्हापासून प्रत्येक वर्षाच्या पहिल्या दिवशी खन्ना कुटुंबीय मला शुभेच्छेचं एक खेळणं आजतागायत पाठवताहेत.

अहमदाबादला असताना आम्ही कापड उद्योगात सुप्रसिद्ध असलेलं कॅलिकोचं टेक्स्टाईल संग्रहालय पाहिलं. ही संस्था 'गिरा साराभाई' यांच्या कल्पनेतून साकार झाली आणि यामध्ये अप्रतिम दुर्मीळ असे भारतीय वस्त्रोद्योगाचे देशाच्या विविध भागांतले नमुने आहेत. काही नमुने तर सतराव्या शतकातले आहेत. त्यांतली बारीक कलाकुसर, रंग आणि सौंदर्य पाहून आम्ही थक्क झालो.

एका संध्याकाळी आम्ही गांधीजींच्या साबरमती नदीकाठी असलेल्या आश्रमाला भेट दिली. ही नदी म्हणजे आता फक्त घाण पाण्याची एक धार आहे. आश्रमातलं वातावरण शांत, निवांत आहे; तर बाहेरचं वातावरण गर्दी, गजबजाट, गोंगाटानं भरलेलं आहे. प्रवेशद्वाराच्या आतलं जग आणि बाहेरचं जग ही दोन सर्वस्वी भिन्न जगं आहेत, एकमेकांविषयी पूर्णपणे बेखबर! आश्रम १९१५ साली स्थापन झाला. स्वातंत्र्यलढ्यातल्या महत्वाच्या ऐतिहासिक घटनांचा तो साक्षीदार आहे. आपल्या अनवाणी पायांना तिथल्या शीतल जमिनीचा स्पर्श होतो आणि आपण तिथे नम्र

होतो. गांधीजींच्या वापरातल्या दैनंदिन वस्तू तिथे ठेवल्या आहेत. आम्ही त्या पाहिल्या. लिहिण्याचा डेस्क, गादी, भांडी, गांधीजींचं लिखाण, फोटो आणि पत्रं. गांधीजींनी कस्तुरबांना भेट दिलेल्या, निळ्या मलमलीवर फुलांचं भरतकाम असलेल्या सुंदर पर्सनं माझं लक्ष वेधून घेतलं.

अहमदाबादहून आम्ही बडोद्याला गेलो. तिथे आनंदकुमार यांच्याकडे राहिलो. पुष्कळ लोकांचे ते मित्र, तत्त्वज्ञ आणि मार्गदर्शक होते. माझ्या आईचेही. यांच्याकडूनही शहाणपणाच्या चार गोष्टी मी ऐकाव्यात असं तिला वाटलं. स्वच्छ, सफेद, इस्त्रीच्या कुडत्यामध्ये ते वावरत. मला भेटलेल्या अत्यंत उत्साही लोकांपैकी एक! माझ्या भविष्यातल्या योजनांबद्दल आम्ही सविस्तर चर्चा केली. त्यांतलं एक संभाषण मला संपूर्ण आठवतं आहे. चहा पिता पिता ते म्हणाले, "समजा, पाण्यानं भरलेला एक आणि एक रिकामा पेला तुम्ही घेतला आणि भरल्या पेल्यामधून रिकाम्या पेल्यामध्ये आणि पुन्हा त्यातलं पाणी आधीच्या रिकाम्या पेल्यामध्ये असं रोज सहा तास या प्रमाणे वर्षभर तुम्ही करत राहिलात तर काय होईल? ते सोपं आहे करायला. पण तुम्ही तो पेला, ते पाणी आणि ते एकातून दुसऱ्यात ओतण्याची क्रिया यांतूनही बरंच काही शिकता. नेमकं काय ते तुम्ही कदाचित सांगू शकणार नाही, पण या कृतीचा गाभा असा, की कोणतीही क्रिया करता त्याला काही वेळ द्यावा लागतो. त्यासाठी पद्धतशीर प्रयत्न करावे लागतात. त्यामुळे ती क्रिया जेव्हा पूर्णत्वातून तुम्ही समजून घेता, तेव्हाच तुमच्या ती ध्यानात येते. मग तुम्ही ती तशी चालू ठेवायची की नाही, हे तुम्ही ठरवू शकता नं!" किती महत्वाचा सल्ला होता हा. तेव्हापासून मी तो आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करते आहे.

बडोद्यामध्ये 'महाराज सयाजीराव विद्यापीठा'त माझ्या आईनं मला दाराशीच सोडलं आणि 'पाहिजे असलेली सर्व माहिती तुझी तू घेऊन ये आणि तुझी तू पुन्हा घरी ये' असं बजावलं. मी तिथे अगदी एकटी पडले. आजूबाजूला कुणीच ओळखीचं नव्हतं. एका सुरक्षित निवासी शाळेत लहानाची मोठी झालेली मी! नवख्या ठिकाणी कोणी मोठं माणूस बरोबर नसताना जाण्याची माझी ती पहिलीच वेळ होती.

एका 'कार्यालया'सारख्या दिसणाऱ्या खोलीत गेले आणि माझा परिचय करून देताना विचारलं, की तिथे कोणकोणते अभ्यासक्रम शिकवले जातात, ते आणि तो परिसर यांविषयी मला जाणून घ्यायचं आहे. मग मी विभागा-विभागातून हिंडले. मातीची भांडीकला, मूर्तिकला, ललितकला (फाईन आर्ट), संपर्क इत्यादी विभागांत गेले. वर्गात काम करत असलेल्या विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षकांना भेटले. (सुट्टी असल्यानं त्यांना मोकळा वेळ होता.) काही माहितीपत्रकं, पुस्तिका गोळा केल्या. दिवसभराच्या माझ्या कामावर खूप होऊन घरी गेल्यावर सगळ्याविषयी आईला सविस्तर सांगितलं.

दोन दिवसांनी आम्ही बडोद्याहून मुंबईला आलो. मुंबईला मी एक महिना राहणार

होते. त्यामुळे आई मला मुंबईच्या तिच्या मैत्रीणीकडे - रजनी बक्षीकडे - सोडून आमच्या गावी परतणार होती. रजनीमावशी ही मुक्त पत्रकार होती आणि 'हिंदू' वर्तमानपत्रासाठी 'क्रिएटिव्ह कोस्ट' हा स्तंभ लिहायची. 'बापू-कुटी' हे पुस्तकही तिनं लिहिलं होतं आणि समाजसेवी कार्यकर्त्यांमध्ये ते लोकप्रिय होतं. मुंबईत काही काळ राहण्याचा माझा उद्देश, विविध क्षेत्रांतल्या लोकांशी परिचय करून घ्यायचा आणि त्यांचं कार्य जाणून घ्यायचं असा होता. त्यासाठी मुंबई आदर्श होती, कारण इतकी विविधता आणि बहुविध समाज असणारं दुसरं शहर ते कोणतं?

रजनीमावशीबरोबर राहण्याचा अनुभव फार छान होता. कोणत्याही वयोगटातल्या व्यक्तीबरोबर तिच्या पातळीला येऊन जमवून घ्यायची तिला विलक्षण हातोटी आहे. एका क्षणी ती खिदळणाऱ्या बाळाबरोबर लाडे लाडे बोलायची, तर दुसऱ्या क्षणाला मैत्रीणीबरोबर 'विवेकानंद'च्या शिकवणीविषयी बौद्धिक चर्चेत गंभीरपणे भाग घ्यायची. चांगली नकला करायची आणि नेहमी खूप हसवायची.

कर्नाटकी कंठसंगीतातल्या सुप्रसिद्ध गायिका अरुणा सीयारामनला आम्ही भेटलो. चंद्रलेखा संस्थेच्या 'भिन्नप्रवाह' या प्रयोगासाठी नृत्य सादर करणारी आणि नृत्यदिग्दर्शन करणारी कलाकार म्हणून आईनं तिला पाहिलं होतं आणि त्या प्रयोगात प्रभावित होऊन तिला घट्ट गळामिठी घातल्याचं आईनं सांगितलं होतं. मुंबईच्या मुक्कामात मी त्यांना भेटावं असा तिचा आग्रह होता.

अशा अनौपचारिक पद्धतीनं शिकण्याबद्दलच्या माझ्या योजनेबद्दल अरुणाजींना कुतूहल वाटलं. त्यांनी त्यांच्या दिनक्रमाविषयी, रियाजाविषयी आणि शास्त्रीय संगीत साधना किती खडतर आहे याविषयी सांगितलं. पॉप, रॉक, पाश्चिमात्य, शास्त्रीय, फिल्मी असं कोणत्याही प्रकारचं संगीत आपल्याला आवडतं असं त्यांनी सांगितलं. आवाजावर संस्कार करण्याकरिता जर्मनीमध्ये जाऊन त्यांनी प्रशिक्षण घेतलं. त्यांचा आवाज गंभीर आणि उत्तम आहे. त्यांच्या मिश्र निर्मितीमध्ये त्यांनी जर्मन कलाकारांबरोबर कामही केलं आहे.

आवाजाच्या प्रशिक्षणाविषयी त्या म्हणाल्या, की स्नानगृहात गुणगुणताना त्यांना जेवढा आत्मविश्वास वाटतो, तेवढा प्रेक्षकांसमोर गाताना कधीच वाटत नाही. म्हणजे स्नानगृहात आपण जास्त चांगलं गातो असं गायकांनाही खरंच वाटतं की काय? मला तर वाटायचं, की जे लोक गायक नाहीत तेच असं म्हणतात.

त्या पुढे म्हणाल्या, "तो आत्मविश्वास मला माझ्या आवाजात कमवायचा आहे." मग त्यांनी मला गाणं म्हणायला सांगितलं. बापरे! सुप्रसिद्ध गायिका अरुणा सीयारामना मला गाणं म्हणायला सांगत होत्या. काय गाऊ? माझ्या छातीतली धडधड बेताल वाजत होती. "काहीही गा. तुला आवडेल ते. शास्त्रीय, उपशास्त्रीय, फिल्मी?"

कल्याण रागातली त्यागराजची रचना, 'साई भजन' आणि 'दिल है की मानता नहीं'चं शीर्षकगीत मी म्हटलं. त्यांना 'दिल है की मानता नहीं' जास्त आवडलं,

अहाहा! गाणं...

तेव्हा मी रोमांचित झाले, की संकोचून गेले मला सांगता नाही येणार. तेव्हापासून चेन्नईमधल्या त्यांच्या प्रत्येक कार्यक्रमाचं निमंत्रण त्या मला पाठवत.

चित्र काढायचा माझा आवडीचा छंद होता. चित्रकाराचं जीवन मला पाहायचं होतं. प्रीती कानन या विशी ओलांडलेल्या अलीकडच्या व्यावसायिक चित्रकार. त्यांना मी भेटले. भारतात आणि भारताबाहेरही त्यांची काही प्रदर्शने झाली होती. खरं तर मी त्यांना पहिल्यांदाच भेटत होते, पण आमचं फार छान जमलं आणि मी त्यांच्याबरोबर दोन दिवस होते. फार उत्साही बाई होत्या त्या आणि स्वयंपाकापासून ते आरोग्यासाठी व्यायाम ते वाचन अशी त्यांची विविध आवड होती. त्यांचा नवरा, म्हणजे प्रसिद्ध निर्माता दिग्दर्शक रामगोपाल वर्मा. कामासाठी ते बाहेर गेले होते. आम्ही चित्रपटसृष्टीविषयीच्या, त्यावेळच्या ताज्या 'रंगीला' चित्रपटाविषयीच्या गप्पांमध्ये रमून गेलो.

अमेरिकेमध्ये त्यांच्या चित्रांचं प्रदर्शन लवकरच भरणार होतं. त्या चित्रांचं काम सुरू होतं. या चित्रमालिकेत प्रतिमा नव्हत्या. ब्रशच्या विविध रंग-छटांनी त्यांनी अथांगतेचा आभास निर्माण केला होता. त्यांच्या चित्रफलकावर काही भाग रंगवायची संधी मला मिळाल्यामुळे मी अगदी खूप झाले होते. रंगाविषयी त्या खूप बोलल्या. काही रंग कसे आत मुरतात, तर काही बाहेर डोकावतात वगैरे! भारतातल्या आणि परदेशातल्या कलेविषयी त्यांची मतंही त्यांनी मला सांगितली. हौशी कलाकाराला

कशी स्वतःची ओळख पटवायला लागते, त्याविषयीही त्या बोलल्या.

“अमेरिकेतल्या एका प्रदर्शनाला मी भेट दिली. तिथे एक चित्र होतं. एक मोठा चित्रफलक संपूर्ण काळ्या रंगानं रंगवला होता आणि त्यावर एकच लहान पंढरा तारा रंगवला होता. शीर्षक होतं ‘शुभ्र तारा’ आणि किंमत किती होती माहित्याय त्याची? तीस हजार अमेरिकन डॉलर्स! कल्पनेच्या पलीकडचं सगळं,” त्या उद्गारल्या.

सगळ्या तरुणांप्रमाणे मलाही झगमगत्या दुनियेचं आकर्षण होतं. मुंबई तर याचं केंद्र आहे. मी संधी सोडणार नव्हते. आम्ही एकदा एका स्टुडिओला भेट दिली. ‘निम्बस निर्मिती’च्या एका हिंदी कार्यक्रम मालिकेचं चित्रीकरण सुरू होतं. रजनीमावशी निर्मात्याला ओळखत होती. सेटवर दिवाणखाना, शयनगृह, पोलीस स्टेशन आणि तुरुंगही उभा केला होता. फिरता सेट होता. भिंती फिरवल्या की शयनगृहाचा काही मिनिटांत तुरुंग व्हायचा. त्या दिवशीचं दृश्य तुरुंगातलं होतं. दिग्दर्शक आणि त्याचे साहाय्यक दुसऱ्या खोलीत तीन संगणकांवर बसले होते. प्रत्येकातून कलाकार वेगवेगळ्या कोनांतून दिसत होता आणि त्यांनी माहिती दिली, की चित्रीकरण झाल्यावर त्यांतला जो सर्वात चांगला कोन असेल ते दृश्य निवडलं जायचं. दृश्याचा बारीकसारीक पैलूंचा विचार पडद्यावर पाहून केला जात होता. प्रत्येक रिटेकला कलाकार चांगला अभिनय देण्याचा प्रयत्न करीत होता. काही वेळेस तो जास्त नाटकी तर, काही वेळेस त्याचा अभिनय तोकडा वाटे. एकदा तर तो संवादच विसरला आणि त्याबद्दल ‘सॉरी’ म्हणून आणखी एकदा दृश्य चित्रण करायची त्यानं विनंती केली.

‘पाकिजा’ चित्रपटातली गाडीमधली दृश्यं आणि ‘मुगले आझम’ चित्रपटाची काही दृश्यं याच स्टुडिओत चित्रित झाली होती. खोटी गाडी आणि उभारलेले लुटपुटीचे खेड्यांचे सेट तिथे बॉलिवुडच्या भूतकाळातल्या चित्रपटांचे आणि कलाकारांचे मूक साक्षीदार होते जणू. फिल्मचं चित्रीकरण म्हणजे केवढा व्याप असतो आणि अगदी स्पॉटबॉयपासून मुख्य कलाकारांपर्यंत प्रत्येकाचा आपापल्या ठिकाणी मोठाच सहभाग असतो. एवढे कष्ट घेऊन काही चित्रपट इतके सुमार निघावेत हा किती विरोधाभास! आणि बॉक्स ऑफीसवर फिल्म आपटण्याचा केवढा धोका असतो! आम्ही त्या निर्मात्याचे आभार मानले आणि परत फिरलो.

मावशीनं एकदा हातात फोन घेऊन मला विचारलं, “आमीर खानला भेटायचं आहे?” जणू लाइनवर पुढच्याच मिनिटाला आमीरखान भेटणार होता. काय बोलावं मला काहीच सुचना. मी पार गोंधळून गेले, अधीर झाले. बापरे बाप! काय करू? कशी बोलू? “दुदैव, तो परदेशी गेला आहे.” फोनचा रिसिव्हर आपटून मावशी म्हणाली. “खरंच दुदैव!” मी म्हटलं. पण एकीकडे सुटकेचा निःश्वासही सोडला. त्यानंतर कितीतरी दिवस माझ्या स्वप्नातल्या हीरोच्या भेटीची चित्रं मी मनाशी रंगवत होते, त्याच्याशी काय बोलायचं, याची उजळणी करत होते.

एके सकाळी रजनीमावशीनं तिचा ‘प्राचीन’ टाइपरायटर बाहेर काढला. मला ‘टाइपरायटर शिका’ हे पुस्तक दिलं आणि त्यावरून माझी मी रोज एक तास टाइपरायटिंगचे धडे गिरवू लागले. त्याला आवश्यक ते आधारभूत कौशल्य मावशीनं माझ्यात निर्माण केलं, त्याचा मला पुढे फारच उपयोग झाला.

अनेक गोष्टी नव्यानं करायची संधी मला मुंबईनं दिली. मी इंग्रजीतून ‘हॅम्लेट’ पाहिलं ते सुप्रसिद्ध पृथ्वी थिएटरला. (‘हॅम्लेट’ एक मानसिक रुग्ण होता अशी मला खात्रीच झाली.) नादिरा बब्बरनं दिग्दर्शित केलेला एक विनोदी प्रयोगही मी पाहिला. हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीताच्या बऱ्याच मैफलीही मी ऐकल्या आणि मला त्या आवडल्या. मेक्सिकन आणि चायनीज खाद्यपदार्थांही मी मुंबईलाच पहिल्यांदा खाल्ले आणि गरमागरम बटाटावाडाही. नसरिन फाजलभाय या, मुंबई विश्वविद्यालयातल्या आणि दिल्ली प्राध्यापक विद्यापीठातल्या माझ्या आईची मैत्रीण! त्यांनी मला मुंबई जवळच्या लोणावळा या थंड हवेच्या ठिकाणी यायचं निमंत्रण दिलं. फार छान अनुभव होता तो. नसरिनमावशीनं मला माझे पहिल्या मॅक्रमचे धडेही आमच्या सुट्टीदरम्यानच्या भेटीत दिले. तिनं मला काही तंत्रं शिकवली. त्यानुसार मी भिंतीवरचं एक लहान शोभादर्शक, रजनीमावशीला भेट देण्यासाठी तयार केलं.

लोणावळ्याहून आल्यावर आम्हांला वाटलं, की मुंबईचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी इथल्या संग्रहालयाला भेट द्यावी. तिथे आम्ही जुने फोटो, जुन्या मुंबईची रेखाटनं आणि इतर कलावस्तू पाहिल्या. मुंबई म्हणजे खरं तर काही बेटांचा समूह आहे आणि त्याचा एकसंध भूभाग बनवण्यासाठी तो एकमेकांना जोडून घेतलेला आहे. तोच आजचं ‘मुंबई शहर!’ मुंबई भेटीतला प्रत्येक क्षण मला आवडला.

महिन्याच्या शेवटी माझे वडील आले आणि आम्ही परतीचा प्रवास सुरू केला. डहाणूला एका बैठकीसाठी आम्ही थांबलो. महाराष्ट्रातलं हे एक लहान गाव. हर्ष मांदेर हे त्यावेळेचे आय.ए.एस (सनदी) अधिकारी. त्यांनी एका आदिवासी पाड्यावर बैठक बोलावली होती. सामाजिक जाण असणाऱ्या विविध क्षेत्रांतल्या व्यक्तींनी (त्यांत एक माझे वडील होते.) आणि काही सनदी अधिकाऱ्यांनी या बैठकीत भाग घेतला. बैठकीचा चर्चेचा विषय होता ‘माहितीचा अधिकार’. अरुणा रॉय आणि निखिल डे ‘मजदूर किसान’ संघटनेचे संस्थापक. त्यांनी आपण प्रथम खेड्याकडे कसे गेलो आणि खेड्यातल्या लोकांना ‘माहितीच्या अधिकारा’ची पूर्ण कल्पना देऊन तो बजावण्याविषयी, तसंच समाज कल्याण खात्याचे खेड्यांसाठी मंजूर झालेले पैसे आणि अन्य सामग्री कोठे गडप झाली हे विचारण्यासाठी जागृती कशी केली, याविषयी सविस्तर आणि अत्यंत मनोरंजक किस्सा आम्हांला सांगितला. ‘जनसुनवाई’च्या बैठकीत संबंधित सरकारी अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरून त्यांना खेडुतांच्या प्रश्नांच्या सरबत्तीनं कसं हैराण केलं, त्याच्याही हक्किकती सांगितल्या.

डहाणू हे या बदलाचं, क्रांतीचं एक मुख्य केंद्र आहे. प्रदीप प्रभू आणि सिराज बलसारा यांच्या नेतृत्वाखाली इथली कष्टकरी संघटना गेली दोन दशकं सातत्यानं या भागातल्या आदिवासींना त्यांच्या जंगलातल्या साधनसंपत्तीवर अधिकार मिळवण्यासाठी मदत करित आहे.

या संघटनेतल्या काही व्यक्तींनीही बैठकीत त्यांचे अनुभव सांगितले. एस.आर.शंकरन हे बैठकीच्या अध्यक्षस्थानी होते. कोणताही मोठेपणा न मिरवणारा हा माणूस निवृत्त सनदी अधिकारी आणि कार्यकर्ता आहे. कित्येक दशकं अनुसूचित जाती-जमाती, आदिवासींच्या सक्षमीकरणासाठी ते कार्यरत आणि कटिबद्ध आहेत. अशा निःस्वार्थी आणि चांगल्या कामाला सर्वस्व वाहून घेतलेल्या निष्ठावान लोकांमध्ये बसणां, त्यांचं निरीक्षण करणं, त्यांना ऐकणं, तसंच प्रत्येकाची काम करण्याची शैली, कार्यक्रमाची मांडणी आणि शिवाय एकमेकांपासून स्फूर्ती घेऊन काम करणं, हे पाहण्याची मला फार चांगली संधी मिळाली.

सिराजमावशी जाता जाता म्हणाली, “यायचं का तुला माझ्याबरोबर? मलाही थोडी मदत हवीय.” आम्ही गावातल्या एका झोपडीपाशी पोचलो तेव्हा तिनं सांगितलं, की इथला ऐंशी वर्षांचा म्हातारा गाडीत चढताना पडला आहे आणि त्याचं हाड मोडलं आहे. त्याला एका इस्पितळात दाखल केलंय आणि त्यांना त्याचे आधीचे रिपोर्ट हवेत. त्याच्या या छोट्या झोपडीत आपण त्याचे रिपोर्ट शोधू.

झोपडीचे मोडकळीला आलेले झाप उघडून आत गेलो. अगदी वेगळं जग होतं ते. म्हातारा खूप धडपड्या असावा, त्याचा काही ना काही उद्योग चालू असणार. त्याचं हाड या सततच्या धडपडीतून मोडलेलं असणार. आतली खोली अत्यंत व्यवस्थित आणि नीट लावलेली होती. आत एक खाट होती, भिंतीवर त्याचा जुना काळा-पांढरा फोटो टांगलेला होता. एवढंच नाही, तर महात्मा गांधी, इंदिरा गांधी, राधाकृष्ण, जीझस आणि पाठीमागे चंद्रकोर आणि तारा असलेली मस्जिद अशी कॅलेंडरमधून कापून व्यवस्थित फ्रेम केलेली छायाचित्रं होती.

आम्ही रिपोर्टचा कसून शोध घेतला. त्याची ट्रंक पुढे ओढली आणि त्याच्या कपड्यांखाली, पुस्तकांखाली शोध घेतला. त्याचं वाचन विविध विषयांवर असावं, असा अंदाज, त्यानं पेटीत ठेवलेल्या निरनिराळ्या विषयांवरच्या विपुल पुस्तकांवरून आम्ही बांधला. अर्धा तास शोधूनसुद्धा रिपोर्ट्स मिळाले नाहीत. त्यामुळे आम्हांला आमचे प्रयत्न सोडून द्यावे लागणार की काय असं वाटायला लागलं. माणूस तर अत्यंत व्यवस्थित वाटला. तो त्याचे रिपोर्ट्स नीट ठेवणार नाही असं कसं होईल? आणि तेवढ्यात सिराजमावशीला ते सापडले. फ्रूटीच्या रिकाम्या सपाट केलेल्या आवरणात नीट घडी करून ठेवले होते ते.

डहाणूहून मी आमच्या गावी परतले. ‘पुढे काय’चं ओझं माझ्या डोक्यावर होतंच.

शाळा- के.एफ.आय.

शाळेच्या नावातूनच शिकण्याचं ते उत्तम केंद्र असल्याचं कळत होतं. ही अनिवासी संस्था चेन्नईमध्ये अड्यारच्या ‘थिऑसॉफिकल सेंटर’च्या आवाराच्या समोर आहे. ही शाळा म्हणजे जे. कृष्णमूर्तींनी सुरू केलेल्या अशा अनेक संस्थांपैकी एक. जे. कृष्णमूर्ती - विसाव्या शतकातले सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञ आणि चिंतक. जे. कृष्णमूर्तींच्या शिक्षणविषयक तसंच व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या कल्पनांचं आधिष्ठान इथल्या शिक्षणाला लाभलेलं आहे.

चर्चेमध्ये त्यांचा अजूनही आत्मीयतेनं ‘जे.के.’ असाच उल्लेख होतो. त्यांचा विश्वास होता, की शिक्षणामुळे विद्यार्थी स्वतंत्रपणे विचार करायला सक्षम झाला पाहिजे आणि जगातली आव्हानं, बुद्धिभावना आणि संवेदनक्षमता या बळावर त्यांना पेलता आली पाहिजेत. कृष्णमूर्तींच्या शिक्षणसंस्थेमध्ये भर असतो तो असं वातावरण निर्माण करण्यात, की ज्यात शिक्षक आणि विद्यार्थी हे एकत्रितपणे शिक्षणप्रक्रियेतून जातील. तसं होण्यासाठी दोघांमध्ये सतत संवाद, सतत कुतूहल आणि चर्चा असावी. त्यासाठी विद्यार्थ्यांना निर्भय होऊन प्रश्न विचारण्यासाठी, आत्मपरीक्षणासाठी उद्युक्त केलं जातं. शिकवण्याची पद्धतही सृजनशील असते. नेहमीचेच विषय विद्यार्थ्यांना मनोरंजक करून मांडण्यासाठी शिक्षक नवनवीन सर्जनशील मार्गांचा अवलंब करतात.

या शाळेतले एक शिक्षक ‘अनंत पद्मनाभन’ एकदा आईला भेटले होते, तेव्हा त्यांनी उच्च शिक्षणाच्या एका नवीन प्रस्तावित कार्यक्रमाचा उल्लेख तिच्याजवळ केला होता. माझ्या आईवडलांनी मला सुचवलं, की या कार्यक्रमाची तू माहिती घे. त्यासाठी जून १९९६ मध्ये मी या शाळेत आले.

शाळेचं कार्यालय म्हणजे ब्रिटिश काळापासूनची मोठी इमारत होती. एका खोलीत प्राचार्य गौतम बसायचे. सडपातळ, गोरे, टक्कल असलेले आणि चेहऱ्यावर मित्रत्वाचं हसू. त्यांच्या खोलीची दारं नेहमी उघडी असत. नैसर्गिक उजेड आणि वारा आत येण्यासाठी. मला वाटलं, की ती दारं माझ्या स्वागताला उत्सुक आहेत. या ‘प्रोग्रॅम फॉर हायर एज्युकेशन’ विषयी (पीएचई) आम्ही खूप बोललो. गौतमसरांनी या योजनेविषयी सांगितल्यावर मला वाटलं, की किती छान आहे हे.

श्री. गौतम यांच्या मते, हा कार्यक्रम बारावी नंतरच्या स्वावलंबी विद्यार्थ्यांसाठी स्वशिक्षणाची एक सुसंधी आहे. शाळेत त्याविषयी जी टिप्पणी तयार केली आहे त्यातून त्यातले मुख्य उद्देश सुस्पष्ट होतात :

भाग पहिला : तत्त्वज्ञानाची बैठक. कृष्णमूर्तींच्या शिकवणुकीच्या संदर्भात माणूस असण्याच्या अर्थाची समज विकसित करणं; संभाषण, वाचन आणि चित्रफिती, ध्वनिमुद्रित यांच्या मदतीनं पूरक अशा धार्मिक, तात्त्विक साहित्याच्या वाचनाला प्रोत्साहन देणं.

भाग दुसरा : वैयक्तिक आणि समकालीन महत्त्वाच्या असलेल्या विभागात

गुंतवणूक. वेगवेगळ्या चार-पाच विभागांत विद्यार्थ्यांनं लक्ष घालून काम करणं अपेक्षित आहे. त्यासाठी वाचन, उमेदवारी, प्रवास आणि सादरीकरण या मार्गांचा उपयोग करावा. या निवडक विषयांत किती खोल जायचं ते त्या विषयावर आणि विद्यार्थी किती खोल जाऊ इच्छितो त्यावर अवलंबून आहे. या अभ्यासक्रमाच्या अध्ययनाचा उद्देश विद्यार्थ्याला आवडीचं क्षेत्र, व्यवसाय सापडावा आणि निव्वळ करिअर करण्यापलीकडे जायची प्रेरणा मिळावी हा आहे.

भाग तिसरा : पत्रव्यवहाराद्वारे विद्यार्थ्यांनं आवडत्या विषयात पदवी परीक्षा द्यावी. विद्यार्थ्यांनी यासाठीची सामग्री स्वतः शोधावी, मिळवावी, शाळाही सुचवेल. पदवीसाठी काय अभ्यास करायचा याची जबाबदारी शाळेची नाही.

कुतूहल जागं करणारं ते होतं, हे खरंच! पण तीन वर्षं या पदवीसाठी कशी काय देणार? विशिष्ट अभ्यासक्रमाला बांधून घ्यायचं नाही हे मी ठरवलं होतं. परत-परत विचार करायला हवा. खरं तर हा नवीन अभ्यासक्रम माझ्या मनातल्या विचारांशी मिळताजुळता होता. फक्त वेळेची चौकट हा प्रश्न होता. विचार करून माझा निर्णय त्यांना दोन आठवड्यांत कळवावा असं प्राचार्यांनी मला सांगितलं.

या 'पीएचई' कार्यक्रमातली मला आवडलेली गोष्ट म्हणजे, माझ्या आवडीच्या विषयात शिक्षकांच्या मदतीनं उमेदवारी. चित्रकारी, विणकाम, मातीच्या भांड्यांची निर्मिती हे छान विषय शाळेतच शिकवले जाणार होते. ही संधी एका वर्षापुरती नाही का मला मिळणार? तीन वर्षांच्या कार्यक्रमाशी मला बांधून घ्यायचं नव्हतं. गौतमसर म्हणाले, की हे करता येईल पण शाळा मला जबाबदार राहणार नाही, म्हणजे 'पीएचई' कार्यक्रम पूर्ण तीन वर्षासाठी घेतल्याशिवाय शाळा मला कृतिशील मार्गदर्शनाला बांधील राहणार नाही. किती अवघड होता हा एक निर्णय, या एकाच प्रश्नाचं उत्तर देणं. एक वर्ष कुणाशी बांधून न घेता आवडत्या गोष्टी करायच्या हा निर्णयसुद्धा जिथे लाटेवर हेलकावे खात होता, तिथे तीन वर्षं एखाद्या अभ्यासक्रमाला असं बांधून घ्यायचं? मी तीन वर्षं काय करू काय? मला करण्याजोग्या गोष्टी मिळतील? चांगलं काही मला मिळवता येईल का?

मनात खोल कुठेतरी भीती आणि असुरक्षितता होती. जणू अपरिचित भागांतून प्रवास, निर्जन रस्ता आणि या सगळ्यानंतर शेवटची अनिश्चितता. 'पीएचई' कार्यक्रम घ्यायचा तर त्याच्याशी बांधिलकी आली. त्यापायी भीती आणि असुरक्षितता यांना तोंड देणं आलं. प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या आयुष्यात करिअर घडवताना अशा काही निर्णायक परीक्षा पाहणारी कठीण वर्षं येतातच. मी हा धोका पत्करावा का? हा निर्णय बरोबर ठरेल? माझ्यासाठी तो योग्य राहील?

माझी अवस्था भयंकर होती. पंधरा दिवस मी आईबाबांबरोबर चर्चा करीत होते. मी देवाची करुणा भाकत होते आणि एक-दोनदा तर मला रडू कोसळलं. माझा माझ्यावर ताबा राहिला नाही. मला ते अगदी सोसवेना. अखेर गौतम यांनी दिलेली मुदत संपली. त्यांना निर्णय कळवायला हवा होता. त्या रात्री विचारांमुळे मी झोपू

शकले नाही आणि एकाएकी मला खूप हलकं वाटू लागलं. डोळ्यांतून गरम अश्रू वाहू लागले. मी हसले. निर्णय झाला होता. मी हा कार्यक्रम करायचा ठरवला. ताक घुसळताना घट्ट असतं पण नंतर लोणी येतं तसंच काहीसं वाटलं. माझं विचारमंथन दीर्घकाळ चालू होतं, पण मंथनातून नवनीत निघालं. आता मागे वळून पाहणं नाही.

मी नृत्य, विणकारी, इतिहास आणि पदार्थविज्ञान विषय निवडलं आणि 'इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठा'तून पदवी परीक्षेसाठी जीवशास्त्र विषय घेतला, कारण जीवशास्त्र माझा आवडता विषय होता.

'बेझंट अरुंडेल' या माझ्या जुन्या शाळेत मी गेले. माझ्या शिक्षकांना माझा निर्णय सांगायचा होता. प्रतिक्रिया होती, 'छान वेगळं काही तरी करते आहेस, तुला शुभेच्छा!' शाळेत मला चांगले गुण मिळाले असल्यानं काही शिक्षकांना पत्राद्वारे पदवीचा निर्णय तितकासा रुचला नाही. पण त्यांनी माझ्या निर्णयावर विश्वास ठेवला. माझ्या बारावीच्या शिक्षिका श्रीमती मालती अच्युता यांनी मात्र भरघोस पाठिंबा दिला. त्या नेहमी माझी चौकशी करीत. जेव्हा कोर्सेस, करिअर, आवड आणि पर्याय यांची चर्चा होई, तेव्हा मी काहीतरी वेगळं करतेय, हे चांगलं आहे असं त्या विद्यार्थ्यांना नेहमी माझं उदाहरण देत. मी त्यांना भेटले तेव्हा त्या मला म्हणाल्या होत्या, 'तू टीव्हीवर तरी झळकणार किंवा तुझ्याविषयी वर्तमानपत्रांत वाचायला मिळणार याची मला खात्री आहे.'

२३३

आमच्या शेतातले काही ना काही धान्य फळं, भाजीपाला घेऊन यायचे. राजीमावशीच्या उदार मदतीमुळे माझा हा अभ्यासक्रम सुरू झाला.

स्वतःच्या मार्गावरची वाटचाल

शाळा निवासी नव्हती त्यामुळे एकतर मला मुलींच्या वसतिगृहात राहावं लागणार होतं, किंवा शहरातल्या एखाद्या कुटुंबात पैसे देऊन पाहुणी म्हणून. आईबाबांना वसतिगृहात राहणं काही तितकंसं पसंत नव्हतं. त्यामुळे एखाद्या घरी पैसे देऊन राहणं आलं.

आमची ही सगळी चर्चा झाली ती तिरुन्मीयूरमधल्या एका छोट्याशा घरात. राजलक्ष्मी आणि सी.एन.कृष्णन, हे एक शिक्षक जोडपं आर्या नावाच्या त्यांच्या एकुलत्या एका मुलीसह राहत होतं. राजीमावशी 'हाथीराज महाविद्यालया'मध्ये अर्थशास्त्र शिकवी. महिलांसाठीचं चेन्नईतलं ते एक नावाजलेलं महाविद्यालय होतं. कृष्णनकाका 'उन्ना विद्यापीठा'त 'मद्रास इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी' इथे इलेक्ट्रॉनिक्स शिकवायचे. त्यांच्या या लहान कुटुंबात जून १९९६ मध्ये भर पडली. कुटुंबात भर पडते ती नवजात शिशूची किंवा आजी-आजोबा यांची! पण हे कुटुंबच वेगळं होतं. त्यांनी अठरा वर्षांच्या मुलीला ठेवून घ्यायचं ठरवलं.

माझ्या 'पीएचई' च्या काळात राजीमावशी आणि कृष्णनकाकांनी मला ठेवून घ्यायचं मान्य केलं. देवदत्ता नावाची राजीमावशीची मैत्रीण तिच्या वरच्याच घरात राहत होती. 'मदर तेरेसा विद्यापीठ', कोडाई कॅनॉल इथे ती तमिळची प्राध्यापक होती. दोघी मैत्रीणी एका कुटुंबातल्याच होऊन गेल्या होत्या. असं ठरलं, की मी राहीन आणि झोपीन देवामावशीच्या घरात आणि जेवीन ती राजीमावशीच्या घरात. पैसे देऊन राहण्याविषयी राजीमावशी काही तयार नव्हती. माझे आईवडील मग यायचे, तेव्हा अधूनमधून

शाळेत शिकताना

शाळा फार लक्षवेधी होती. तिथला सगळाच खाक्या वेगळा होता. तिथल्या प्रार्थनेपासून बेसबॉलच्या खेळापर्यंत, तसंच शिक्षकांचं शिकवणं आणि दुपारच्या जेवणाच्या सुट्टीपर्यंतचं नियोजन अगदी हटके. ही खरी वैशिष्ट्यपूर्ण शाळा होती, त्यामुळे ती वेगळीच असायला हवी होती, हे माझं शाळेबद्दलचं मत. ते शेवटपर्यंत टिकलं. तिथे किंडरगार्टनपासून बारावीपर्यंतचे विद्यार्थी होते. शालेय अभ्यासक्रमाखेरीज अभ्यासेतर कार्यक्रमांवर इथे खूप भर होता. रोजचा शेवटचा तास हा आठवी ते अकरावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी मोकळा ठेवलेला असे. त्या वेळेत चित्रकारी, सुतारकाम, कुंभारकाम, मागावर विणकाम, संगीत, शिवणकाम इत्यादी उपक्रमांत विद्यार्थी भाग घेत. प्रत्येक सत्रानंतर विद्यार्थी आपापल्या विषयांची निवड करीत.

तुम्ही काय करता?

मी या 'पीएचई' उपक्रमाची विद्यार्थिनी असल्यामुळे शाळेतल्या कोणत्याही तासाला बसू शकत होते; आणि त्यासाठी गौतमअण्णा (माझे सल्लागार) आणि विषयाशी संबंधित शिक्षक यांच्या मदतीनं त्या विषयाचा अभ्यास मला तयार करायचा असे. भौतिकशास्त्र आणि इतिहास हे विषय मी निवडले होते. त्यासाठी अकरावी आणि बारावीच्या विद्यार्थ्यांबरोबर मला नियमितपणे तासाला बसायला लागे. मात्र हातमागावर विणणं आणि चित्र काढणं याविषयीचा वेगळा कार्यक्रम मला स्वतःला राबवावा लागे. माझ्या मनाप्रमाणे त्या विषयांना वेळ द्यायचं स्वातंत्र्य मला होतं. त्यासाठी रोज शाळेत जायची गरज नव्हती. मात्र झालं असं, की आठवड्यातले पाच दिवस शाळेत जायचे, कारण हे विषय तिथे शिकवले जात. शाळेतल्या इतरांप्रमाणे मी सुट्टीमध्ये घरी असे, पण ती सुट्टी कशी घालवायची याचं नियोजन माझं मलाच करावं लागे. काही वेळेस या विषयात मी उमेदवारी करी किंवा प्रवास. बरेच वेळा 'इग्नू'च्या परीक्षेचा अभ्यास माझा मला करावा लागे. कारण माझ्या बी.एससी. साठी मी बहिःस्थ विद्यार्थी म्हणून नाव नोंदणी केली होती ना! माझे समुपदेशक आणि मार्गदर्शक गौतमअण्णा माझं काम वेळोवेळी तपासत आणि माझी त्या विषयातली प्रगती बघत. घडणाऱ्या घडामोडींबाबतचे माझे विचार, कृष्णमूर्ती, अभ्यास यांविषयी तसंच ज्या ज्या गोष्टी मला त्यांच्याशी बोलण्याइतक्या महत्त्वाच्या वाटतात त्या सर्वांविषयी साप्ताहिक अहवाल त्यांना द्यावा लागे.

या कार्यक्रमात मी यायच्या आधीपासूनच हरिदा त्यात होती. ती त्यांची पहिली

माझा स्वतःचा मार्ग

विद्यार्थिनी. ती पत्रव्यवहारानं बी.कॉम. करत होती आणि तिच्या आवडीच्या हातमाग आणि बागकाम यांत बुडून गेली होती.

संपूर्ण अभ्यासक्रमाविषयी ती अतिशय आशावादी होती आणि शाळेत होणाऱ्या कोणत्याही गोष्टींमध्ये तिला प्रचंड उत्साह होता. यामध्ये ‘अमुक एक चालू आहे, हरिदा, तू का येत नाहीस?’ असं कोणी म्हणायचा अवकाश, की ती लगेच म्हणे, ‘आम्ही नक्की येऊ त्यात.’ आणि मलाही आपल्याबरोबर ओढून नेई.

शाळेत रुळायला मला काही अवधी लागला पण सुरुवातीपासूनच हरिदाचं आणि माझं फार चांगलं जमलं. पुष्कळ बाबतीत आमची आवड-निवड सारखी होती आणि बऱ्याच गोष्टींवर आमची खूप सखोल आणि प्रदीर्घ चर्चा चाले. शक्य तेव्हा आम्ही बरोबर राहायचो. आपापसांतलं वेळापत्रक जुळवून घ्यायला बघायचो. एके दिवशी या ‘पीएचई’ मध्ये सामील होऊ इच्छिणारी एक मुलगी भेटली. ‘तत्त्वज्ञान’ आणि ‘नळदुरुस्ती’ हे तिच्या आवडीचे विषय होते. दोन दिवस ती दिसली नंतर दिसेनाशी झाली. मी सगळ्यांची ओळख करून घेत होते त्यात हरिदा मला मदत करीत असे. पण दुर्दैव! काही वैयक्तिक कारणांमुळे तिला हा कार्यक्रम सोडावा लागला. मी एकटीच उरले. पुन्हा एकदा एकटीच. शाळेतल्या नियमित विद्यार्थ्यांना मी शाळेत काय करतोये याच्याशी देणघेणं नव्हतं. माध्यमिक शाळेतल्या काही विद्यार्थ्यांना माझ्याविषयी कुतूहल वाटे. मला ते ‘अक्का’ म्हणत. शाळेतल्या शिक्षकांना ‘अक्का’ किंवा ‘अण्णा’ म्हणायचा प्रघात होता, पण मागावर विणायला मला शिकताना पाहून, किंवा इतर विषयांचा अभ्यास करताना पाहून ते विचारत, “तू अक्काही नाहीस, तू बारावीची विद्यार्थीही नाहीस मग आमच्या शाळेत करतेस तरी काय?” ज्येष्ठ विद्यार्थ्यांना ‘पीएचई’ विषयी माहिती होती. त्यांपैकी काहीजण माझ्या कार्यक्रमाची चौकशी करायचे.

“तुला आवडतो का हा कार्यक्रम?” मोठ्या कुतूहलानं ते विचारत. माझ्या ‘हो’- कारावर, ‘हा कोण विचित्र प्राणी’ अशा नजरेनं ते माझ्याकडे पाहत. त्यांच्यात आणि माझ्यात एक अदृश्य अडसर होता जणू. त्यांच्या गप्पांमध्ये वर्गैरे मला प्रवेश वर्ज्य होता. मी त्यांच्या वर्गात जाऊन बसले, की बहुतेक सगळेजण मला टाळत. चार-पाच महिने हे बदलायसाठी मी प्रयत्न केला. मी आपणहून त्यांच्याशी बोलायला जायचे. माझ्या प्रश्नांची उत्तरं ते द्यायचे, पण तेवढंच, संभाषण मात्र व्हायचं नाही. बोलणं पुढे सरकायचं नाही. काही विद्यार्थ्यांबरोबर मात्र संभाषणरूपात थोडी फार प्रगती झाली.

दुपारच्या जेवणाच्या वेळी मात्र विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्याशी बोलायला सवड मिळायची. शाळेमध्येच विद्यार्थी आणि शिक्षक सामूहिक जेवण घेत असत. वेगवेगळ्या वयाच्या विद्यार्थ्यांचे गट असत. त्या गटासाठीचे दोन-तीन शिक्षक त्यांच्याबरोबर जेवण घेत. मला पाहिजे तिथे मी बसू शकत होते. हळूहळू काही विशिष्ट गटांमध्ये मी जास्त बसू लागले, कारण विद्यार्थी हे नसून शिक्षक होते. बरेच

वेळा जेवणाआधी सुरू झालेलं संभाषण जेवणाबरोबर पुढे चालू राहायचं. विणणं, सुतारकाम, मातीकाम शिकवणारे मास्टर्स (ते सर्व तमिळ बोलत) सामान्यपणे एकत्र बसत. मी त्यांच्याबरोबरच बसायची, ठरवून नाही. हे आपोआपच व्हायचं. जणू तीच माझी जागा होती. त्यांच्या बरोबर बसणं मला जास्त आवडायचं, सुरक्षित वाटायचं.

तिथलं जेवण मला आवडायचं. काही विद्यार्थी मात्र त्या विषयी सतत नापसंती व्यक्त करायचे. ते इतकं कमी जेवायचे, की मला जास्त वाढून घ्यायला संकोच वाटे.

प्रत्येक महिन्याला ‘मुक्त व्यासपीठा’चा (ओपन हाऊस) एक तास असे. विद्यार्थी आणि शिक्षक यांना मोकळेपणी कोणत्याही विषयावर, शाळेविषयी, वैयक्तिक प्रश्नांविषयी, आपापसांतल्या बेबनावविषयी बोलायची मुभा असे. या एका तासाच्या चर्चेसाठी सगळे विद्यार्थी, शिक्षक आणि मुख्याध्यापक एकत्र जमत असत. मला या चर्चा आवडत. काही विद्यार्थ्यांना विशिष्ट नियम अनावश्यक वाटे. काहींना आपले विचार इतरांशी बोलावे, असं वाटे. एखादी भाषेच्या अडचणीमुळे आपल्याला इतर विद्यार्थी कसे चिडवतात ते सांगे, किंवा रस्त्यातल्या गरिबांविषयी तिला काय वाटतं या विषयी सांगे. या सत्राच्या अध्यक्षस्थानी एखादी विद्यार्थिनीच असे. ती विद्यार्थी आणि शिक्षक दोघांनाही कौशल्यानं हाताळू शके.

इतर काही विद्यार्थ्यांबरोबर मी समुद्रकिनाऱ्याच्या सफाई कार्यक्रमात भाग घ्यायचे. प्रत्येक रविवारी संध्याकाळी काही विद्यार्थी आणि शाळेतले शिक्षक बेझंटनगरच्या किनाऱ्यावर एकत्र जमायचा. हातात कचऱ्याची पिशवी घेऊन आमच्यापैकी प्रत्येकजण किनाऱ्यावरच्या लोकांपाशी जाऊन प्लॅस्टिक कागद, फोम, धातू असा टाकून दिलेला कचरा गोळा करायचे. बरेचजण आम्हांला विचारायचे, “कोण आहात तुम्ही, का करताय हे? तुमची संस्था आहे का?” “आम्ही शाळेचे विद्यार्थी आहोत आणि किनारा स्वच्छ राखण्यासाठी आम्ही कचरा जमा करत आहोत.” “ओह, फार छान, हे घ्या.” असं म्हणून ते त्वरेनं त्यांच्या जवळचा टाकाऊ कचरा आमच्या बगेत टाकत. म्हणजे कचरापटीपर्यंत जाण्याइतके कष्टही घ्यायला नकोत. संध्याकाळी काम संपलं, की आम्ही लोकांचे हे अनुभव एकमेकांना सांगायचो.

दिवस गेले, महिनेही गेले! आपण शाळेचा एक भाग आहोत असं मला वाटू लागलं. अकरावीच्या विद्यार्थ्यांबरोबर मी भौतिकशास्त्र आणि इतिहास यांच्या तासालाही बसायला लागले. मला वाटायचं, की विषय समजून घ्यायला आणखी मोकळा वेळ याला द्यायला पाहिजे. त्यासाठी मार्गदर्शनही नीट मिळायला हवं आणि परीक्षेचं ओझं डोक्यावर नको. म्हणजे शांतपणे हे विषय समजावून घेता येतील. मात्र या वर्गांना नियमितपणे हजर राहणं मला जमेना. बाकीच्या अभ्यासक्रमाच्या वेळेशी मेळ बसेना. बाकीच्या वर्गांबरोबर अभ्यास राखणं मला जमेना. माझ्या गतीनं मला शिकता यावं म्हणून मी वर्गात हजर राहणं सोडून दिलं आणि भौतिकशास्त्र तसंच

इतिहास विषयाचा अभ्यास ग्रंथालयातल्या पुस्तकांवरून करायला सुरुवात केली.

माझी सुरुवात मी विणकाम, चित्रकारी, नृत्य, भौतिकशास्त्र, इतिहास या विषयांपासून केली होती, पण पहिलं वर्ष संपत आल्यावर मी त्यांतल्या निवडक विषयांना माझ्या हातातल्या वेळेतला मुख्य वेळ घायचं ठरवलं. पहिल्या वर्षांनंतर माझा बहुतेक वेळ सुतीवस्त्र विणकाम आणि त्याच्याशी निगडित गोष्टींमध्ये, त्याचबरोबर 'इग्नू' च्या जीवशास्त्र अभ्यासक्रमासाठी लागू लागला. नंतरच्या दोन वर्षांत कंठगायन, नृत्य आणि चित्रकारी यांना दुय्यम स्थान राहिलं. जे. कृष्णमूर्तींचा अभ्यास हा त्या कार्यक्रमाचा एक महत्त्वाचा भाग असल्यामुळे या संपूर्ण कालावधीत तोही याच्या बरोबर चालू होता. शिवाय उमेदवारी करणं, अनुभव घेणं, प्रवास करणं, ओरिगामी शिकणं, नर्मदेच्या खोऱ्यातली सहल, शाळेतल्या विद्यार्थ्यांबरोबर रंगभूमीवरच्या निर्मितीत भाग घेणंही सुरू होतं. शिवाय आंध्रमधल्या विणकर कुटुंबात राहून मी विणकारीही शिकले. या साडेतीन वर्षांच्या काळात हे सगळे उपक्रम, त्याचबरोबर मूळ विषयांचं शिक्षण हे सगळं मला करता आलं.

रूढ संकेतांचा दबाव आणि आम लोक

रूढ संकेतांच्या दबावाला मी कसं तोंड दिलं याचं तुम्हांला आश्चर्य वाटत असेल. माझ्या बरोबरीच्या मुलींप्रमाणे मी महाविद्यालयात गेले नसले, तरी आपण महत्त्वाचं काही गमावतो आहोत असं मला कधीच वाटलं नाही. कधी कधी आम्ही पूर्वीच्या मैत्रिणी एकमेकींना भेटून आपापल्या अनुभवांची देवघेव करीत असू. तेव्हा त्यांना कुतूहल वाटायचं आणि त्या मला म्हणायच्या, किती छान, वाटेल ते करण्याचं स्वातंत्र्य तुला आहे. त्या मला त्यांच्या महाविद्यालयीन जीवनातल्या गमती सांगायच्या. नवे मित्र, शिकवणं, ज्येष्ठ विद्यार्थ्यांची दादागिरी, आंतर महाविद्यालयातल्या सभा वगैरे वगैरे. मलाही ते ऐकायला आवडायचं. पण मी करत असलेला कार्यक्रम सोडून देऊन महाविद्यालयाच्या रूढ वाटेनं मुख्य प्रवाहात जायची इच्छा मला कधीच झाली नाही. की ते कबूल करायची मला लाज वाटत होती? मला तसं वाटत नाही. कदाचित तो मार्ग इतका साचेबंद होता, की मला त्याच्याविषयी आवड वाटलीच नाही आणि त्यावेळी मी करत असलेल्या गोष्टींची मला इतकी अपूर्वाई होती, की त्यातच मी बुडून गेले. या 'पीएचई' कार्यक्रमाविषयी जेव्हा आम्ही पहिल्यांदा बोललो, तेव्हा गौतमअण्णा मला म्हणाले होते, "विद्यार्थ्यांच्या जीवनात माध्यमिक शाळेंनंतरची ही वर्ष अत्यंत महत्त्वाची आणि खळाळत्या ऊर्जेची असतात. मनं एखाद्या टिपकागदासारखी बाहेरचं सगळं टिपायला आसुसलेली असतात. ही वर्ष महाविद्यालयात ९ पासून ५ पर्यंत प्रोफेसरांची कंटाळवाणी भाषणं ऐकण्यात, महाविद्यालयाला जाण्या-येण्यात, वेळ खर्च करण्यात, कॅंटीनमध्ये बसून चकाट्या पिटण्यात का वाया घालवायची?" त्या विचारानं कुठेतरी माझ्या

मनाची पकड घेतली होती आणि माझं अंतर्मन मला सांगत होतं, की मी जे करते आहे ते योग्य आहे.

एक प्रश्न मात्र असा होता, की ज्याचं उत्तर घायची मला इच्छा नव्हती. संभाषणाच्या दरम्यान कोणीतरी विचारीत, 'मी काय करते?' जास्त खोलात जाऊन कोठे सांगा, म्हणून मी एवढंच सांगे, की मी बी.एससी. करते आहे, जीवशास्त्र शाखेत. माझ्या पोटात गोळा उठवणारा प्रश्न पाठोपाठ येई. कुठून? 'स्टेला मारीस' किंवा 'हाथीराज'मधून अशा उत्तराची त्यांची अपेक्षा असे. पत्रव्यवहाराद्वारे मी बी.एससी. करते आहे, असं सांगायला मला कमीपणा वाटे. हे ऐकल्यावर त्यांच्या वागण्यात फरक पडायचा. मी त्यांचं मन वाचायची. पत्रव्यवहाराद्वारे जर ही पदवी परीक्षा देत असेल, तर काहीतरी गडबड असावी. अभ्यासात सुमार असल्यामुळे हिला चांगल्या महाविद्यालयात प्रवेश मिळाला नसेल बहुधा. त्यामुळे माझा आत्मसन्मान दुखावला जायचा. मग मला त्यांना सगळं खोलात जाऊन सविस्तर सांगायला लागे, की मी 'पीएचई' कसा करतेय... वगैरे. ऐकणाऱ्याला काय वाटेल ते वाटो, मला मात्र प्रत्येकवेळी लढाईवर गेल्यासारखं वाटायचं.

नातेवाइकांपुरतं बोलायचं झाल्यास, 'पीएचई' विषयी त्यांनी ऐकलेलंच नसायचं, पण त्यांचा माझ्यावर विश्वास असल्यानं ते माझं ऐकून घायचे. त्यांच्या मुलांच्या बाबतीत ते असा माझ्यासारखा निर्णय घेण्याची शक्यता अजिबात नव्हती. पण मला मात्र पूर्ण पाठिंबा आणि प्रोत्साहन घायचे आणि पाहुण्यांना माझा परिचय अभिमानानं करून घायचे. माझ्या स्वतःच्या खेड्यातल्या आप्तेष्टांना मी चेन्नईमध्ये पदवी

संमिश्र प्रतिसाद!

परीक्षेला बसतेय एवढंच पुरेसं होतं. पण माझे वडील हमखास सांगातचे, की ही माझी ज्येष्ठ मुलगी, पत्रव्यवहाराद्वारे पदवी घेत आहे आणि मग शरमेनं माझा चेहरा लाल व्हायचा. मी माझा वेळ वाया घालवत नाही आणि मी काहीतरी उपयुक्त, कुतूहल वाटावं असं करते आहे, यासाठी तरी लोकांच्या पाठिंब्याची मला गरज होती. जसजसे महिने जात होते तसतशी मी करत असलेल्या गोष्टींविषयी मला मनापासून खात्री वाटू लागली. मी जे करत होते, त्यात मला पूर्ण मजा येऊ लागली होती. शेवटी माझ्या दृष्टीनं तेच सर्वात महत्वाचं होतं.

ब्रशचे फटकारे

“तरीतअण्णा-नमस्कार”

“नमस्कार, नमस्कार. तू आलीस होय? छान छान!”

तरीतअण्णा वहीत पेन्सिलीनं रेखाटन करता करता वर बघून म्हणत. प्रत्येकाचं स्वागत ते असंच करीत.

आमच्या शाळेत तरीतअण्णा आणि कला हे शब्द समानार्थी बनून गेलेत. जिथे-जिथे कलाविष्कार तिथे-तिथे तरीतअण्णा. ते ‘भट्टाचार्य शांतिनिकेतन’ मध्ये घडले होते. मुलांसाठी कलेची त्यांची स्वतःशी अशी संपूर्ण व्याख्या होती. त्यांच्याविषयी एक गोष्ट प्रचलित होती. काही मुलांना तरीतअण्णांनी चिखलापासून काहीही बनवायला सांगितलं. मुलांनी चिखल चिवडून मग त्यातून काही आकार बनवले.

“प्रगती, तुझा पक्षी छान झालाय गं!”

ती मुलगी फुरंगटून म्हणाली, “अण्णा, ही तर लढाऊ बोट आहे.”

“अरे वा! छान, छान!”

पण त्यांमध्ये एक मुलगा होता, त्याला या सगळ्यांत अजिबात रस नव्हता. त्याला रस होता, तो फक्त वस्तूच्या फेकाफेकीमध्ये. क्रेयॉनचे खडू, रंगीत पेन्सिली सगळंच फेकायचा तो. पण तरीतअण्णांनी त्याचा नाद काही सोडला नाही. त्यांनी त्या मुलाला ओली माती दिली आणि त्याच्या पुढे बोर्डवर पांढरा कागद टाचून ठेवला. “या कागदावर मातीचे गोळे फेक.” असं सांगून त्या मुलाला ते तिथे सोडून गेले. त्या मुलानं आधी संशयानं कागदावर नजर टाकली. मग अण्णांनी सांगितल्याप्रमाणे सुरू केलं. त्याला फेकण्यात मजा वाटत होतीच. त्यानं कागदावर चिखल फेकायला सुरुवात केली. चिखलाच्या फराट्यांतून काहीच आकार बनला नव्हता. तेवढ्यात तरीतअण्णा आले ब्रश घेऊन. एखाद-दुसरा फराटा इकडेतिकडे, एक वर, तळाशी. आणि काय आश्चर्य, त्यात घोडा दिसू लागला. तो मुलगा तर ते पाहून वेडाच झाला.

तरीतअण्णांच्या शैलीची नक्कल होऊच शकत नाही. तिच्यावर ‘शांतिनिकेतन’ची छाप होती. ते सतत नवनवीन माध्यमांचे, मिश्रणांचे प्रयोग करीत आणि मुलांच्या

अभिव्यक्तीसाठी नवनवीन आकृतिबंध शोधित. नुकतंच त्यांचं एक पुस्तक प्रसिद्ध झालं आहे. ‘रोजच्या वस्तूंतून मुलांसाठी चित्रकला’.

याच वेळचा दुसऱ्या एका कलाकाराचा अनुभव मला आठवतो. मी औपचारिकपणे ‘के.एफ.एल.’मध्ये दाखल होण्यापूर्वी चित्रकला शिकण्यासाठी एका कलाकाराकडे विचारणा केली होती. मुंबईमध्ये मला भेटलेल्या ‘प्रीती कन्नन’ यांनी मला त्यांचा ‘संपर्क’ संदर्भ दिला होता. माझ्याविषयी त्यांच्याकडे शब्द टाकेन असंही प्रीतींनी मला सांगितलं होतं. मी त्यांना फोन लावला. त्यांना म्हटलं, “मी संयुक्ता. मुंबईत मला प्रीती कन्नन भेटल्या होत्या. त्यांनी तुमच्याविषयी सांगितलं होतं, की कदाचित तुम्ही मला चित्रकला शिकवाल. सर, शिकवाल का मला?” पलीकडून काही प्रतिसाद नाही. शांतता... “सर?” मी विचारलं. “नाही. मुळीच नाही. लोकांशी आधी कसं बोलायचं ते शिक,” असं म्हणून त्यांनी रिसिव्हर आपटला.

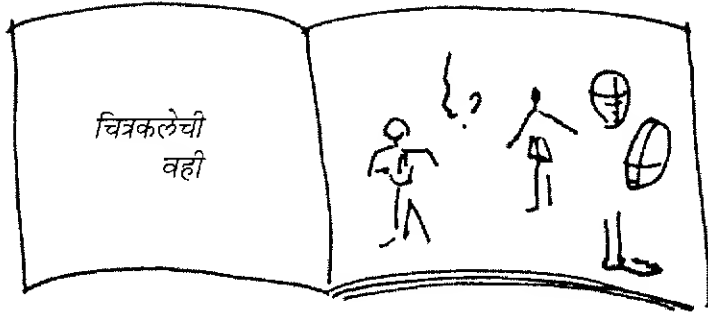
माझी बोलतीच बंद झाली आणि मी शरमेनं लाल झाले. मला ओळखीचं महत्त्व कळलं. मी मुद्दाम केलं नसेन, पण ऐकणाऱ्याला मी गर्विष्ठ, उद्धट वाटले असेन. वास्तविक स्वतःची ओळख करून दिल्यावर मी म्हणायला हवं होतं की, ‘मी आपल्याबद्दल खूप ऐकलंय, आपल्याला भेटायची इच्छा आहे.’ आणि मग त्यांना शिकविण्याविषयी विचारायला हवं होतं. हा धडा मला चांगलाच बसला.

तरीतअण्णांविषयी बोलायचं, तर त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली मी हळूहळू कला शिकू लागले. चित्र काढणं मला आवडे. पण रेखाचित्र काढणं मात्र नाही. जलरंग माझं आवडतं माध्यम होतं. मला या कलेत विशेष प्रावीण्य नव्हतं हे खरं, पण मला वाटायचं, की एक पर्याय म्हणून चित्रकलेमध्ये करिअर करण्याइतकी आपली चित्रकला चांगली आहे. मी चित्रांवर बहुधा रोज काम करी. तरीतअण्णांचं सांगणं होतं, की वस्तू जशा आहेत तशाच उतरवू नका. तुम्ही जे पाहता त्याला तुमच्या स्वतःच्या व्यक्तिवैशिष्ट्याचा घाट द्या. थोडक्यात, पाहिलेल्या गोष्टीचं आकलन करा, नुसतीच पाहू नका. मी चार भिंतीबाहेरची आणि स्टील लाइफ स्केचेस त्यावेळी खूप केली.

“चित्रं काढायची उत्तम सुरुवात म्हणजे पेपर खराब करणं” तरीतअण्णा सांगत, “तो चुरगळा, ओला करा, दोन-तीन रंगांत बुचकळा, काहीही करा पण चुरचुरीत स्वच्छ पांढऱ्या कागदावर सुरुवात करू नका.”

ते स्वतःही तसंच करायचे. आकार आणि उत्सुकता चाळवणारा परिणाम कागदांवर हळूहळू उतरायचा. योगायोगानं निर्माण झालेले आकार आणि चुका यांच्यातूनच सुंदर चित्र उमटायचं. मला हा अभ्यास खूप आवडायचा. माध्यमाच्या कल्पक, अल्प वापरातून ते माध्यम स्वाभाविकपणे इतक्या सुंदर संकल्पना व्यक्त करतं! माझी बहुतेक चित्रं मी याच पद्धतीनं केली.

व्यक्तीची रेखाचित्रं काढणं मला जमायचं नाही. मी त्याचा जास्त सरावही केला नाही. या निरीक्षणांतून माझ्या व्यक्तिमत्त्वाच्या एका पैलूची मला अंतर्ओळख झाली.

माणसांची रेखाचित्रं म्हणजे आपली दांडी गुल!

ज्या गोष्टी स्वाभाविकपणेच मला जमत नाहीत त्या जमाव्यात असा प्रयत्न मी कधीच केला नाही. ज्या गोष्टींची मला आवड आहे, ज्या मला जमतात त्यांवरच मी जास्त कष्ट करते.

काही वेळेस चित्रात काही उणीव वाटायची आणि मग डोकं वापरून मी त्यात काही ना काही सुधारणा करायला जायची. पण मनात सतत धास्ती असे, की माझं चित्र मी बिघडवत तर नाही ना? मग मी तरीतअण्णांकडे धाव घेत असे. “तरीतअण्णा, काहीतरी करा ना!” मग माझ्याकडून ब्रश घेऊन पॅलेटमध्ये बुडवून घेऊन ते चित्रात जादू आणायचे जादू. खरंच. किती थोड्या वेळात आणि अल्प प्रयत्नाने ते त्या चित्रात भासणारी उणीव भरून काढीत आणि ते जिवंत होई.

एक प्रसंग तर मला दैवी हस्तक्षेपासारखाच वाटला. डोळ्यांसमोर चित्र आणा. चारी बाजूंनी पायऱ्या असलेलं कमळाचं तळं, दाट सावलीची देवराई, एका काठावर आणि एका बाजूला लहानसं उद्ध्वस्त देऊळ, तळ्यातली कमळं गुलाबी आणि पांढऱ्या रंगाची. मधल्या भागातल्या कमळांवर सूर्यप्रकाश पडल्याने ती जास्त उठून दिसत आहेत.

मला जे चित्रात उतरायला हवं होतं, ते जवळजवळ तसंच उतरलं आहे असं मला वाटलं. विशेषतः परिणामकारकता सूर्यप्रकाशाची. आणि मी या चित्रावर खूष होते. छोट्या सुट्टीत मला ते तरीतअण्णांना दाखवायचं होतं. एका झाडाखाली बसून ते विद्यार्थ्यांशी बोलत होते. मी त्यांच्याजवळ जाऊन त्यांना ते चित्र दाखवलं, तेव्हा सकाळच्या हवेच्या हलक्या झुळकीसरशी झाडांची पानं वर-खाली झुलत होती आणि त्या झुलत्या पानांमधून सूर्यप्रकाश डोकावत होता. नेमका अशा ठिकाणी, की तिथे चित्रातल्या कमळांवर तो पडणं अपेक्षित होतं. ते इतकं जादुई होतं, की काही

क्षण वाटलं आपण प्रत्यक्षात तिथे आहोत, त्या कमळाच्या तळ्यापाशी! त्या कमळांचं सौंदर्य पाहून आपलं भान हरपलं आहे.

हा स्वर्गीय साक्षात्कार एवढ्यावर संपला नव्हता. दसऱ्याच्या सुट्टीत आमच्या गावाजवळच्या टेकडीवरच्या शिवमंदिरापर्यंत आम्ही चढत गेलो आणि मी काय पाहिलं असेल तिथे? तस्संच तळं, गुलाबी कमळांनी भरलेलं, छायादार वृक्षांनी वेढलेलं. हा काय केवळ योगायोग म्हणायचा?

तरीतअण्णा आणि त्यांच्या इतर शिष्यांबरोबर शालेय उपक्रमांचं काम फार उल्लसित करणारं होतं. मग ते नाट्यमहोत्सवासाठी भित्तिचित्रं बनवणं असो, ओपन हाऊससाठी असेंब्ली हॉल सजवणं असो, किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रमासाठी रंगभूमी तयार करणं असो. वेगवेगळ्या आणि अभिनव सादरीकरणाच्या पद्धती ठरवणं आणि विद्यार्थ्यांकडून त्या तशा करून घेणं हे सगळं तरीतअण्णांच्या हातात असे.

त्यांच्याबरोबर अशा रितीनं एक वर्षभर कलाक्षेत्रात मुक्तपणे काम करण्यात मजा आली, पण तरी मी काय शिकणार आहे, त्याची शिस्तशीर योजना बनवणं मला आवश्यक वाटलं. तरीतअण्णा आणि मी मिळून एक अभ्यासक्रम तयार केला. दरम्यान माझं लक्ष मागावरच्या विणकामामध्ये गुंतलं आणि कलेचं स्थान दुय्यम झालं. त्यानंतर कलेचा मी पद्धतशीर पाठपुरावा केला नाही, पण मी नियमितपणे चित्रं काढत होते. कलेचं जग माझ्यापुरतं बदललं होतं. ते चित्र रंगवणं आणि कागद, एवढ्यापुरतं मर्यादित राहिलं नाही. अण्णांबरोबर काम केल्यामुळे कलेच्या बहुविध अभिव्यक्ती, मार्ग आणि ते मार्ग निर्माण करणारं माध्यमांचं वैविध्य यांची माझी गाठ अण्णांनी घालून दिली. अखेर कला आणि रंग माझ्याशी बोलू लागले.

सारेगम आणि ‘था थै थै था’

जेव्हा दहाव्या वर्षी कलाक्षेत्रामध्ये मी प्रवेश घेतला त्यावेळी सुप्रसिद्ध नर्तक आणि शिक्षक श्री. जनार्दन यांनी ‘माझी मुलाखत घेतली होती. अर्धवेळ नृत्य वर्गाच्या प्रवेशासाठी ही पूर्व परीक्षा होती. मी काही काळ भरतनाट्यम् शिकले होते. त्यामुळे त्यांनी जेव्हा अडाऊ दाखवायला सांगितलं त्यावेळी मी लगेचच सुरू केलं. थै या थै, थै या थै...

“छान, तू गातेस सुद्धा?”

मी कल्याणी रागातलं माझं आवडतं ‘गीतम’ गायले.

“छानच गाते ही.”

“मग तू नृत्य शिकणार की संगीत?” त्यांनी विचारलं.

“दोन्ही,” मी उत्साहानं सांगितलं.

माझ्या आईकडे वळून ते म्हणाले, “दोन्ही नाही करता येणार. कलाक्षेत्रामध्ये इथे तुम्ही एकावेळी एकच विषय घेऊ शकता.” काही क्षण त्यांनी डोळे मिटले

आणि ते हसले.

“तिला सध्या नृत्य शिकू दे. लहान वयात सुरुवात केली तर ती जास्त चांगलं शिकेल. संगीत ती केव्हाही शिकू शकेल पण मोठं झाल्यावर संगीताकडून नृत्याकडे वळली, तर तिला ते अवघड जाईल आणि तसं तर कलाक्षेत्रामध्ये संगीत भरलेलं आहेच. हो ना?” माझ्याकडे वळून म्हणाले, “नृत्य शीक.”

म्हणून माझ्या कलाक्षेत्रातल्या ‘अर्धवेळ पाच वर्षांच्या पदविका अभ्यासक्रमासाठी ‘नृत्य’ निवडलं.’ रोजच्या तासांव्यतिरिक्त एक तासभर वर्ग असे. पाच दिवसांचा आठवडा. असा पाच वर्षांचा अभ्यासक्रम.

जनार्दनसरांचं बरोबर होतं. हे मला आज उमगतंय. कलाक्षेत्रात मी संगीताच्या अभ्यासक्रमाला नाव घातलं नसलं, तरी माझं शास्त्रीय आणि इतर संगीताचं शिक्षण हे विविध कीर्तनं, भजनं आणि अन्य संगीतातून शाळेमध्ये होत होतंच. मी स्पर्धांमध्ये नियमित भाग घ्यायची, तशीच सामूहिक कार्यक्रमांतही. संगीत तर नृत्याच्या हातांत हात घालूनच होतं आणि वातावरणही असं होतं, की या दोन्ही कलाप्रकारांबद्दलच्या माझ्या आवडीला चांगलं खतपाणी मिळत होतं. नृत्यशिक्षणाच्या दुसऱ्या वर्षांनंतर मला शारीरिक ताण जाणवू लागला आणि हे शिक्षण थांबवावं असं वाटायला लागलं. “दोन वर्षांनंतर का थांबतेस? तिसऱ्या वर्षांनंतर जास्त विस्तारानं शिक्षण सुरू होईल” असं सांगून माझे शिक्षक आणि मैत्रिणींनी मला समजवण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. त्यांचं खरं होतं. ‘अलारिपु’ आणि ‘जतिस्वरम्’ शिकवायला सुरुवात झाली, तेव्हा मला नृत्य अधिक आवडू लागलं. पण तरी मला ते कष्टप्रद वाटत होतंच. मी हळूहळू एकेक वर्ष पूर्ण करत पुढे जात होते आणि अशा रितीनं मी भरतनाट्यमधला पाच वर्षांचा प्रमाणपत्राचा अभ्यास पूर्ण केला.

बारावीनंतर मी कलाक्षेत्राचा नृत्याचा पूर्ण वेळचा व्यावसायिक अभ्यास पूर्ण करावा असं माझ्या नृत्य शिक्षकांना तीव्रतेनं वाटत होतं, पण मला वेगळंच वाटत होतं. नर्तकांना हवी असणारी ताकद माझ्यात नाही अशी माझी समजूत होती. किंवा मला त्याचा ध्यास लागला नाही म्हणा. शाळेमध्ये शेवटच्या दोन वर्षां मी अर्धवेळ कंठसंगीताचा वर्ग लावला. शाळेमध्ये शास्त्रीय संगीताचा वर्ग चालू ठेवल्यामुळे मला पुढच्या प्रशिक्षणाच्या वर्गाला प्रवेश मिळाला आणि कर्नाटक संगीतातलं औपचारिक शिक्षण मला आनंददायी वाटलं.

माझा ‘पीएचई’ कार्यक्रम सुरू झाल्यावर मला वाटायला लागलं, की आपण दीर्घकाळ नृत्यापासून लांब राहिलो खरं, पण आपण पाच वर्षांचं कलाक्षेत्रात घेतलेलं नृत्याचं शिक्षण असं वाया जाऊ देता कामा नये. शिवाय तंदुरुस्त राहण्यासाठीही मी काही शारीरिक व्यायाम प्रकार शोधत होतेच. नृत्यामध्ये माझे हे दोन्ही हेतू साध्य होणार होते. म्हणून मी नृत्यशिक्षण पुन्हा चालू करायचं ठरवलं.

कलाक्षेत्रातल्या पद्धतीप्रमाणे नृत्यशिक्षण देणारा नृत्यशिक्षक मला हवा होता. प्रत्येकवेळी पद्धत बदलायची, आधीचं शिकलेलं विसरून नवी पद्धत अंगीकारायची

इकडे धाप लागलेली आणि मजा कसली?

हे मला पटत नव्हतं. सर्वात महत्वाचं म्हणजे या नृत्यपद्धतीत शारीरिक हालचालींमध्ये कमालीचं नैपुण्य आवश्यक आहे. त्याचमुळे या नृत्यप्रकाराला अजोड सौंदर्य आणि डौल प्राप्त झाला आहे.

मी जेव्हा गौतमअण्णांकडे गेले, तेव्हा मला ते म्हणाले, की शाळा योग्य शिक्षकांच्या शोधात आहेच. दरम्यान मला नृत्य शिकायची सुरुवात लवकर करायची असेल, तर मीही योग्य गुरूचा शोध घ्यावा.

मला काही ते पटलं नाही. “जर माझा गुरू मीच शोधून त्याच्याबरोबर ठरवाठरवीही माझी मीच करायची असेल, तर मग शाळा कशासाठी आहे?” एक दिवस मी त्यांना विचारलं. “मुली हा तुझ्या शिक्षणाचाच एक भाग आहे,” असं म्हणून त्यांनी माझी पाठ थोपटली.

त्यावेळी मला काही हे त्यांचं उत्तर आवडलं नव्हतं, पण विचारांती मला कळून चुकलं, की याचेही काही फायदे आहेत. फोन नंबर शोधायचे. लोकांबरोबर भेटीची वेळ ठरवायची. त्यांना भेटायचं. कार्यालयांना भेटी द्यायच्या. त्यांची माहिती काढायची. हे सगळं, याहून काही जास्त करताना माझा आत्मविश्वास वाढत होता आणि नवीन लोकांशी बोलताना माझी भीड चेपत होती.

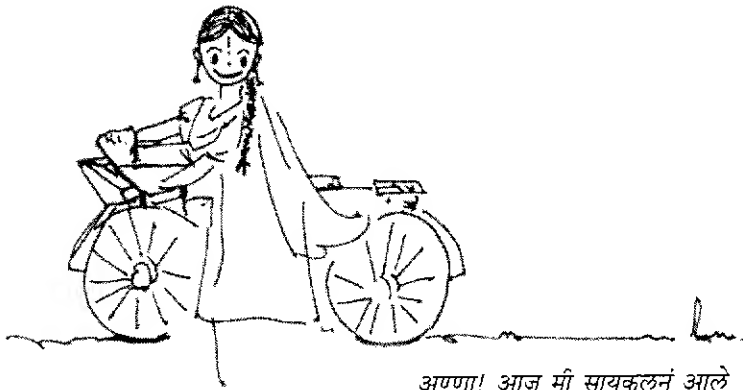
श्रीमती सावित्री जगन्नाथ राव आणि त्यांनी आपल्या ‘प्रदक्षिणा’ घराजवळच्या गैरेजचं, नृत्य शाळेत केलेलं रूपांतर याविषयी मी पुष्कळ ऐकलं होतं. अड्यारला होती ही नृत्यशाळा. त्या आपुलकीनं आणि स्नेहभावानं बोलल्या. त्यांना मी माझ्या ‘पीएचई’ बद्दल आणि शारीरिकदृष्ट्या नृत्यशिक्षणाचा ताण मला झेपेल का याविषयीची द्विधा अवस्था सांगितली. तेव्हा त्यांनी माझी भीती झटकून टाकली.

“स्टॅमिना किंवा ताकद ही सरावानं वाढवता येते,” त्या म्हणाल्या. “तुला त्यासाठी सतत सराव करायला हवा. ताकद आपोआप वाढेल.” मला ते पूर्णपणे पटलं असं नाही, पण प्रयत्न करून पाहायचा असं मी ठरवलं.

सावित्रीमावशी मला खूप उत्तेजन देत होत्या. हळूहळू माझा ‘आकृतिबंध’ मला सापडू लागला. आठवड्यातून तीन वेळा मी एखाद-दुसरा तास जायची. सुरुवातीला सर्वात मोठं संकट वाटायचं ते नृत्यशाळेत जाण्याचं. बसने जाण्याइतकं ते अंतर लांब नव्हतं आणि ऑटोरिक्षा महाग पडली असती (आठवड्यातून मी तीनदा जायची ना!). चालत जायला मात्र ते अंतर लांब होतं. शाळा ते नृत्यशाळा चालत जायचं आणि पुन्हा शाळेपर्यंत चालत यायचं. या प्रकारात फार दमणूक व्हायची. त्यात भर म्हणजे चेन्नईची गर्मी. मी सावित्रीमावशींना तसं सांगितलं, तर त्या म्हणाल्या “एवढं चालणं ताकद वाढवायला चांगलं आहे.” मी एक-दोन महिने हे केलंही.

नंतर मी सायकल आणली. काही वर्षांपूर्वी निर्मनुष्य रस्त्यावर सायकलीवर तोल सांभाळून बसायचा सराव मी केला होता. त्यानंतर नाही. मग गर्दीत चालवणं दूरच. मी सकाळी कमी गर्दीच्या वेळी सायकल चालवायचा सराव केला. मी इतकी घाबरलेली दिसायची, की रस्त्यावरच्या लोकांना लगेच कळायचं, ही शिकाऊ आहे. ते हसायचे. एका महिन्याच्या सरावानंतर मी सायकलनं शाळेत जायचं ठरवलं. शाळेत प्रथम कोण भेटलं असेल तर ते अनंतअण्णा. मी त्यांना अधीरपणानं हात केला आणि सांगितलं “आज मी सायकलनं आले.”

सायकलचे आभार मानायला हवेत. नृत्याच्या शाळेत जाणं आणि इकडेतिकडे जाणं सायकलमुळे फार सोपं झालं. लहान लहान भेटी माझ्या आवाक्यात आल्या. मुख्य रस्त्यावरच्या गर्दीची मला अजूनही भीती वाटायची. बस ड्रायव्हर आणि ऑटोरिक्षावाले माझ्यावर खेकसायचे, पण हळूहळू माझ्यात सुधारणा होत होती.

अण्णा! आज मी सायकलनं आले

सावित्रीमावशीला काहीतरी वेगळं करणाऱ्या या शिष्येचा अभिमान वाटायचा आणि पाहण्यांना ती आवर्जून सांगायची, “ही संयुक्ता. ती बऱ्याच वेगवेगळ्या गोष्टी करते. विचारा तिलाच.”

मी त्यांच्याकडून नवीन नृत्यरचना शिकायला सुरुवात केली. त्या संगीतकार उत्तम होत्या. त्यांच्या रचना सौंदर्यशास्त्रपूर्ण, वेगळ्या आणि सादर करणाऱ्या नर्तकाला रस वाटतील अशा असत. नृत्यशाळेतले इतर शिष्य मदतीला, मैत्रीला तत्पर असे होते. त्यांच्या आणि माझ्या नृत्यात एक मुख्य फरक मला जाणवला. ते नृत्य करत असताना त्यातल्या प्रत्येक क्षणात रंगून जात असत. मला मात्र नृत्य संपल्यावर मोकळं वाटायचं आणि मी आनंदून जायची, पण नाचताना मात्र तो आनंद मला वाटत नसे. तो आपल्याला कधी वाटेल याची हुरहुर मला लागे. नृत्याच्या प्रत्येक क्षणाचा आनंद घ्यावा असं वाटे, पण घेता येत नसे. नृत्य करताना मी धापा टाकत असेन, दमून उसासत असेन तर मला त्यात कसा आनंद येणार? माझे पाय दुखायचे, खूप खूप दुखायचे. बाकीचे कसे काय करायचे देव जाणे. मी यावर डोकफोड केली आणि मग ‘पंचोत्तरा’ घडलं. सुमित्रा गौतम या शाळेत शिकवायच्या. त्या कलाक्षेत्रात शिकल्या होत्या. १९९८ च्या पूर्वार्धात शाळेचा पंचविसाव्या वर्धापन दिन साजरा होणार होता. त्या प्रसंगी ‘पंचोत्तरा’ हे नृत्यनाट्य सादर करायचं त्यांनी ठरवलं. भारतीय पुराणातल्या पाच स्त्रियांच्या आयुष्यातल्या कसोटीच्या क्षणांना त्यांनी कसं तोंड दिलं, यावर ते आधारित होतं. सुमित्राअवकांनी त्यातला प्रत्येक प्रसंग साकार केला होता. संगीतरचनाही त्यांची होती. एवढंच काय, नेपथ्य आणि वेशभूषाही त्यांचीच होती. गीतांच्या रचना, ‘कृष्णावतार’, ‘सुंदरकांडम’, ‘सिलापधिकर्म’ इत्यादींवरून घेतल्या होत्या.

आम्ही पाच नर्तकी त्या व्यक्तिरेखा साकार करणार होतो. राधा (मी स्वतः), उर्मिला (म्हणजे शाळेची माजी विद्यार्थिनी - विनिता), पार्वती (सुमित्राअवका), त्रिजटा (दिव्याअवका, शाळेतल्या शिक्षिका) आणि कन्नगी (म्हणजे अकरावी मधली विद्यार्थिनी - महालक्ष्मी) अशा त्या व्यक्तिरेखा होत्या. आम्ही सादर करणार होतो ते प्रसंग असे होते. कृष्ण वृंदावनाला गेला आहे, तो परत येणार नाही. त्यामुळे राधेचं हृदय अत्यंत व्याकूळ झालं आहे. लक्ष्मण रामाबरोबर चौदा वर्षं वनवासासाठी निघून गेला आहे आणि उर्मिला मागे एकटीच राहिली आहे. शंकर पती म्हणून लाभण्यासाठी पार्वतीनं कडक तप आरंभलं आहे.

सीतेला रावणानं पळवून आणून अशोक वनात ठेवलेलं आहे. त्रिजटा ही बिभीषणाची मुलगी अशोक वनातल्या सीतेची सोबत करते आहे.

मदुराईच्या राजानं चोरीच्या आरोपावरून पुराव्याशिवाय कन्नगीच्या नवऱ्याला देहदंड केल्यामुळे कन्नगीचा राग आणि दुःख अनावर झालं आहे.

राधेच्या भूमिकेशिवाय मी इतर भूमिकांच्या साहाय्यक भूमिकाही केल्या. कान्हा वृंदावनाला निघून गेल्यावर विरहव्याकूळ राधा वाऱ्याची विनवणी करते, की ती

कृष्णावर किती प्रेम करतेय आणि त्याच्या आठवणीत किती झुरते आहे, हे त्यानं कृष्णाला सांगावं. तसंच, कृष्ण नृत्यमग्न असताना त्याच्या गळ्यातल्या फुलांच्या हारातून ओघळून पडलेलं एक तरी फूल आणि त्याच्या बासरीतून निघालेलं एक तरी सूर वाऱ्यानं आपल्यासाठी घेऊन यावा. ती वाऱ्याला बजावून सांगते, की फुलांच्या वासानं मोहित होऊन किंवा पाण्याच्या कलकल रवानं त्यानं भ्रमित होऊ नये आणि अशा अनेक गोष्टी 'तू कर किंवा करू नये' असं ती वाऱ्याला सांगते.

मुन्शींनी याची शब्दरचना फार सुंदर केली होती आणि सुमित्राअक्कांनी त्याला संगीत दिलं होतं. त्या स्वतः 'वारा'ही झाल्या होत्या. त्या होत्या त्यापेक्षा पंधरा वर्षांनी लहान आहेत असंच पुष्कळ लोकांना वाटलं; कारण आम्हां सर्वपेक्षा त्या अत्यंत बांधेसूद, तंदुरुस्त, अत्यंत उत्साही आणि सर्जनशील होत्या. नृत्य करीत असताना त्या अत्यंत सहज वावरत, त्यामुळे आम्हांलाही अत्यंत उत्कृष्ट वाटायचं. त्यांच्यासारखी प्रत्येक गोष्टीमध्ये तन आणि मन घालून इतकी रमणारी आणि प्रत्येक गोष्ट इतकी उत्तमरीत्या करणारी व्यक्ती अजूनपर्यंत माझ्या पाहण्यात नाही. सुमित्राअक्कांमध्ये प्रचंड ऊर्जा होती. अगदी विश्वास बसू नये इतकी. अनेक प्रसंगी मला त्या सर्वश्रेष्ठ स्त्रीशक्ती वाटायच्या.

हे नृत्यनाट्य बसवण्यापूर्वी आम्ही अनेक प्रकारचे शारीरिक आणि मानसिक व्यायाम करायचो. पठण, गाण्याचा रियाझ आणि शारीरिक हालचाली. प्रत्येक भूमिकेवर आम्ही चर्चा केली. सुमित्राअक्का प्रत्येक भूमिकेविषयी, त्यांच्या बहुविध

संयुक्ता, तू म्हणजे कम्माल !!!

पैलूविषयी आमच्याशी सविस्तर बोलत असत. त्यांच्या संभाषणातल्या सगळ्याच गोष्टी मला समजायच्या असं नाही, पण त्या इतक्या मनःपूर्वक आणि पोटतिडकीनं प्रत्येक भूमिकेविषयीच्या त्यांच्या आकलनाविषयी बोलत असायच्या, की पूर्ण संवेदनशीलता आणि पूर्ण समज यांनिशी आम्ही त्या भूमिका आमच्या नृत्यात उतरवत असू.

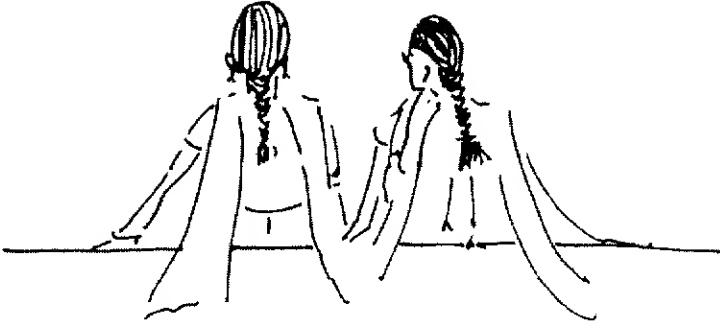
विरहव्याकूळ प्रेयसीची भूमिका आयुष्यात प्रथमच मी सादर करत होते. तीसुद्धा राधेची! जी आयुष्यभर प्रेयसीच बनून राहिली. त्यावेळी प्रियकर म्हणून कोणी लाभला असता तर ती भूमिका मला जिवंत करता आली असती, पण दुर्दैवानं तसं नव्हतं. मी राधेवरचं आणि राधाकृष्णाच्या नात्याविषयीचं शक्य तेवढं लिखाण वाचलं. सुमित्राअक्कांच्या मदतीनं ती भूमिका जास्तीत जास्त चांगली वटवण्याचा मी प्रयत्न केला.

'पंचोत्तरा'च्या निमित्तानं मी स्वतःबद्दल आणि नृत्यातल्या माझ्या गुंतवणुकीच्या संबंधात काही धडे शिकले. भूमिका अभिनीत करण्यापेक्षा ती जगणं अधिक महत्वाचं असतं. हंसाची भूमिका करायची आहे तर स्वतः हंस आहोत असंच समजा - नुसतं हंसासारखं नाचू नका.

'पंचोत्तरा'मुळे माझ्या नृत्यात नाट्यही आलं. मी त्याच्याच तर शोधात होते. अभिव्यक्त होणं मला आवडायचं. नृत्यशिक्षणात होतं काय की भरपूर परिश्रम घेऊन 'थै या थै' शिक्षकांच्या मनासारखं पक्कं होईपर्यंत अभिनयापर्यंत आपण जातच नाही. 'पंचोत्तरा'मध्ये मात्र अभिनयाची भरपूर संधी होती, कारण मी एकाहून अधिक भूमिका करत होते. सर्जनशील अशा 'जती' आणि 'अडाक' यांच्या सजावटीमुळे नाटकातल्या व्यक्तिरेखा साकारणं हा एक आनंददायी अनुभव होता. अभिनय किंवा 'जती' करत असताना ती व्यक्तिरेखा संपूर्ण प्रसंगातून सादर करणं ही त्याची खुबी होती. प्रयोग करताना व्यक्तिरेखा समजण्यासाठी गृहपाठ आणि शारीरिक हालचाली यांचा पुरेपूर आनंदही मी घेतला.

राधेची मध्यवर्ती भूमिका साकार करण्याच्या आनंदापेक्षा 'त्रिजटा' प्रसंगात सीतेला घालूनपाडून बोलणाऱ्या राक्षसीच्या भूमिकेतून मला मोठाच आनंद मिळाला. मला ती व्यक्तिरेखा आवडली होती आणि ती मी आत्मविश्वासानं आणि सहजपणानं साकारली. मला त्यातून आजवर कधीच न मिळालेलं समाधान मिळालं. विशेष म्हणजे माझ्या वडलांना प्रयोग खूपच आवडला. ही दुष्ट व्यक्तिरेखा साकार करण्याबद्दल माझं कौतुक झालं. त्यामुळे मला खूप छान वाटलं. वास्तव जीवनात असं कधीच घडत नाही, नाही का?

'पंचोत्तरा'मुळे मला आणखी एक 'भेट' मिळाली. 'विनिता'सारखी थोर मैत्रीण! भेटल्या भेटल्या आमचं जमलं नाही. आम्ही रोज एकमेकींना भेटत होतो. आमच्या ओळी पाठ करत होतो, शारीरिक हालचाली करत होतो. 'काय? कसं?'च्या पर्यंतच हे मर्यादित होतं. कालांतरानं मात्र आमचं नातं हे एका सुंदर मैत्रीत विकसित

विनिता, माझी घनिष्ठ मैत्रीण

झालं. आमच्या बऱ्याच आवडीनिवडी सारख्या होत्या. मतभेद झाले तरी आम्ही एकमेकींच्या मतांचा आदर करत होतो. संगीत, नृत्य, चित्रपट महोत्सव वगैरे कार्यक्रमांना आम्ही एकमेकींबरोबरच जात असू. रेस्तराँ, समुद्रकिनारे इथे भटकत असू. एकमेकींची संगत आम्हांला खूप आवडायची. माझ्या आयुष्यातल्या घटना प्रथम तिलाच मी सांगायची.

एके दिवशी 'पंचोत्तरा' कार्यक्रमाची दृक्श्राव्य चित्रफीत पाहायचं आम्ही ठरवलं. आमच्या भूमिका कशा वठल्या आहेत हेच मुख्यतः आम्हांला पाहायचं होतं. आम्हांला त्या कार्यक्रमाचे खूप चांगले वृत्तांत मिळाले होते. पण चित्रफीत पाहून माझी मात्र मोठीच निराशा झाली. 'काय भयंकर प्रकार' असं मला वाटलं. निदान अर्धा डझन दोष म्हणा - चुका म्हणा, मला त्यात आढळल्या. त्या सुधारण्याची गरज होती. मी खूप दुखावले गेले आणि मला रागही आला. 'मी नृत्य किती छान करते' असं उगीचच हे लोक म्हणतात तर!

त्या दिवशी मी माझ्या दैनंदिनीमध्ये लिहिलं, 'मी इतकी दुखावली का गेले? जे.के. म्हणाले होते, तशी लोकांच्या म्हणण्यानुसार मीच माझी एक प्रतिमा पाहत होते, की मी चांगली नर्तकी आहे. जेव्हा माझी ही प्रतिमा मनातल्या मनात कोसळताना मी पाहिली तेव्हा माझा 'अहम्' दुखावला गेला आणि आता वाटू लागलं आहे की, 'खरंच का मी इतकी वाईट आहे?' आपण आपली जी एक प्रतिमा बनवलेली असते त्याप्रमाणे आपण दुखावले जातो, किंवा आनंदी होतो आणि दुसऱ्याच्या मतांचा त्यावर परिणाम होतो. विनिता आणि मी आम्ही एकमेकींचं सांत्वन केलं, की कॅमेऱ्याच्या डोळ्यांतून आपले दोष जास्त ठळक झाले असावेत आणि आपण मंचावर इतके वाईट कदाचित दिसलेल्याही नसू.'

माझ्या नृत्यकौशल्याविषयी माझा भ्रमनिरास झाला होता, मी दुखावले गेले होते हे खरं असलं तरी मी स्वतःला आणखी एक संधी द्यायची आणि आपले दोष सुधारण्याकडे लक्ष द्यायचं असं ठरवलं.

१९९८ सालच्या ऑगस्ट महिन्याच्या पूर्व संध्येला सुमित्राअक्कानं दुसऱ्या नृत्य कार्यक्रमाची निर्मिती आणि दिग्दर्शन केलं. 'स्वर्गाची इच्छा करणारा धरतीपुत्र.' पॉडिचेरी इथल्या 'ऑरोव्हिलच्या रंगमंचा'वर ते सादर झालं. नृत्य, संगीत, अभिनय आणि पद्य यांची सरमिसळ असलेला, अरविंदांच्या काव्यावर आधारित कार्यक्रम होता तो. 'पंचोत्तरा'प्रमाणेच या कार्यक्रमाचीही आम्ही कसून पूर्वतयारी केली, पण अरविंदांच्या काव्याशी माझी नाळ काही जुळेल. काव्याचा रसास्वाद आम्हांला देण्याचा सुमित्राअक्कानं प्रयत्न केला, पण मला ते समजून घेण्याच्या दृष्टीनं फारच अमूर्त वाटलं. आत्मसात करून सादर करायला अवघड वाटलं. ते जेव्हा संपलं तेव्हा मला ओझं उतरल्यासारखं वाटलं.

त्यानंतर नृत्यशिक्षणाचा भर काहीसा ओसरला. सावित्रीअक्कांकडे मी शिक्षण दीड वर्षे चालू ठेवलं खरं, पण माझं सर्वोत्तम काही मला त्यात देता आलं नाही. दरम्यान संगीतक्षेत्रात नवनवीन प्रांतांचा मागोवा मी घेत होतेच.

चेन्नईमधला सर्वात छान कार्यक्रम म्हणजे 'वार्षिक सांस्कृतिक महोत्सव.' प्रत्येक वर्षी डिसेंबर, जानेवारी महिन्यात चेन्नई शहर शास्त्रीय नृत्य आणि गायन, विशेषतः कर्नाटकी संगीताच्या हिंदोळ्यावर झुलत असायचं. गायक, वादक आणि नर्तक भारताच्या सर्व भागांतून चेन्नईला एकत्र यायचे आणि श्रोत्यांसमोर आपली कला सादर करायचे. श्रोत्यांना रिझवायला उत्सुक असायचे.

चेन्नईच्या प्रत्येक कोपऱ्यावर गायनाची मैफल भरायची. तंबोऱ्याच्या छेडलेल्या तारा सकाळी दहा पासून रात्री उशिरापर्यंत कानावर पडायच्या. काही मैफलींच्या ठिकाणी खाद्यपदार्थ विक्रीला ठेवलेले असायचे. रसिकांच्या कार्यक्रम ऐकण्यात खंड पडू नये म्हणून हे कार्यक्रम सतत होत. दरवर्षीच्या या सांस्कृतिक महोत्सवाची मी अगदी वाट पाहत असायची आणि निदान एका तरी कार्यक्रमाला मी हजेरी लावायची.

अशा रसिक श्रोतृवृंदांमध्ये सामील होऊन त्यांना संगीताच्या तानांवर डोलताना, झुलताना आणि ताल धरताना पाहणं ही एक पर्वणीच होती. श्रोत्यांमधले काहीजण खिशात नोंदवही आणायचे आणि गायकांनी सादर केलेल्या रागांची आणि कृतींची नोंद करायचे. संगीताचा कंटाळा आला तर अन्य करमणूकही तिथे असायची. फक्त डोकं वर करून बघायचं. संगीताच्या तालावर काहीजण इतक्या माना डोलवायचे, की वाटायचं आता त्यांच्या माना जमिनीवर धरंगळत जाणार. काही लोक गाढ झोपायचे, दुपारचं ऊन आणि संगीताचा हा प्रभाव. आणि दहीभाताचासुद्धा. काहीवेळेस तर तुमच्या समोर बसलेला श्रोता आपले हात उंचावून 'वाह, वाह क्या बात है,' अशी भरघोस दाद द्यायचा. कलाकारापेक्षाही काही वेळेस श्रोत्यांना पाहणं हे अधिक

मनोरंजक असायचं.

एकदा एका कार्यक्रमात साठ वर्षांच्या एक मामी माझ्याशेजारी बसल्या होत्या. कलाकारानं आलापनाची सुरुवातच केली होती, 'शंडरिबाना---' तर त्या लगेच उद्गारल्या "शुद्ध धन्यासी नाही का?" माझ्या होकाराची त्यांना गरज नव्हतीच. मला इतक्या चटकन राग ओळखता यायचे नाहीत आणि बरेच वेळेला माझी अगदी पंचाईत व्हायची. मी नुसतीच मान डोलवून त्यांना म्हणाले, "मला नाही माहीत!" आलापना आणि व्हायोलिन वादनानंतर गाणं सुरू व्हायच्या आतच त्या पूर्ण आत्मविश्वासानं गाण्याचे शब्द उच्चारू लागल्या आणि अपेक्षेनं कलाकाराकडे पाहू लागल्या. काय आश्चर्य! गायकानं तेच गाणं सुरू केलं. त्या मामींनी माझ्याकडे अशा नजरेनं पाहिलं, की 'बघ, मी म्हटलं नव्हतं!' त्यांना खरंचच माहीत होतं. हे श्रोते खरोखरच जाणकार होते. दुसरी एक कार्यक्रमातली धमाल म्हणजे कार्यक्रम संपत आला आणि 'धानी आवर्तनम्' सुरू झालं. फक्त तालवाद्य म्हणजे मृदंगम् आणि घटम् किंवा कंजिरा यांची जुगलबंदी किंवा सवाल-जवाब सुरू झाले. श्रोते हातानं मांडीवर ताल धरायचे आणि कलाकाराकडे पाहून मान डोलवायचे. जणू काही श्रोत्यांनी धरलेल्या तालावरच कार्यक्रम रंगतो आहे.

टी.व्ही. शंकरनारायणन (टीव्हीएस) हे माझे आवडते गायक. सुप्रसिद्ध गायक मदुराई मणी अय्यर यांचा पुतण्या. एकदा का टीव्हीएस मंचावर बसून गाऊ लागले, की सात स्वरांमध्ये ते इतके फिरत, की हे कसं काय बुवा शक्य होतं यांना याचं आश्चर्य वाटावं! प्रत्येक वेळी नवनवीन हरकती घेत इतक्या सहजतेनं त्यांचा आवाज फिरायचा आणि तो इतका परिणामकारक असे, की ऐकणारा मंत्रमुग्ध होऊन जावा.

त्यांच्या मैफलीत अशी काही ब्रह्मानंदी टाळी लागायची, की त्याचं वर्णन शब्दांत करणं केवळ अशक्य. उत्तम गाणं ऐकलं की माझ्या डोळ्यांत अश्रू धावत येतात. स्वरानंदात आपण हलके होऊन तरंगू लागतो म्हणून तर संगीताला स्वर्गीय कला म्हणतात. संगीतकारांच्या कलेचं मर्म जाणण्याची कुवत माझ्यामध्ये आहे ही खरोखर केवढी माझ्यावर देवाची कृपा. साधं 'सा रे ग म प ध नि सा' गातानाही मला जितका आनंद वाटे, तितका मला नृत्यात नाही वाटला. म्हणूनच संगीत साधना निष्ठेनं चालू ठेवण्याचं मी ठरवलं - मग ते छंद म्हणून का असेना. सावित्री-मावशीकडचं नृत्यशिक्षण वर्ष-दीड वर्षांनी मी थांबवलं, पण संगीत नाही थांबवलं. श्रीमती न्याना यांच्याकडे माझं संगीतशिक्षण मी चालू ठेवलं. त्या अत्यंत प्रेमळ आणि सहनशील होत्या. ही राजीमावशीची मैत्रीण विद्यार्थ्यांना विनाशुल्क शिकवायची - गुरूप्रमाणेच! मी नियमितपणे रियाझ करायची. काही वेळेस त्यात व्यत्यय यायचा, पण सुरांशिवाय मी राहूच शकत नव्हते.

ओरिगामी - कागदातून स्वर्ग

एके दिवशी सकाळी माझ्या योगशिक्षकांनी म्हणजे श्री. मुकुंदन यांनी मला विचारलं, "तू आमच्या बरोबर का येत नाहीस? आम्ही श्रीयुत नटराजन यांना भेटायला जातो आहोत. ते वास्तुविशारद आहेत आणि काही गमतीजमती करून दाखवतात म्हणे."

मी जायला तयार झाले. आम्ही तिथं पोहोचलो आणि मी जे काही पाहिलं ते लक्ष वेधून घेणारं तर होतंच पण बुद्धीलाही चक्रावून टाकणारं होतं.

श्री. नटराजन - त्यांचं टोपणनाव 'छोटू' - यांना ओरिगामीचं आकर्षण वाटलं. ओरिगामी म्हणजे कागदाच्या घड्या घालायची कला. ओरिगामी म्हटलं, की आपल्या डोळ्यांसमोर कागदाच्या घड्या घालून केलेले प्राणी, पक्षी आणि फुलं येतात. पण नटराजनच्या मनात काही निराळंच होतं. त्यांनी कागदाच्या या कलेमध्ये वास्तुविद्येचा मिलाफ करून संपूर्णपणे वेगळं तंत्र विकसित केलं. परिणामस्वरूप, कागदाच्या मोहमयी जगात त्रिमिती असलेले वाडे, जिने, घरं आणि भौमितिक आकृत्या साकारल्या. त्यांच्या या वास्तुकला चमत्काराची रंगत इस्लामी कलेतले आकर्षक रंग आणि वैविध्यपूर्ण आकृतिबंध यांमुळे आणखीनच खुलली.

"माझ्या हाताशी रिकामा वेळ आहे. तुम्ही शिकवाल मला?" मी त्यांना विचारलं. ते माझ्याकडे आश्चर्यानं बघू लागले, अठरा वर्षांच्या मुलीकडे इतका रिकामा वेळ कसा? असं त्यांना वाटलं असावं.

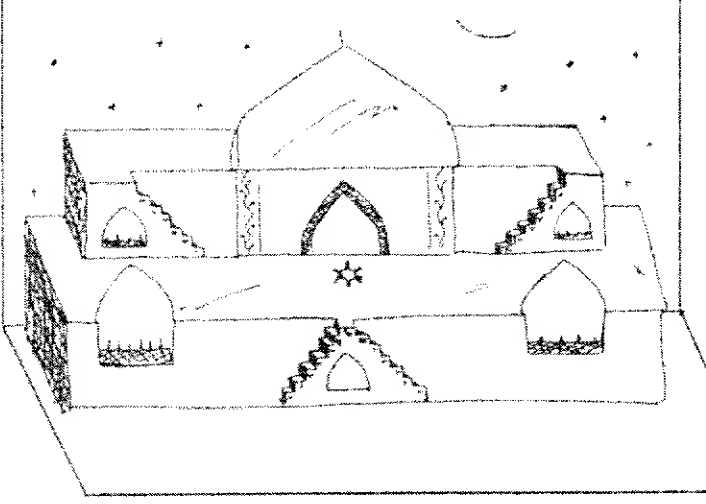
मग मी त्यांना माझ्या शालेय शिक्षणानंतरचा सर्व इतिहास कथन केला आणि त्यांना म्हणाले, की मी या कलाकृतीच्या प्रेमात पडले आहे.

"खरं तर मी शिकवत नाही."

माझा श्वास मी रोखून धरला.

पुढे म्हणाले, "पण ठीक आहे, केव्हा यायचंय तुला?" मग मी रोज त्यांच्याकडे जाऊन माझ्या स्वतंत्र टेबलावर काम करू लागले. आपले वास्तुशास्त्राचे आराखडे बनवता बनवता एकीकडे नटराजन माझ्या कामावर देखरेख करायचे. त्यांच्या बोटांत सिगरेट धरलेली असे. या वास्तुशास्त्रीय ओरिगामीची खुबी म्हणजे त्रिमिती असलेलं हे प्रारूप कागद कापून नाही बनवता येत. योग्य त्या दुमडी आणि घड्या यांतून ते साकार होतं. यामध्ये कागद कधी वाया जातच नाही. सुरुवातीला कागद घेतला, की वाटे बापरे केवढा हा कागद. श्री. नटराजन योग्य आकाराचा कागद सुरीनं कापून घ्यायचे, आपल्या कलासक्त बोटांनी काम सुरू करायचे आणि अल्पावधीतच त्यातून एक कलात्मक जिना, सुंदर छोटं घर किंवा स्वप्नातला प्रासाद साकार व्हायचा.

'एम. सी. ईशर' नावाच्या डच कलाकाराच्या कामाची मोहिनी डॉ. नटराजन यांच्यावर होती. ईशरच्या कल्पनेतली घरं आणि जिने ते आपल्या नमुन्यांमध्ये हुबेहूब उतरवायचा प्रयत्न करीत. हे काही सोपं नव्हतं हे सांगायला नकोच. द्विमितीमध्ये

संकल्पना करायची आणि प्रत्यक्षात आणायची त्रिमितीमध्ये हे किती कौशल्याचं आणि कठीण होतं. कागदाची कोणती बाजू इमारतीच्या उंचीसाठी घ्यायची, छताला कोणती घ्यायची, पहिल्या-दुसऱ्या मजल्याला जोडणारा जिना कागदातून कसा बनवायचा याचा आराखडा सपाट, स्वच्छ अशा पुढ्यातल्या पांढऱ्या कागदावर उतरायचा. मोजमाप घेऊन ते केलं, तरी उंची आणि रुंदी योग्य मापात नसेल, तर मॉडेल नीट उभं राहत नाही, ते खाली कोसळतं. वास्तुशास्त्रीय ओरिगामीमध्ये या सगळ्या गोष्टींची समज आवश्यक आहे आणि नटराजन त्यात निष्णात होते.

त्यांच्याकडून शिकल्यावर मी एक-दोन नवीन नमुने करायचा प्रयत्न केला. पुष्कळ प्रयत्न करून तजमहलचं एक साधं, सोपं प्रारूप मी केलं. बस्स! पण या तंत्राचा उपयोग मुखवटे, दिव्याच्या शेड्स, शुभेच्छापत्रं बनवताना करता येई. आजही ओरिगामीवर आधारित त्रिमिती कार्ड बनवून मित्र, मैत्रिणी आणि नातेवाईक यांच्यावर भाव मारण्याचा सर्वात सोपा मार्ग मी अवलंबला आहे.

आता एक नवं कौशल्य मी आत्मसात केलं होतं. त्यामुळे शाळेमध्ये जेव्हा मी ते पहिल्यांदा दाखवलं, तेव्हा मुलांमध्ये कुतूहल जागं झालं. प्रार्थना सभागृहात सगळ्यांसमोर मी एकामागोमाग एक काही वस्तू करून दाखवल्या. सभागृहात सगळेजण अगदी चकित झाले. अकरावीच्या काही विद्यार्थ्यांना ती कला शिकवण्याची संधीही मला मिळाली.

आज श्री. नटराजन आपल्यात नाहीत ही खेदाची गोष्ट आहे. २००१ साली ते निवर्तले. त्यांचा मृत्यू झाल्याचं मी वर्तमानपत्रात वाचलं - बहुधा हृदयक्रिया बंद पडून ते गेले. एक देखणा, सुंदर जिना कोसळला असं मला वाटलं.

प्रखर दिवे, कॅमेरा आणि अभिनय

मला नेहमीच वाटायचं की अभिनय करावा... हे शब्द ओळखीचे वाटतात ना? नक्कीच वाटले असणार. मोठ्या ऐटीत केसांच्या बटा हातानं मागे करत मुलाखत देणाऱ्या नट्यांना तुम्ही नक्की ऐकलं असणार. फरक एवढाच, की मला हा प्रश्न कोणीच कधी विचारला नाही; आणि 'खरं तर मला अभिनय करावा असं नेहमीच वाटायचं' असं उत्तर द्यायची संधी मला कधीच मिळाली नाही.

जी गोष्ट आपण चांगली करू असा विश्वास मला वाटायचा, ती म्हणजे 'अभिनय'. तोपर्यंत मी एकाही नाटकात काम केलेलं नव्हतं, ही गोष्ट अलाहिदा. 'काय गं, अभिनय का करत नाहीस? तू चांगला करशील' असं आत्तापर्यंत कोणी मला विचारलं नव्हतं आणि माझ्या अभिनय क्षमतेची कसोटीही कधी लागलेली नव्हती हेही आपण सोडून देऊ. कसं काय जाणे पण मी अभिनय करायची इच्छा सुप्तपणे जोपासली होती खरी.

कलाक्षेत्रात मी प्रशिक्षण घेतल्यापासूनच नृत्याच्या कार्यक्रमासाठी नेहमीच आणि संगीताच्या कार्यक्रमात वेळप्रसंगी माझी निवड होत असे. शाळेच्या वार्षिक समारंभाच्या नाटकाच्या तालमींना मी उपस्थित राहायची. नाटकातले संवादही मला पाठ असायचे आणि माझ्या रंगभूमीवर मी त्यांच्या तालमीही करायची. म्हणजे वसतिगृहातल्या स्नानगृहात!

रंगभूमीमध्ये आपल्याला एवढा रस कसा याचं मलाही आश्चर्यच वाटायचं. मला वाटणारा रस हा चित्रपटांविषयी होता की रंगभूमीविषयी? माझं स्वतःविषयीचं निरीक्षण असं, की दृक् माध्यमांचं मला नेहमीच आकर्षण वाटत आलंय. मग ते नाटक असो की चित्रपट, चित्र रंगवणं असो की नृत्य असो. लिखित किंवा शैक्षणिक माध्यमांपेक्षा अभिव्यक्तीची ही माध्यमं मला नेहमीच रंजक वाटतात.

एखादा चांगला चित्रपट पाहणं मला आवडायचं, मग तो समांतर आर्ट सिनेमा असो वा व्यावसायिक. दोन्हीही मला अत्यंत रंजक वाटायचे. त्याच्या विविध पैलूंवर चर्चा करणं मला आवडायचं. शंभर शब्दांचा आशय केवळ आपल्या एका अभिनय छटेतून व्यक्त करणारा, केवळ एका दृश्यातून कथेचा परिणामकारक शेवट दाखविणारा, चित्रपटाच्या चौकटीला केवळ एका दृश्यानं परिमाण देणारा, एखादंच गाणं पण आठवडाभर झपाटून टाकणारं असे पुष्कळ पैलू त्यात येत. मला वाटतं, की मी सिनेमाच्या प्रेमातच असायचे. वर्तमानपत्रातल्या चित्रपट समीक्षणाचे रकाने मी न चुकता वाचायचे. एवढंच नाही, तर देशी-विदेशी चित्रपट पाहून त्यांची

समीक्षा लिहिणाऱ्यांचा मला अगदी हेवा वाटायचा. विविध चित्रपट तर त्यांना पाहायला मिळतातच, शिवाय समीक्षेसाठी पैसेही मिळतात त्यांना. म्हणजे बघा ना! सिनेमाच्या प्रेमानं मी झपाटले होते, की मला सिनेमा बनवायचा होता हेही स्पष्ट नव्हतं. की बॉलीवूड सृष्टीतला नेहमीचा प्रेमाचा त्रिकोण असतो, तशी मी सिनेमा की रंगभूमी याबाबत गोंधळून गेले होते?

प्रत्येक वर्षी शाळेत नाटक महोत्सव होत असे. त्यात वेगवेगळ्या शाळा नाटकं सादर करीत आणि त्यांवर मग चर्चा होत असे.

‘जिथे नदी मिळते’ (Where river meets) या शाळेतल्या नाटकात काम करायची संधी मला मिळाली. ‘तलेदंडा’ या गिरीश कर्नाड यांच्या नाटकाचं ते रूपांतर होतं. सुमित्राअक्का ते दिग्दर्शित करीत होती. नेहमीप्रमाणेच त्यात काम करणारी सर्व पात्रं नाटकाच्या सर्व अंगांशी परिचित असली पाहिजेत यावर तिचा कटाक्ष होता.

आम्हां सर्व पात्रांचा एकमेकांबरोबरचा वावर सहज सुलभ व्हावा म्हणून आम्ही काही कायिक आणि मानसिक पाठांचा सराव करण्यावर काही दिवस लक्ष केंद्रित केलं. हे करणं आवश्यकच होतं, कारण आम्ही वर्गमैत्रीणी नव्हतो. नाटकातल्या पात्रांविषयी आम्ही खूप चर्चा करीत असू आणि त्या संबंधीचे काही खेळही आम्ही खेळत असू. अशा एका खेळात आम्हांला आमच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी पाच वाक्यं एका कागदावर लिहायची होती. त्या चिड्या एकत्र करून एकेकीनं एकेक उचलायची होती. त्या पाच वाक्यांतून व्यक्त होणाऱ्या त्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाची आम्ही चिकित्सा करायची आणि मग ते व्यक्तिमत्त्व अभिनयातून साकार करायचो.

मी चिड्डी उचलली ती मुलाची असावी. मला कसं कळलं? वाटलं तसं. त्याचं चित्त चंचल असावं. ‘बसंतनगर’ समुद्रकिनारी बसलेल्या प्रेमी युगुलाच्या संभाषणातून ती व्यक्तिरेखा सादर करावी असं मला वाटलं. माझी पाळी आली तेव्हा मी घाबरले. पहिल्यांदाच मी अभिनय करणार होते. मी कसंबसं माझं काम पूर्ण केलं. टाळ्यांचा कडकडाट झाला. “कमाल केलीस संयुक्ता, कमाल,” सुमित्राअक्का टाळ्या वाजवून मनापासून म्हणाली. जणू काही एखाद्या चित्रपट तारकेनं कॅमेऱ्यासमोर आपला पहिला यशस्वी शॉट द्यावा, तसं मला वाटलं. काही वेळानं बारावीच्या वर्गातली एक मुलगी माझ्याकडे येऊन मोकळेपणानं म्हणाली, “मला वाटतंय की तू कुणाच्या तरी नक्कीच प्रेमात पडली आहेस. हो ना?”

तसं काहीच नसतानाही त्या मुलीला मी माझ्या अभिनयातून तसं वाटायला लावलं होतं. या सगळ्या प्रसंगातून आपल्याला अभिनय येतो असा आत्मविश्वास मला आला.

त्या नाटकात नृत्य होतं, अमूर्त हालचाली होत्या. ‘टप्पू’ या वाद्याच्या साथीनं केलेलं नृत्य होतं आणि गाणं होतं. ‘बसवण्णा’ या कन्नड संतावरच्या ऐतिहासिक कथानकावर आधारित नाटक होतं ते. त्यात पुरुष भूमिका बऱ्याच होत्या. पण स्त्री

भूमिका नगण्य होत्या. एक ठरावीक भूमिका माझ्या वाट्याला नव्हती, पण नाटकातल्या विविध भूमिका मी मंचावर सादर करीत होते. माझ्यासाठी एक नृत्यही होतं आणि ‘सत्’चा ‘असत्’वरील विजय हा विषय त्यात मांडला होता. नाटकाच्या तालमी, भाषणं पाठ करणं, इतरांच्या भूमिका पाहणं, सुमित्राअक्काबरोबरच संहिता फुलत जाताना पाहणं या सगळ्या अनुभवांच्या प्रत्येक क्षणाचा आनंद मी घेतला. रंगमंचाचा मला हा साक्षात्कारच झाला होता.

मला सर्वात काय आवडलं असेल, तर नाटक संपल्यावर त्याविषयी परीक्षक आणि नटांमध्ये ज्या चर्चा व्हायच्या त्या! नाटकाचे विविध पैलू त्यांतून पुढे यायचे. गटातलं सामूहिक सहकार्य, एका नटानं दुसऱ्याला समजून घेत परस्परसहकार्यानं भूमिका वठवणं अशा अनेक गोष्टी त्यांतून बाहेर यायच्या. या चर्चांमधून काही महत्त्वाचे प्रश्नही पुढे यायचे. एकूण बुद्धीला खाय असायचं.

दुसऱ्या शाळेंनं सादर केलेलं एक स्फूर्तिदायी आणि संदेश देणारं नाटक पाहून मी घरी परतत होते. माझ्या मनात नाटक अजून घोळतच होतं, तेवढ्यात बस वेडीवाकडी जातेय असं माझ्या लक्षात आलं आणि ड्रायव्हर बाजूच्या आरशात मला दिसलं की तो दारू प्यालेला होता आणि त्याचे डोळे मिटत होते. बापरेऽऽ काय करावं मला सुचेना. ड्रायव्हरला सांगावं का? कसं करायचं? अन् तो दारू प्यायलेला नसेल तर? काही असलं तरी आम्ही सुरक्षित घरी पोहोचण्याशी मतलब होता. काही दुर्घटना झाली तर? ही बाब बाकीच्या प्रवाशांच्या लक्षात आणून देणं ही जबाबदारी माझीही होतीच ना? माझं ते कर्तव्यच होतं. ‘ऊठ आणि ड्रायव्हरशी बोल’ माझं मन मला सांगत होतं. नाटक पाहून नुसतं उपयोग काय, योग्य वेळी तुम्ही तुमच्या कर्तव्याला जागला नाहीत तर? मी कंडक्टरपाशी गेले. आणि ड्रायव्हरच्या बस चालवण्यात धोका आहे तर ताबडतोब त्यानं बस थांबवावी असं मी त्याला सांगितलं. तो ऐकेना. ‘ड्रायव्हर दारू पिऊन गाडी चालवत आहे, बस ताबडतोब थांबवा’ असं मी ओरडले. कंडक्टर चेष्टेनं हसून म्हणाला, “तुम्हांला कसं काय माहीत हो, तुम्ही काय त्यांच्याबरोबर होता का?” मी त्याचं नाव, नंबर मागितला आणि त्याला म्हणाले, की अशिष्ट वर्तनाबद्दल त्याची मी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे तक्रार करणार. मग मात्र बसमधल्या अन्य महिलांनी माझी बाजू घेऊन बोलायला सुरुवात केली. तेव्हा कुठे कंडक्टर ड्रायव्हरकडे गेला आणि त्याला काहीतरी त्यानं सांगितलं. त्यानंतर गाडी व्यवस्थित धावू लागली.

मी माझ्या थांब्यावर उतरले तेव्हाही कंडक्टर माझ्याकडे चेष्टेच्या नजरेनं पाहत होता. मला अजूनही खात्री नाही, की ड्रायव्हर खरंच प्यायला होता, की दमला होता. अर्थात ते महत्त्वाचं नव्हतंच. तो गाडी अत्यंत निष्काळजीपणानं चालवत होता आणि मला त्याक्षणी जे योग्य वाटलं ते मी केलं होतं.

१९९७ साली जागतिक महिला दिनाच्या निमित्तानं ‘नायिका’ हा मी पाहिलेला पहिलाच चित्रपट महोत्सव. दिवसभराच्या या कार्यक्रमाला निःशुल्क प्रवेश होता.

मी तीन भारतीय चित्रपट त्यात पाहिले. प्रत्येक प्रदर्शनानंतर दिग्दर्शक किंवा चित्रपटातल्या मुख्य व्यक्तिरेखा प्रेक्षकांशी संवाद साधत. आज प्रथितयश असलेल्या काही दिग्दर्शकांचे मी चित्रपट पाहिले. त्यांत शाम बेनगल, अपर्णा सेन, सईद मिर्झा होते. सिनेशौकिनांच्या आणि सिनेमा बनवणाऱ्यांच्या गर्दीत बसण्याचा माझा तो पहिलाच अनुभव होता. चित्रपटाच्या विविध अंगांवर आम्ही चर्चा केली. पुरेशा गांभीर्याने सिनेमा बनवणाऱ्यांचा त्यापाठीमागे काय विचार असतो हे मला समजून घेता आलं.

अनुबोधपट कंटाळवाणे, नीरस असतात असं आपलं माझं मत होतं. कृष्णधवल चित्रणाची कलाकुसर आणि निर्जीव, ठाशीव निवेदन सुरू झालं, की जांभया देत बसायचं अशी धारणा आनंद पटवर्धन यांचा चित्रपट बघेपर्यंत माझी होती. चेन्नईमध्ये आयोजित दोन दिवसांच्या या महोत्सवात मी त्यांचे चार चित्रपट पाहिले – ‘नर्मदा डायरी’, ‘राम के नाम ‘फादर सन’, होली वॉटर’ आणि ‘बॉम्बे अवर सिटी’. मी बसलेल्या खुर्चीवर एकाएकी मला अवघडलेपण आलं, जणू मी काट्यावर बसले होते. त्यांच्या साध्या पण बुद्धियुक्त प्रश्नांची अत्यंत जोमदार, सत्त्वयुक्त आणि बोलकी उत्तरं अगदी सामान्य लोकांमधून आली. त्यांनी माझ्या विचारांना चालना दिली. मनाला प्रश्न पडले आणि चिंतनमग्नता आली. चित्रपट संपल्यानंतरच्या चर्चेमध्ये पटवर्धनांनी भाग घेतल्यामुळे हा अनुभव अत्यंत अर्थपूर्ण झाला. माझा अनुबोधपटांविषयीचा पूर्वग्रह या महोत्सवामुळे नाहीसा झाला.

रंगमंचीय कलाकृती तिकिटांचा दर जास्त असल्यामुळे आपण पाहू जात नाही. पण विनिताला आणि मला ‘महात्मा विरुद्ध गांधी’ पाहण्याचा मोह टाळता आला नाही. या नाटकाचं दिग्दर्शन फिरोज खानचं होतं आणि आमचा आवडता नट नसिरुद्दीन शाह गांधींच्या भूमिकेत आणि के.के.मेनन हरिलालच्या (गांधींचा मुलगा) भूमिकेत होते. गांधी आणि त्यांचा मुलगा यांच्यातलं नातं, त्यांचे दृष्टिकोन, त्यांच्यातला विरोध, मानसिकता, त्यांच्यातल्या रुंदावत जाणाऱ्या अंतरामुळे हरिलालचं दारूबाज बनणं इथपर्यंतचा प्रवास या नाटकात दिसतो. दोन्ही नटांनी गांधी बापलेकांचे हट्टाग्रह, स्वभावातली दृढता, प्रत्येकाचा मनस्वी स्वभाव फार चांगल्या पद्धतीने साकार केला. नाटकाचं मर्म हेच, की नाटक पाहिल्यावर या दोघांविषयीही तुम्हांला सहानुकंपा वाटते आणि बाप-लेकातल्या गुंतागुंतीच्या नात्याचा पट तुमच्यासमोर उलगडतो. ‘कुथुपट्टराय’ यांनी सादर केलेली काही तमिळ नाटकंही मी पाहिली. अत्यंत प्रगतिशील आणि सळसळता असा चेन्नईतला रंगमंचीय गट. लोककला आणि तत्कालीन रंगमंच यांचा मिलाफ हे त्यांचं वैशिष्ट्य होतं.

रंगमंच आणि चित्रपट या दोन माध्यमांतला फरकही मला अभ्यासता आला. रंगमंचावर प्रत्यक्ष आणि प्रभावी अभिनय यांच्या आधारानं तुम्ही प्रेक्षकांना त्या भूमिकेशी आणि त्या कथानकाशी खिळवून ठेवता. यात आवाजाची, संभाषणाची फेक याला जरा जास्तच महत्त्व असतं आणि तरीही भावनांची सूक्ष्म अभिव्यक्ती

असावी लागते. सभागृहातल्या शेवटच्या ओळीतल्या शेवटच्या कोपऱ्यापर्यंत तुमचा अभिनय पोहोचवावा लागतो. तुमच्या रंगमंचीय वावराचा प्रत्येक क्षण दर्शकांसाठी महत्त्वाचा असतो; कारण तुमच्या भूमिकेशी प्रेक्षक जोडला जाणं आवश्यक असतं.

चित्रपटात समोरच्या दर्शकांशी नटाचं जोडलं जाणं आवश्यक नसतं. उलट कॅमेरा, दिग्दर्शन आणि संकलन, प्रेक्षकांनी काय पाहावं, त्यांच्या भावनांना कोठे हात घालायचा ते ठरवतात. सिनेमात कितीतरी विविध प्रकारच्या तांत्रिक करामतींचा एक मेळ होऊन विशिष्ट अनुभवाची निर्मिती केली जाते.

दिवे, कॅमेरा आणि सुरू

यासाठी मला फार थांबावं नाही लागलं. ‘तारामणी’ - चेन्नईच्या ‘फिल्म इन्स्टिट्यूट’च्या विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून तीन मिनिटांचा लघुपट करायचा होता. इन्स्टिट्यूटच्या एका विद्यार्थिनीला मला अभिनयात रस आहे, हे माहीत होतं म्हणून तिचं सहकाऱ्यांना सांगितलं आणि मी त्यांच्या उपक्रमाचा एक भाग झाले. दिग्दर्शकानं एक दिवस मला बोलावून स्क्रीन टेस्टसाठी तयार व्हायला सांगितलं. फिल्म इन्स्टिट्यूटच्या मुघल गार्डनमध्ये मी त्यांच्याबरोबर गेले. तिथे मी पोस्टरसाठी काही पोज फोटो दिले. मग तो महान दिवस उगवला. मला बोलायचं नव्हतं, फक्त अभिव्यक्त व्हायचं होतं. मोगल राजकन्येची माझी भूमिका होती आणि माझ्यावर तीन शॉट्स चित्रित व्हायचे होते. दुपारच्या वेळीच - चेन्नईच्या प्रखर सूर्यप्रकाशात चित्रीकरणाच्या शेवटी शेवटी मी फार दमून गेले. पण लाइट्स, कॅमेरा आणि ॲक्शनच्या दुनियेत माझा प्रवेश झाला होता.

या सगळ्यांमधून मला एक गोष्ट कळून चुकली, की मला ‘अभिनय’ फारच आवडतो; मग तो रंगभूमीवर असो की चित्रपटासाठी. पण दोन्ही क्षेत्रांतला माझा अनुभव इतका मर्यादित होता की, करिअर म्हणून या क्षेत्राची निवड करण्यासाठी तो पुरेसा नव्हता. मात्र अभिनेत्री होण्याचं स्वप्न मात्र काही काळ मनात रेंगाळत राहिलं.

आपण सहज म्हणून केलेली एखादी गोष्ट आपल्याला खूप दूरपर्यंत घेऊन जाते. आपण एखादी गोष्ट करू लागतो त्यामागे काही खास कारण असतं असं नाही, त्यावेळी ते करायला आवडतं म्हणून आपण करतो. हातमागावर बसून वस्त्र विणण्याचा स्वप्नाळूपणा सहज करायचा म्हणून सुरू झाला. त्याचा शेवट त्याच्याशी लग्न होण्यात होईल असं वाटलं नव्हतं. मला वाटलं, की हातमागावर विणायला शिकण्यात काय मजा आहे. नेहमीच्या छंदापेक्षा म्हणजे चित्रं काढणं, संगीत, नृत्य इत्यादीपेक्षा हे किती वेगळं आहे. 'ती ना, ती हातमागावर विणते' असं कोणी आपल्याबद्दल बोलताना ऐकायला किती छान वाटेल. आणखी कोणीतरी उद्गारेल 'हातमागावर विणते का? व्वा, किती छान!' विणकामाशी या मैत्रीची मला, खूप अपूर्वाई वाटे आणि माझा हा मित्र म्हणजे सिनेमास्टार आहे असं मला वाटे.

मी विणायला शिकले त्याचं मुख्य कारण म्हणजे तशी सोय शाळेत होती आणि मला त्याचं फारच आकर्षण वाटलं. माग चालवायसाठी आवश्यक ती सोय आणि पूरक गोष्टी वर्गातल्या विणकरकक्षात होत्या. तीन मोठे माग आणि दोन लहान मागही वर्गात होते. विणकर मास्तर म्हणजे श्री. शंकरन हे पंचाहत्तर वर्षांचे होते आणि तेच माझे गुरू होते.

आम्ही मुख्यतः सुती, जाडभरडं कापड विणायचो. म्हणजे उश्यांचे अग्रे, पिशव्या, हात पुसायचे पंचे, अंग पुसायचे पंचे आणि पायपुसणी. शिकाऊ विद्यार्थ्यांना शिकायला ते सोपं जातं तसं मास्तरांना शिकवायला सोपं. रोज एक तास विद्यार्थी शिकायला जात असत.

एक रंगीत प्रेमकथा

पहिलं वर्ष झाल्यानंतर माझा प्राथमिक विषय म्हणून मी विणकाम निवडलं. सुमित्राअक्का, माझी आई आणि काही शाळेतले शिक्षक यांच्याबरोबर बरीच चर्चा करून मी हा निर्णय घेतला. कला, नृत्य, संगीत, ओरिगामी इत्यादी विषय काही काळ घेतल्यानंतर आम्हांला वाटलं, की मी जी या विषयांवर बागडत होते ते आता बास करावं आणि एखाद्या विषयावर एकाग्र व्हावं. विणकाम आणि वस्त्रकला हे माझे प्राथमिक निवडीचे विषय मी का निवडले याची कारणं मी शोधली ती अशी-

१. ती एक निर्मितीक्षम अशी क्रिया आहे, जिच्यात हात आणि मन दोन्ही गुंतलेली असतात.
२. लोकांमध्ये काम करण्याची माझी इच्छा यात फलद्रूप होणार होती. लोक म्हणजे विणकर.
३. सर्जनशील कला आणि विक्री अशा कला-व्यवसायाशी संबंधित अनेक संधी यातून निर्माण होणार होत्या.

वस्त्र विणण्याची कला हे काही साधंसुधं प्रकरण नाही, हे स्पष्ट होतं. सुमित्राअक्कानं मला सुचवलं, की धागे विणणं, रंगवणं, कापडावर चित्रं काढणं (डिझाइन) आणि विक्री या चार अंगांवर काम करून त्यांत मी माझं कौशल्य आजमवावं.

वस्त्रोद्योग विषयाकडे गांधीर्यानं पाहायचं ठरवल्यावर मी पहिल्यांदा संपर्क साधला तो उझरम्माशी. मी तिला पहिल्यांदा कशी, केव्हा आणि का भेटले ते आता मला आठवत नाही. माझी दहावीची परीक्षा झाल्यावर मी तीन आठवड्यांचं, दागिने बनवायचं शिक्षण हैदराबादला घेतलं होतं, तेव्हा मी तिच्या निकट सहवासात आले. माझा हातमागाच्या उत्कंठावर्धक प्रवासातली ती मुख्य मार्गदर्शक असणार होती.

आंध्र प्रदेशातल्या हातमाग विणकरांबरोबर काम करणाऱ्या 'दस्तकार आंध्र' या स्वयंसेवी संस्थेला समानार्थी नाव म्हणजे 'उझरम्मा'. सिकंदराबादच्या गजबजलेल्या पार्कलेनच्या एका छोट्या जागेतल्या कार्यालयात हातमाग विणकरांच्या हितासाठी सातत्यानं विविध उपाय शोधून झटणाऱ्या लोकांचा एक गट आहे. हातमाग विणकरांची राज्यभर एक संपर्क यंत्रणा त्यांनी निर्माण केली आहे. त्यांच्या मालाला बाजारपेठ शोधणं, त्यांना नवीन डिझाईन देणं, विक्रीकौशल्यं शिकवणं, कापड रंगवायची कार्यशाळा घेणं, विशेषतः नैसर्गिक रंग वापरणं इत्यादी त्यांच्या योजना सुरू असतात.

माझ्या उद्देशाविषयी मी तिला लिहिलं. तेव्हा आपल्या सुंदर हस्ताक्षरामध्ये तिनं, 'या मार्गानं वाटचाल करायचं ठरवलं असेल, तर मी काय काय करू शकते,' याबद्दल लिहिलं. तिनं सुचवलं, की माझं तंत्रकौशल्य सुधारण्यासाठी एखाद्या विणकराच्या हाताखाली प्रत्यक्ष काम करण्याबरोबरीनं विणकर-सेवा-केंद्रांचे किंवा इतर विणकर-संस्थांचे विणकामकला, रंगकाम आणि डिझाईन शिकवणारे काही अभ्यासक्रम करावेत. चेन्नई परिसरातल्या विणकर जमातींना भेट द्यावी आणि

त्यासाठी मी डॉ. भारती कॉलरा या चेन्नईत राहणाऱ्या समाजशास्त्रज्ञ महिलेला भेटावं म्हणजे त्या या भेटीचं आयोजन करतील. डॉ. कॉलरा यांनी कांचीपुरमच्या विणकरांवर प्रबंध लिहिला होता आणि हातमाग उद्योगाविषयी त्यांना चांगली अंतर्दृष्टी होती. दुसरी एक कल्पना मला सुचवली होती ती म्हणजे, मी माझा स्वतःचा माग टाकून त्यावर काम करण्याची शक्यता आजमावून पाहवी. 'सईदापेट' या चेन्नईच्या विणकर जमातीत किंवा शाळेतही हे मला करता येईल, असं काहींनी सुचवलं.

मी डॉ. कॉलरांना भेटले आणि योजनेचा कच्चा आराखडा तयार केला. त्यांनी सुचवलं, की मी विणकरांच्या चार जमातींना भेट द्यावी आणि त्यांचं वेगवेगळ्या प्रकारचं काम पाहवं. कांचीपुरम वा स्वामीमलाईला रेशीमवस्त्रांचे विणकाम, सईदपूरला लुंग्या विणण्याचं काम, पौदूरला खादीचं विणकाम आणि सालेममधल्या अथनूरला तलम धोतराचं विणकाम मी बघावं. डॉ. कॉलरा मला म्हणाल्या, "तुझी हीच करिअर आहे, असं समजून विणकाम शीक आणि नुसतं शिकणंही महत्वाचं नाही. तुम्ही त्या विणकर जमातीसाठी काही कामाचा वाटा उचलला पाहिजे." माझ्या या कार्यक्रमानंतर वस्त्रोद्योगातल्या करिअरचे कोणकोणते पर्याय असू शकतील याविषयीही आम्ही बोललो -

- मानवशास्त्र आणि समाजशास्त्रातले व्यासंगपूर्ण अभ्यासक्रम आणि संशोधन.
- 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ डिझायनिंग' किंवा 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅशन टेक्नॉलॉजी'ची डिझाइनमधली पदविका.
- ललित कलेमध्ये प्रशिक्षण.
- वस्त्रोद्योग कलेत तंत्रशिक्षणावर आधारित बी.टेक. सारखे अभ्यासक्रम.
- स्वतंत्र व्यापारी संघ सुरू करून स्वयंरोजगार.

माझं बाकीचं सगळं व्यवस्थित सुरू होतं, पण मी मात्र थोडी अस्वस्थ होते हे मान्य करावं लागेल. माझ्या भोवतालच्या लोकांच्या केवढ्या तरी अपेक्षा होत्या, पण त्यांना वस्त्र विणणं हा विषय घेऊन अभ्यास करायचा म्हणजे काय आणि करिअर करायची म्हणजे नेमकं काय, हे नीटसं माहीत नव्हतं. 'तू साडी विणू शकशील?' 'तू मग स्वतःचं गिल्ड सुरू करणार?' 'व्वा, म्हणजे तू डिझाइन केलेले आणि तूच विणलेले कपडे तू वापरणार.' उत्साहित होण्याएवजी मी चिंताग्रस्त झाले. मी इतरांच्या अपेक्षांना उतरीन का? हातमागाचा ताल सारखा डोक्यात घुमायला लागला, मी हे सगळं करू शकेन? डिझायनिंग आणि साडी विणणं आणि इतर सर्व गोष्टी? मला हे जमलं नाही तर?

डॉ. कॉलरा यांच्याशी झालेली चर्चा, मला वाटणाऱ्या शंकाकुशंका, या सर्वांविषयी मी उझरम्मांना लिहिलं. त्यांचं उत्तर लगेचच आलं, 'शिकायला सुरुवात कर, मनात कोणताच संशय बाळगू नकोस. करिअर - जीवनाची दिशा नंतर ठरवता येईल.' माझ्यावर, माझ्या दृष्टिकोनावर, मी निवडलेल्या मार्गावर तिचा पूर्ण विश्वास होता. 'तू किंवा तुझा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन यांपैकी काहीच चुकीचं

नाही. त्यात अपयश येणार नाही. तू नक्कीच सन्माननीयरीत्या तुझी उपजीविका करशील. तुझ्या कामाचा समाजाला आणि हातमाग विणकरांना नक्कीच फायदा होईल. तुझ्यावर दबाव येत असेल, तर ते आमचं अपयश आहे, तुझं नाही.' त्या पत्राचा सूर इतका आशावादी, उत्साहवर्धक होता, की मी मोठ्या उत्साहानं, विणकाम आणि वस्त्रोद्योगाच्या मोहमयी दुनियेत पाऊल टाकलं.

शंकरनअण्णा

पंचाहतर वर्षांचे शंकरन माझे 'अण्णा' - थोरले भाऊ नव्हते, पण शाळेत पुरुष शिक्षकांना नावापुढे अण्णा म्हणून बोलवायची रीत होती. आजोबांच्या वयाच्या माणसाला 'अण्णा' म्हणायला खरं तर मला संकोच वाटायचा. पण लवकरच मला त्याची सवय झाली आणि ते इतर शिक्षिकांना अवका म्हणून हाका मारायचे त्याची तर फारच गंमत वाटायची.

शंकरनअण्णांची सर्वात उत्साह देणारी गोष्ट कोणती तर त्यांचा स्वभाव. ते अत्यंत विनयशील होते. इतके, की ते म्हणजे साक्षात विनयच. ते शिक्षकांशी, विद्यार्थ्यांशी स्वतः म्हणजे कोणीच नाही अशा पद्धतीनं वागायचे - त्याचं मला खूप कौतुक वाटे. पाच वर्षांच्या मुलंबरोबर असो, की पन्नास वर्षांच्या व्यक्तीबरोबर असो, ते इतके विनयानं बोलायचे, की समोरच्या माणसाला आपण किती महत्वाची व्यक्ती आहोत असं वाटावं. खरं तर रोजचा त्यांचा शिकवण्याचा एक तासच असायचा, पण इतरांबरोबरच तेही शाळेत बरोबर सकाळी साडेनऊला पोहोचायचे. त्यांच्याजवळ एक तपकिरी रंगाची लहान पिशवी असे. तिचे बंद त्यांच्या एका हाताभोवती गुंडाळलेले असत. दुसऱ्या हातात छत्री असे, म्हटलं तर काठीसारखी, म्हटलं तर ऊन-पावसापासून बचावासाठी.

"पोरी, (ते मला नेहमी याच नावानं संबोधत) लोकांना वस्त्र विणायची समजच नाही बघ. संध्याकाळच्या त्या एका तासाच्या वर्गासाठी सकाळ-दुपार काम केलं, तरच ते माग सुरळीत चालतात.

शंकरनअण्णा

संध्याकाळी काय होतं मग? विद्यार्थी येतात आणि मागावर खडाक खडाक करतात, धागे तुटून जातात आणि पुन्हा पहिल्यापासून सुरुवात करावी लागते. मुलं म्हणजे मुलं च ती. होऽ होऽ” असं म्हणून ते हसू लागायचे.

ते विद्यार्थ्यांशी नको इतकं चांगलं वागतात आणि विद्यार्थी त्यांच्या चांगुलपणाचा फायदा घेतात असं मला नेहमी वाटे. पण माझी ही तक्रार ते बाजूला ठेवत. म्हणत, “अग चांगली मुलगी आहे ती. तिला असं नको म्हणू.” गमतीचा भाग म्हणजे सत्र अखेरीला प्रत्येकाच्या गुणवत्तेबद्दल जेव्हा त्यांना मूल्यमापन करायचं असे, तेव्हा प्रत्येक विद्यार्थ्याबद्दल एक-दोन वाक्यं इंग्रजीत लिहायला मला त्यांना मदत करावी लागे.

रजिस्टरमध्ये पाहून मी वाचत जाई - सुदीप्ती अन् तिच्याविषयी केलेल्या मूल्यमापनाच्या शेऱ्याची मी प्रतीक्षा करी म्हणजे तो इंग्लिशमध्ये मला लिहायचा असे.

“सुदीप्ती? हो; ती पोनीटेलवाली? फार चांगली मुलगी. फार छान छान! सगळं येतं तिला. ‘अ’ श्रेणी लिही तिला. ‘अ’ बरं का!”

“भरत”- “खरंच चांगला मुलगा बरं का! बोलतो बरीक जास्त पण काम छान करतो.”

“पण कायम वर्गात उशिरा येतो ना!” मी म्हणे. “नाही गं नाही, पण काम छान करतो, निश्चितच. त्याला ‘अ’ श्रेणीच द्यायला पाहिजे.”

अशा रितीनं ते पुढे सरकायचं, मग ती स्वाती असो, सुलग्ना असो, विशाल वा विनोद असो. ते कधीही कोणाहीबद्दल तीव्रपणे बोलत नसत किंवा कुणाविषयीच त्यांची तक्रार नसे. बहुतेकांना ‘अ’ श्रेणी देत. फारच क्वचित ‘ब’ श्रेणी देत. नापास तर अण्णांच्या वर्गात कुणी व्हायचं नाही.

सूत कातणं, सूत विणणं यांच्या जोडीला शंकरअण्णांनी मला माग कसा जोडायचा, त्याच्या सगळ्या पायऱ्या शिकवल्या. लवकरच मी त्यांना त्यांच्या सर्व कामांत मदत करू लागले. खरं तर मी वाकबगार नव्हते. खरं तर माझा वेगही त्यांच्यापेक्षा कमी होता. पण ते मला बरोबरीच्या सहकाऱ्याप्रमाणे वागवत आणि मला सतत उत्तेजन देत.

मागावर विणणं ही प्रक्रिया फार रंजक आहे. माणसांची मूलभूत गरजच ती भागवते. कोणतंही कापड बनतं ते दोन धाग्यांनी मिळून बनतं. उभा धागा (वार्प) आणि आडवा धागा (वेफ्ट). उभा धागा मागावर बसवलेला असतो, तर आडवा धागा उभ्या धाग्यावर लाकडी धोटा किंवा शटलनं विणला जातो. असा एक आडवा धागा, एक उभा धागा असं नर्तन करीत एकमेकांशी गुंफले जाऊन, एकावेळी एक उभा धागा, दुसऱ्यावेळी त्यावर आडवा धागा असा विणकामाचा एक चमत्कार म्हणजे कापड विणलं जातं.

काही वेळेस आपल्याला उभा धागा बसवायसाठी दुसऱ्या विणकराची गरज

लागते. अशावेळी आम्ही तिघं मिळून ते काम करीत असू. प्रत्येकवेळी अण्णा अतिशय शांतपणे मला प्रत्येक गोष्ट शिकवत आणि मी ते नोंद शिकलेय की नाही याची खात्री करून घेत. बाकीच्या विणणाऱ्यांना नक्की वाटत असणार की अण्णा मला जास्त महत्त्व देत आहेत म्हणून!

जसे दिवस जात होते तशी अण्णांची नजर काम देईनाशी झाली. अजूनही ते आपले आपणच सर्व गोष्टी पार पाडत. पण आता त्यासाठी त्यांना जास्त वेळ, जास्त ताकद आणि श्रम लागत. खरं तर मी मदतीला असताना त्यांना इतके श्रम करायची गरज नव्हती. त्यांना मदत करताना आणि त्यांच्या बरोबर काम करताना मला नेहमीच खूप आनंद वाटे. ते राजकारण, धर्म, विणकर अशा जगातल्या कोणत्याही विषयावर चर्चा करीत आणि बरेच वेळा काही ख्रिश्चन गाणी म्हणत. काही वेळा संपूर्ण दिवस परिश्रम केल्यानंतर आम्हांला एखादी चूक आढळते आणि पुन्हा पहिल्यापासून सुरुवात करावी लागे. काहीतरी धुल्लेक कारणानं दोन्ही बाजूंचा उभा धागा तुटायला लागे, काही वेळेस धोटा बाहेर फेकला जाऊन जमिनीवर पडे. अशा वेळी मला निराशा येत असे. मी वैतागून मागावरून उठून निघून जात असे. थोड्या वेळात परत येऊन पाहत असे, तर अण्णा आपल्याशी गाणं गुणगुणत बिघडलेले धागे एकेक करून दुरुस्त करत बसलेले दिसत. हसून माझं स्वागत करीत, म्हणत, “अगं बाळे, विणकाम हे असंच आहे. सुरुवातीला वैताग आणतं ते, पण अनुभवानं आपण त्यावर विजय मिळवतो.”

सबुरी, विणकराला जर सर्वात जास्त कशाची गरज असेल तर ती सबुरीची, संयम ठेवायची. त्याशिवाय विणकराचं कामच होणार नाही.

मी सुद्धा सुरुवातीला खूप चुका करायची. काही वेळेस घोडचुका व्हायच्या, नुकसान व्हायचं पण अण्णा फक्त एवढंच म्हणायचे, “चुका कोण नाही करत, पण बाळा काळजी करू नको.” कधी कधी मला सुट्टीच्या दिवशी यायची गरज पडायची किंवा नेहमीपेक्षा लवकर यायला लागायचं, तेव्हा ते माझ्यासाठी माझा आवडता

चुका कुणाच्या होत नाहीत?

स्यांज केक आणि काहीतरी चटपटीत पदार्थ येताना वाटेतल्या बेकरीतून घेऊन येत. माझे सर्वात जास्त लाड त्यांनी केले यात काही संशय नाही.

आम्ही माग बसवून घायला इतर ठिकाणीसुद्धा बरोबर जायचो. एकदा आम्ही बुद्धिमंद मुलांच्या संस्थेत चेन्नईमधल्या 'पाम्मल' या ठिकाणी गेलो. त्या मुलांमध्ये अण्णा अतिशय मोकळेपणी मिसळले. त्या बुद्धिमंदांमध्ये आठ वर्षांपासून ते पंचेचाळीस वर्षांपर्यंतचे लोक होते. अण्णा इतके प्रेमळपणाने वागले, की प्रत्येकजण त्यांच्या मागे लागला. त्यांच्यातही एक प्रभुदेवा होता. त्यांना गाजलेल्या तमिळ गाण्यावर नाच करून त्यांच्या मित्रांसकट आमचं सगळ्यांचंच मस्त मनोरंजन केलं.

शंकरअण्णा खरं तर जातीने विणकर नव्हते. शेतकरी कुणबी कुटुंबात ते जन्मले. विणकर जातीच्या ज्या मुलीशी त्यांना लग्न करायचं होतं पण तिच्या वडलांनी त्यांना अट घातली, की सूत विणायला ते शिकले तरच त्यांच्या मुलीशी लग्न करता येईल. असं त्यांचं लग्न त्यांच्या पत्नीवरच्या प्रेमाच्या धाग्यांनी विणलं गेलं. तेव्हापासून त्यांनी मागे वळून पाहिलं नाही. अनेक सरकारी जागांवर त्यांनी नोकरी केली. सरकारी सेवेतून निवृत्त झाल्यावर अठरा वर्षांपूर्वी शाळेमध्ये शिक्षक म्हणून ते रुजू झाले. विणकरांबद्दल त्यांना कमालीची सहानुभूती होती आणि स्वतःला ते त्यांच्यापैकीच समजत. काही वेळेस ते निराशेने म्हणत, की विणकर नेहमीच गरीब राहिले हा काही न्याय नाही. मात्र त्यांनी आपली प्रतिष्ठा गमावली नाही. आजच्या घटकेला विणकरांच्या हिताविषयी कुणालाच सोयरसुतक नाही. माझी दुःखी मुद्रा पाहून ते हसून म्हणत, "तू ऑफिसर होऊन त्यांना मदत कर बरं का!"

शंकरअण्णा टकळीवर सूत काढण्यातही तरबेज होते. खादी चळवळीमध्ये सामुदायिक सूतकताई स्पर्धेमध्ये त्यांना सूतकताईचं बक्षीस खुद्द महात्मा गांधींच्या हातून मिळालं होतं.

१९९५ सालच्या उन्हाळ्यात 'पीपीएसटी' (Patriotic And People Oriented Science & Technology Foundation - PPST) चेन्नईचे श्री. एल. कन्नम यांनी आमच्या खेड्याला भेट दिली होती, तेव्हाच माझी टकळी, धोटा, चरखापेटी आणि चाकाच्या चरखाशी प्रथमच ओळख झाली. उन्हाळ्याचे दिवस म्हणजे खेड्यातल्या आंब्यांचे दिवस. या दिवसांत आमची मित्रमंडळी आणि आमचे नातेवाईक सुट्टीमध्ये काही दिवस आमच्याकडे येऊन राहत असत. 'बघा हे असं करायचं' असं म्हणून ते धाग्याच्या बिंडलातून धागा ओढून चरखा सुरू करायचे. जादू पाहावी तसं आम्ही आश्चर्याने त्यांच्याकडे पाहायचो. खरंच जादूच होती जणू. ते झरझर बाहेर पडणारं सूत पाहून प्रेरित होऊन माझे वडील ताठ बसले आणि अत्यंत गांभीर्याने अन् जोशात त्यांनी, "आजपासून रोज मी माझं सूत स्वतः कातणार आणि त्याचं वस्त्र विणून वापरणार." असं जाहीर केलं.

श्री. कन्नम गेले आणि लवकरच आम्ही चरखापेटी, टकळी आणली आणि

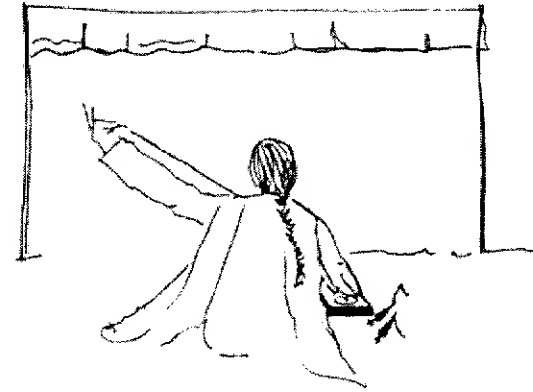
सुट्टीत केव्हाही मी सूत काढू लागले - सरावासाठी. माझ्या वडलांनीदेखील टकळी सुरू केली. पण लवकरच त्यांनी तो नाद सोडला.

चरखापेटी म्हणजे लहान आकाराची, नेण्याला सुलभ अशी पेटी. सूतकेस-सारखी ती कोठेही घेऊन जाणं सोपं होतं. 'किसान चरखा' असाच आहे. त्याला बाहेरून पेटी नाही. तुरुंगात असताना गांधीजींनी स्वतः शेतकऱ्यांसाठी योग्य डिझाईन बनवलं असं काहीजण सांगतात, म्हणून त्याचं नाव 'किसान चरखा.'

मी अण्णांच्या मार्गदर्शनाखाली सूत काढायला सुरुवात केली. मी नियमित कातत असल्यामुळे माझं त्यातलं कौशल्य वाढलं आणि हळूहळू एकसारखा आणि दर्जेदार धागा निघू लागला. कातलेला धागा काही वेळेस आडवा धागा म्हणून वापरला जाऊ लागला. काही वेळेस त्याचे हात पुसायचे टॉवेलही बनू लागले.

चेन्नई इथली 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी' (आयआयटी) त्यांच्या वार्षिक 'सारंग महोत्सवा'चा एक भाग म्हणून, मागावर वस्त्र विणणं आणि टकळीवर सूत कातणं यांची कार्यशाळा आयोजित करी. त्या टीममध्ये अण्णा, त्यांचा एक नातू आणि मी असे असायचो. मी सूतकताई करायची आणि अण्णा अन् त्यांचा नातू सुताचं वस्त्र विणायचे.

विद्यार्थी, पालक आणि प्राध्यापक वर्गाला सूतकताई शिकवण्याचा अनुभव फार छान होता. मी सूत काढत असताना ज्या आश्चर्याने लोक माझ्याकडे बघत, त्यांना मी अगदी भारावून जात असे. मी त्यांना एकेक करून बसवत असे. त्यांना चरखा कसा धरायचा ते त्यांचा हात धरून दाखवत असे आणि सूत कातताना बोटांचा समन्वय आणि एकाग्रता याचं कसं महत्त्व आहे ते समजावून सांगत असे. एकदा का तुम्हांला दोन्ही क्रियांचा, म्हणजे चरखा एका हाताने फिरवता फिरवता कापसाच्या

सूतकताई शिकवताना...

पेळूपासून सूत काढायचा मेळ जमला, की तुम्हांला जमलं. शिक्षकाच्या या भूमिकेत मी इतकी काही रंगून गेले होते की कार्यशाळा संपली, तेव्हा राजीमावशीनं मला चिडवत विचारलं, “मग, कुणी मित्र भेटला की नाही?” तेव्हा मी संकोचानं जीभ चावली.

“छे छे! तसं काहीच नाही” मी उत्तर दिलं. मी तिला कसं सांगू, की असा काही विचारसुद्धा मला शिवला नाही; कारण सूतकताई आणि कापड विणण्यामध्ये लोकांना आवड निर्माण व्हावी याचाच फक्त मी ध्यास घेतला होता. त्या विद्यार्थ्यांना माझ्याकडून शिकताना काय वाटलं असेल, कुणास ठाऊक!

ही तीन दिवसांची कार्यशाळा ‘आयआयटी’ मध्ये घेण्यासाठी अण्णांना अल्प मानधन मिळायचं. यावेळी मिळालेल्या मानधनामध्ये आम्हांला तिघांना सारखा वाटा असावा असं त्यांना वाटत होतं, पण मी मना केलं. त्यानंतर खूप दिवस ते मला म्हणत राहिले, की असे कुणाचे पैसे ठेवून घेणं मला पटत नाही, अपराध्यासारखं वाटतं. शेवटी अण्णांनी मला भेट म्हणून एक मनगटी घड्याळ घेतलंच. सात वर्षं या घटनेला झाली. अजूनही ते घड्याळ मी वापरते. अण्णांच्या सहवासातल्या प्रेमळ आठवणी मला त्यामध्ये मिळतात.

शाळेत मागावर विणकाम करत असताना मी सईदापेठ, अनकपुद्रूर, पाम्मल आणि कांचीपुरम इथल्या विणकरांना जाऊन भेटतही असे. या ठिकाणच्या पहिल्या भेटेना जाताना शंकरअण्णा माझ्याबरोबर येत असत. कांचीपुरमला माझ्याबरोबर आरतीअक्का आली होती. प्रत्येक जिल्ह्याची विणकामाची काही वैशिष्ट्यं असल्याचं माझ्या लक्षात आलं. ते निर्माण करत असलेला माल, त्यांची विणकर समुदायाची वीण, त्यांची आर्थिक स्थिती हे प्रत्येक ठिकाणी वेगळं होतं.

सईदापेठ हे लुंगी आणि रुमाल यांच्या निर्मितीचं हातमागाचं मुख्य केंद्र होतं. इथले विणकर ‘रिगल मद्रास हॅन्करचिप्स’ म्हणून प्रसिद्ध हातरुमाल हातमागावर काढत. अरब आणि आफ्रिका देशांमध्ये गेल्या चार शतकांहून अधिक काळ इथला माल निर्यात होत असल्याबद्दल त्याची प्रसिद्धी आहे, ख्याती आहे.

१९९७ सालच्या एप्रिलमध्ये जेव्हा मी या समुदायाला भेट दिली होती, तेव्हा त्यांचे बारा माग काम करत होते. मागाला पुरक असणाऱ्या बाबी पाहिल्या, तसंच माग सुरू करण्याआधीची आणि माग थांबल्यानंतरची कामं पूर्ण करणाऱ्या काही कुटुंबांनाही आम्ही भेटी दिल्या. शंकरअण्णांनी मला विणकर समुदायातल्या मागासंबंधीच्या विविध प्रक्रिया आणि विविध अवस्था यांची माहिती दिली. ते काही त्या कुटुंबांशी वैयक्तिकरीत्या परिचित नव्हते. पण त्यांच्या स्वभावातल्या अंगभूत चांगुलपणाला अनुसरून ते माझा त्यांना परिचय सांगत, की या मुलीला वस्त्र विणणं फार आवडतं आणि हातमागावर वस्त्र विणायला ती माझ्याकडे शिकते आहे. तुम्ही हे सर्व काम कसं करता ते तिला पाहायचं आहे.

उझरम्मांनी मला सुचवलं होतं, त्यानुसार ‘सईदापेठ’मध्ये एक माग भाड्यानं

घेता येईल का याचा मी शोध घ्यायला सुरुवात केली. त्यामुळे तिथल्या विणकरांकडूनच मला शिकता आलं असतं. ‘सईदापेठ’ची निवड फार सोयीची होती कारण मी राहत होते तिथून ते खूप जवळ होतं आणि रोज तिथे बसून जाणं सोपं होतं. फक्त मला शिकवायला गुरू मिळायला हवा.

सहा महिन्यांनंतर जेव्हा मी ‘सईदापेठ’ला भेट दिली तेव्हा तिथे जेमतेम दोन माग काम करत होते. माझ्या डोळ्यांपुढे विणकर समुदाय विघटित होत असताना, फुटत असताना पाहणं मोठं क्लेशकारक होतं. तिथं मागावर विणणं सुरू करायची माझी योजना बारगळली; कारण जे थोडे विणकर शिल्लक होते त्यांची अवस्था दयनीय होती, त्यांना धंद्यातून काहीच आशा राहिली नव्हती आणि माझ्यासारखीला शिकवण्याचा त्यांना काही उत्साह नव्हता.

हातमाग उद्योगाला अशी अवकळा यायचं मुख्य कारण होतं ते यंत्रमागावर काढल्या जाण्याच्या लुंग्या. घरगुती निर्मितीमध्ये आणि निर्यात बाजारपेठेमध्येही. एका विणकरानं तर अशी तक्रार केली, की काही यंत्रमाग विक्रेते आपल्या निर्यात होणाऱ्या मालावर निर्लज्जपणानं ‘हातमागनिर्मित’ असा शिक्का मारून माल विकतात. दुसरं महत्वाचं कारण होतं बंद पडलेले पुरक उद्योग. म्हणजे रंगवणं, वारप धागे बनवणं (वारपचा धागा बनवायची विशिष्ट पद्धत), रीढ (मागातला एक विशिष्ट भाग) बनवणं इत्यादी हातमागावर वस्त्रनिर्मितीचं काम विनासायास होण्यासाठी आवश्यक गोष्टींचा व्यवसायच बंद पडला. प्रत्येक छोट्या-मोठ्या अशा गोष्टींसाठी जर सारखं ‘अनकपुद्रूर’ गाठावं लागत असेल, तर विणकर समुदाय किती काळ तग धरून राहणार होता?

चेन्नईमध्येच ‘अनकपुद्रूर’ हा भाग आहे. तिथे (सुती, कृत्रिम धागा आणि सुती धागा असं संमिश्र आणि काहीवेळेस रेशमी) साड्या विणतात आणि इतर पोशाखाचं कापडही ‘जॅकॉर्ड’ आणि ‘डॉबी’ वापरून मागावर काढतात. एकदा एका विणकराच्या घरी मी गेले असता, मन हलवून सोडणारा अनुभव आला. एका खोलीची झोपडी होती ती. मी आणि शंकरअण्णा झोपडीत गेलो, तेव्हा सगळी झोपडी धुरानं भरून गेली होती. एका कोपऱ्यात माग होता. आत खूप काळोख होता. आम्ही आत जाताच विणकरानं त्याच्या एका मुलाला थंड पेय घेऊन येण्यासाठी पिटाळलं. आम्ही पुष्कळ विरोध केला, पण त्यानं काही ऐकलं नाही. बाहेरच्या अंगाला त्याची अत्यंत कृश बायको एका मुख्य विणकरासाठी वारपच्या उभ्या धाग्यांच्या नव्या संचाला पीळ देत बसली होती. ती वीस वर्षांहून मोठी नव्हती. पण आत्ताच तिला जाड काचांचा चष्मा लागला होता. त्यांच्या व्यवसायामुळे इतकं निकृष्ट जगणं त्यांच्या वाट्याला आलं होतं. असं वाकून, दोन दिवस रोज सहा ते आठ तास काम करून, सुताला पीळ भरून तिला काय मजुरी मिळत असेल? फक्त पंधरा रुपये. हे विणकर आमच्याशी मैत्रीनं वागत. आमचं सूत जुळायचं कारण म्हणजे तेही तेलगूमध्येच बोलत. आम्ही उत्साहानं बोलू लागलो. शंकरअण्णांना विसरूनच

गेलो. जेव्हा आम्ही जायला निघालो, तेव्हा त्या विणकरानं खणात ठेवलेल्या पॉलिकॉटच्या ताग्यातून एक मीटरचं कापड काढून मला दिलं. (बहुधा त्यानं ते आपल्या कुटुंबासाठी राखून ठेवलेलं असणार.) देताना तो म्हणाला, “आमची आठवण ठेवा.” खरं तर त्यासाठी त्याला पैसे द्यावे असं मला वाटत होतं, पण अशावेळी पैसे देणं हे योग्य आहे की नाही, हे ठरवणं फार अवघड असतं. आपल्या वागण्यामुळे समोरचा दुखावला नाही जाता कामा. देऊ की नको अशा द्विधा मनःस्थितीत मी काही नोटा त्याच्यापुढे धरल्या. पण काहीतरी भयंकर गोष्ट असल्यासारखं त्यानं आपलं डोकं नकारार्थी हलवलं आणि म्हणाला, “ही तुम्हांला आमच्यातर्फे भेट आहे.” एवढंच बोलून त्यानं आम्हांला निरोप दिला आणि पुन्हा मागावर विणायला सुरुवात केली.

‘कांचीपुरम’ची विणकर मंडळी ही एकदम वेगळी जमात आहे. काही कुटुंबांचा एक गट मिळून ते विशिष्ट कामं करतात. उदा. कापड रंगवणं, डिझाइन काढणं, बाजारपेठेत माल विकणं किंवा मागावर विणणं. कामांची कडक विभागणी असते. या देवळांच्या शहराची ख्याती त्यांच्या या श्रमविभागणीमुळेही आहे.

गेली कित्येक वर्षे ‘कांचीपुरम’चं नाव प्रसिद्ध आहे ते तिथल्या दर्जेदार रेशमी साड्यांसाठी. त्यांच्या सुंदर रचना चमकदार परस्परविरोधी रंगांमध्ये विणलेल्या असतात. रचना किंवा डिझाईन्स ही मुख्यतः देवळांपासून आणि त्यांच्या भोवतालापासून

आमची आठवण म्हणून तुला ही भेट!

घेतलेली असतात. उदा. गोपुरम (देवळाची शिखरं), हंस, आम्रफळ आणि रुद्राक्ष, अशासारखी असतात. आता मात्र ते सर्व प्रकारची डिझाईन्स विणतात कारण त्यांची पारंपरिक डिझाईन्स आता जुन्या वळणाची झाली आहेत. मी गेले तेव्हा एक सुंदर जरीची रेशमी शाल दर्शनी ठेवली होती आणि त्यावर तमिळी सिनेमातली दंतकथा होऊन राहिलेल्या शिवाजी गणेशन या सुप्रसिद्ध नटाचं चित्र विणलेलं होतं.

एका उन्हाळ्यात १९९८ साली आई, बहीण आणि मी, आम्ही कोईमतूरजवळच्या ‘गणपती पालयम’ या खेड्यात राहणाऱ्या श्री. रामण्णा या आमच्या कुटुंबस्नेह्यांकडे गेलो होतो. आईनं सुचवलं, की आपण कोईमतूरच्या काही विणकर संघांना भेट देऊ. कोईमतूर दक्षिण भारताचं मॅचेस्टर म्हणून ओळखलं जातं. सत्तरीतले आदरणीय व्यक्तिमत्त्व असलेल्या रामण्णागारुंना या व्यवसायातले लोक माहीत होते आणि ते आमच्याबरोबर यायला तयार झाले. खऱ्या अर्थानं कापडउद्योगाशी माझा आता परिचय होणार होता.

कापड ब्लीच होऊन त्यावर रंग देण्यापासून या व्यवसायातले सर्व क्रियाकलाप मोठ्या प्रमाणावर होताना इथे आम्ही पाहिले. संगणकावर चालणारा जॅकॉर्ड माग - जिथे कापडावरच्या रचना, आकृती या सॉफ्टवेअरच्या साहाय्यानं बनतात. पाहिजे असलेल्या गोष्टी संगणकाच्या माध्यमातून मागावर विणल्या जातात. बापरे! मला यावेळी आठवण झाली ती हातमागावर कष्ट करून विणणाऱ्या विणकरांची. अलीकडच्या या काही वर्षांत माणूस हातानं करत असलेली सर्व कामं करणारी यंत्रं कशी विकसित झाली आहेत याचं अगदी नवल वाटतं, अन् तेही फार मोठ्या प्रमाणावर आणि कमी वेळात, कमी कष्टात सगळा उरका पाडणारी. ती महाकाय धडाडणारी, ठोके देणारी, गरगर फिरणारी यंत्रं बघून माझ्या मनात मशीन विरुद्ध मानव या संघर्षाचं व्यामिश्र स्वरूप दिसायला लागलं. कोणाची बाजू घ्यायची?

दक्षिणेकडच्या कापड बनवायच्या उद्योगाकडून सुरू झालेली माझी यात्रा मला बनारसला घेऊन गेली. ब्रोकड किंवा जरी विणकामाचं बनारस हे सर्वोच्च ठिकाण. १९९८ सालच्या ऑक्टोबरमध्ये उत्तर प्रदेशातल्या या शहरी भरलेल्या ‘पारंपरिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान’ या विषयावरच्या तिसऱ्या मेळाव्याला मी उपस्थित होते. ‘पीपीएसटी’नं हा मेळावा आयोजित केला होता. चेन्नईच्या व्यावसायिकांनी आणि अभियंत्यांनी मिळून हे प्रतिष्ठान सुरू केलं आहे. हा संशोधक आणि कृतिशीलांचा गट भारतातल्या परंपरागत कौशल्यांची आणि ज्ञानाची कास पायाभूत धरून गेली पंधरा वर्षे काम करीत आहे.

लोकांना आपले वाटतील असे, गांधी विचारातून आलेले पर्याय देऊन त्यांचा दर्जा उंचावायचा, त्यासाठी आवश्यक तंत्रज्ञानाला उत्तेजन देऊन ते विकसित करायचं, हे त्यांचं ध्येयधोरण आहे. विविध पारंपरिक तंत्रज्ञान, कापड व्यवसायातले, चर्मोद्योगातले, धातू, काष्ठ, बांबू, दगड आणि माती यांमध्ये काम करणारे कारागीर आणि त्या कारागिरांना घेऊन काम करणाऱ्या संस्था हे सर्वजण एकत्र येऊन त्यांची

कौशल्यं, त्यांचा अनुभव, त्यांचे प्रश्न, त्यांच्यापुढील आव्हानं, यांचा विचार होण्यासाठी एक व्यासपीठ अशा मेळाव्यामुळे उपलब्ध होतं हे महत्वाचं.

वस्त्रोद्योगासंबंधीच्या आणि तत्सम रंजक कार्यशाळांमध्ये मी भाग घेतला. वस्त्रोद्योगाबद्दलचे अनेक पैलू मला नवीन होते आणि बऱ्याच वेळ त्याच्याशी संबंधित संकल्पना आणि शक्ती हे सगळं समजून घेणं मला अवघड जात होतं. तरीही या कार्यशाळांचा जास्तीत जास्त फायदा करून घ्यायची माझी इच्छा होती. देशाच्या विविध भागांतून आलेले अनेक विणकर या सत्रांमध्ये भाग घेत होते. विणकरांना भेट देऊन मी त्यांची जी परिस्थिती पाहिली होती आणि त्यांच्यावर होणारा जो अन्याय मला जाणवला होता, त्याविषयीचे अनुभव मी अशा एका सत्रामध्ये सांगितले. ते सांगून झाल्यावर सगळ्या विणकरांनी टाळ्या वाजवल्या आणि एकजण भावूक होऊन म्हणाला, “या तरुण मुलीनं आमची व्यथा बरोबर जाणली आहे.” हे ऐकून मला जसं आश्चर्य वाटलं तसं थोडं लाजायलाही झालं.

परिषदेला आलेल्या कार्यकर्त्यांना माझ्यासारखा एक शहरी विणकर पाहून आश्चर्याचा सुखद धक्काही बसत होता. ‘सराई मोहाना’ या बनारसजवळ असलेल्या खेड्यातल्या एका विणकर जमातीला आम्ही सगळ्यांनी मिळून भेट दिली. ही जमात जरीच्या साड्या विणते. बनारसी जरीची उत्कृष्ट आणि विणकामातली श्रेष्ठ कला निर्माण करणाऱ्या विणकरांची घरं मात्र अंधारी आणि मातीची होती. जणू काही त्यांच्या घरात पुरेसा उजेड, प्रकाश नसल्यानं त्यांच्या कलेतून प्रकाशाची देदीप्यमान प्रभा व्यक्त होत होती.

कलेच्या तांत्रिक बाबींविषयी मी काही टिपणं केली आणि इतर गोष्टीही त्या विणकरांना विचारून जाणून घेतल्या. इथेही तेच! खरं तर या उद्योगाला मोगल काळापासून आजपर्यंत फार चांगली मागणी आहे आणि धनिकांचा आश्रय लाभलेला आहे. तेव्हापासून आजच्या विसाव्या शतकातही हा उद्योग भरभराटीचा आहे. ‘सराई मोहाना’चे रहिवासी मूळचे मच्छीमार. बनारसच्या मुस्लीम विणकरांकडून पूरक व्यवसाय म्हणून ते वस्त्र विणायला शिकले. पण दुर्दैवानं, मच्छीमारीतून तर नाहीच पण वस्त्र विणण्यातूनही त्यांना पुरेसा मोबदला मिळत नाही. ‘मासे आहेत कुठे गंगेमध्ये आजकाल?’ एक विणकर – मच्छीमार – खेदानं बोलला!

बनारसचं तीर्थस्थान म्हणजे एक अनुभव आहे. गंगेचं सौंदर्य, अरुंद गल्ल्या, गजबजलेली बाजारपेठ, तिथली गर्दी, गोंधळ, घाण आणि गटारं, गंगेवरील पूल, नदीवर उतरून जाण्यासाठीचे घाट आणि त्यांच्या पायऱ्या, काशी विश्वनाथाचं देऊळ, किल्ले, आचार्य, लोक, गाई आणि कर्कश शिक्षा! जीवनातली सारी बहुविधता, सौंदर्य, पावित्र्य आणि त्याबरोबरच घाण, प्रदूषण आणि प्रचंड गैरशिस्त इथे एकत्र नांदताना दिसतात.

कार्तिकी पौर्णिमेचा उत्सव म्हणजे आमच्या सहलीचा जणू कळसाध्याय ठरला. बोटीत बसून आम्ही हजारो दिव्यांनी उजळून टाकलेला घाट आणि उतरत्या पायऱ्या

पाहिल्या. मुख्य घाटावर गंगापूजा आणि इतर सार्वजनिक उत्सव साजरा केला जात होता. लोक दिवे पेटवून पाण्यावर सोडून देत होते. पूर्ण चंद्र तांब्यासारखा लाल होता, तो आता पांढरा दिसू लागला. जणू काही पाण्यात सोडलेल्या दिव्यांचं तेजच तो परावर्तित करत होता. बोटीतून पाहताना असं वाटत होतं, की नदी आणि आकाश एकमेकांत मिसळून गेले आहेत. नदीतले सोनेरी पिवळे दिवे आणि आकाशातले चंदेरी दिवे.

या वस्त्रोद्योगातल्या विणकरांच्या भेटीतून मला त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीचं वास्तव दर्शन झालं. विणकामातल्या तांत्रिक बाबीही समजल्या, त्या निराळ्याच. त्या दिवशीच्या माझ्या दैनंदिनीमध्ये मी लिहिलं - ‘मला नेहमीच वस्त्र विणायला शिकावं, विणत राहावं आणि त्यात कौशल्य मिळवावं असं वाटत आलं आहे, पण विणकरांचं अवर्णनीय कौशल्य आणि त्यांची अत्यंत हलाखीची परिस्थिती पाहिल्यावर मला दुसरंच काही वाटू लागलं आहे. मला या कलेत त्यांच्याइतकं कौशल्य कधीच मिळवता येणार नाही आणि समजा, तसं ते मिळालं तरीही सुखानं जगण्यासाठी मला दुसरी काही कमाई शोधली पाहिजे. मात्र ज्यांच्याकडून मी इतकं सारं शिकले, त्या या विणकर जमातीविषयी आपण काहीतरी केलं पाहिजे असं मला तीव्रतेनं वाटलं.’

नवनवे प्रकल्प

बाहेरच्या भेटींबरोबरच हातमाग उद्योगाच्या इतिहासामध्ये मला रुची निर्माण झाली. वर्तमान परिस्थिती समजून घेण्यासाठी त्याची पूर्वपीठिका आणि इतिहास समजून घेणं आवश्यक होतं. मी त्या विषयांवरचे लेख वाचायला लागले. शिवाय डॉ. भारती कॉलरा यांची भारतीय वस्त्रोद्योगाच्या इतिहासावरची व्याख्यानमाला ऐकायची संधी मला मिळाली. त्यांची व्याख्यानं श्रवणीय होती आणि भारतीय वस्त्रोद्योगातल्या सर्व क्रियाकलापांकडे पाहण्याची सखोल दृष्टी देणारी होती. म्हणजे कला, हस्तकलाविषयक चळवळी आणि युरोपमधली औद्योगिक चळवळ यांचाही परामर्श त्यांमध्ये घेतलेला असे. वस्त्रोद्योगाशी निगडित जमातींची ब्रिटिश वसाहतीच्या अमलाखालील सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती आणि ब्रिटिशांनी आपल्या सोयीनुसार व्यापार सुलभ करण्यासाठी त्या व्यवसायाची केलेली पुनर्रचना याची इत्थंभूत चर्चा त्यांमध्ये त्यांनी केली. स्वदेशीची चळवळ आणि परदेशी मालावरील बहिष्कार, तसंच आनंद के. कुमारस्वामी यांची खादी चळवळ आणि सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनासाठी केलेला उठाव यांविषयी मी माहिती घेतली.

डॉ. कॉलरांच्या चेन्नई इथल्या निवासस्थानी मी बरेचदा जात असे. त्यांच्या काही संशोधनपर साहित्यामध्ये आणि पेपर लिहिण्यातही मी भाग घेत असे. एके दिवशी आम्ही मजेशीर पद्धतीनं शिक्षणाचा तास पुरा केला. त्यांनी धोब्याच्या गाठोड्यासारखं

दिसणारं एक कापडाचं गाठोडं आणलं. एक खजिनाच माझ्यापुढे उघडला. त्यात काही अत्यंत बहारीच्या पारंपरिक आणि ताज्या कलाकुसरीच्या साड्या होत्या. त्या त्यांनी भारताच्या निरनिराळ्या भागांतून आपोआप कडून जमवल्या होत्या. त्यांनी त्यांतल्या काही साड्यांची वैशिष्ट्यं स्पष्ट केली आणि माझ्यापुढे हातमागातल्या भारतीय वस्त्रांचा एक रंगीबेरंगी पट साकारला. डोळ्यांना तर ती अपूर्व मेजवानी होतीच, पण त्याविषयी अधिक ज्ञान मिळवण्याची ऊर्मी माझ्या मनाला व्यापून राहिली.

‘पीपीएसटी’ फाऊंडेशन, विकेंद्रित विणकाम यंत्र विकसित करण्याच्या एका प्रकल्पावर काम करित होतं. प्रचलित पद्धत अशी होती, की शेतातला कापूस, धागा काढण्याच्या गिरणीपर्यंत वाहून आणण्यापेक्षा तो उच्च दाब आणि तापमानाखाली दाबून त्याच्या गासड्या बनवून त्या पाठवीत. गंमत म्हणजे सूतगिरणीमध्ये या कापसाच्या गासड्यांतून सैलसर धागा निर्माण करण्यासाठी त्या पुन्हा खोलाव्या लागत आणि मगच त्यांचा धागा बनत असे. त्याचा परिणाम असा झाला, की कापसाची ताकद कमी झाली आणि कापूस धागा झाला महाग. विकेंद्रित कापूस-पिंजण-गिरणी जर खेड्यातच असेल, तर जास्त कापूस पिकवणाऱ्या भागात ती गिरणी ठेवता येईल, कापूस पिंजणाऱ्याला विणकराचं गिऱ्हाईक जागेवरच मिळेल आणि विणकरालाही चांगल्या दर्जाचा धागा स्थानिक पिंजणाकडून जागेवरच उपलब्ध होईल. यासाठी हा प्रकल्प काम करित होता. यंत्राचा असा संपूर्ण सेट विकसित करण्याच्या प्रकल्पामध्ये जे लोक होते, त्यांच्यातला कळीचा माणूस म्हणजे अभिरंता रामकृष्ण.

चेन्नईच्या त्यांच्या कार्यालयाला मी भेट दिली, तेव्हा त्यांनी विकसित केलेल्या लहान आकाराच्या स्पिनिंग मिलच्या कामाचं प्रात्यक्षिक पाहण्याची परवानगी मला दिली. त्याबरोबरच कच्च्या कापसापासून धागा तयार करण्याच्या विविध प्रक्रियाही सांगितल्या.

त्यानंतर धागा काढणं आणि विणणं या तंत्रज्ञानातल्या ऐतिहासिक संदर्भातल्या उत्क्रान्तीविषयी त्यांच्याशी रंजक आणि अत्यंत सखोल चर्चा झाली. मृदू बोलणारे रामकृष्ण यांनी माझ्या सर्व प्रश्नांची स्वच्छ उत्तरं दिली. मला नेहमीच एक शंका सतत सतावायची. मिलमध्ये विणलं गेलेलं वस्त्र आणि हातमागावर विणलेलं वस्त्र यांत अधिक टिकाऊ कोणतं? कृत्रिम कपडा हातमागावरील कापडापेक्षा स्वस्त कसा, वगैरे. अलीकडच्या काळात हातमाग उद्योगाची जागा यंत्रमागानं कशी काय घेतली? या आणि अशाविषयी आम्ही सविस्तर चर्चा केली. तांत्रिकदृष्ट्या कृत्रिम धाग्यांचं युग कसं आलं? हातमागावरील धोटा फिरवून विणलेलं (जसं आंध्र प्रदेशातल्या ‘पोंडर’ इथे वस्त्र विणतात तसं) वस्त्र तांत्रिकदृष्ट्या कसं श्रेष्ठ आहे? याबरोबरच हातमाग, पांवरविषयीचे कायदे व्यवस्थित असूनही त्यांचं पालन गलथानपणे कसं केलं जातं, भारतातल्या वसाहतींमध्ये ब्रिटिशांनी कसं योजनाबद्ध रितीनं

विणकाम आणि हातमाग यांचं खच्चीकरण केलं, यांविषयीही त्यांनी सांगितले. ‘पीपीएसटी’च्या ग्रंथालयात यावरील साहित्य वाचायला होतं. मी ते वाचायला घरी नेलं.

खरं तर खादीविषयी मला खास आवड नव्हती, पण गांधींनी लिहिलेलं ‘खादीचे अर्थकारण’ मी वाचलं. गांधीजींचा ठाम विश्वास होता, की भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात महत्वाचं हत्यार म्हणजे हातानं सूत कातणं. ते असं का म्हणत, ते मला समजलं. गांधीजींचे विचार अगदी स्वच्छ, स्पष्ट होते. त्यांचे डावपेच साधे, सरळ होते आणि त्याचे निष्कर्ष तर्कशुद्ध होते. या सुमारासच मी ‘हिंद स्वराज’ वाचलं. या दोन्ही पुस्तकांमधून गांधींनी आपल्या विकासनीतीला स्पष्ट इशारा दिला आहे. नफा आणि भौतिक संपत्तीची हाव डोळ्यांसमोर ठेवून केलेली कोणतीही सुधारणा ही विनाशकारी आहे. या रस्त्यानं जाण्यामुळे गरिबी वाढेल, बहुजनसमाज वेगळा पडेल. वगैरे... गांधीजींनी ज्या गोष्टींविरुद्ध सावध केलं होतं नेमक्या त्याच गोष्टी आपण केल्या आहेत, हे मला जाणवलं. अर्थात त्यांच्या काही कल्पना या डोक्यावरून जाणाऱ्या होत्या, पण त्यांच्या विचारांचा गाभा सच्चा आणि मूलभूत होता. खरं तर आताच्या काळात त्यावर पुनर्विचार होणं गरजेचं आहे. ज्या विघातक परिणामांविरुद्ध त्यांनी सावध केलं होतं, त्याच विघातक गोष्टी माझ्याभोवती घडत असलेल्या मी पाहत होते. गांधीजींनी सांगितलेल्या मार्गानं जर आपण गेलो असतो, तर चित्र किती निराळं असतं असं मला वाटतं.

मी शाळेमध्ये सूत विणायला शिकले होते. तेवढंच माझं त्या विषयातलं तांत्रिक ज्ञान होतं. मला ‘विणकर सेवा केंद्रा’विषयी (Weaver's Service Centres) समजलं. चेन्नईमधलं हे केंद्र कापड विणणं, रंगवणं आणि कापडावर ठशांनी छपाई करणं यांविषयीचा एक महिन्याचा प्रशिक्षण वर्ग चालवतं. ही केंद्रं देशभर स्थापन करण्यात आली आहेत आणि त्या केंद्रांमध्ये सहकारी संस्थांनी धाडलेल्या कापड विणकरांना कापड विणणं, रंगवणं आणि तत्संबंधी पूरक कौशल्य शिकवलं जातं. फेब्रुवारी १९९७ मध्ये मी त्यांच्या कापड विणकामाच्या मासिक प्रशिक्षणासाठी नाव दाखल केलं.

विविध प्रकारचं कापड विणण्यासाठी आवश्यक असं नेहमीचं आणि आधुनिक प्रकारचं संपूर्ण प्रशिक्षण मी घेतलं. अनुभवी विणकरांशी माझी मैत्री झाली. त्यांनी जॅकॉर्ड कापड विणायचं प्राथमिक – मूलभूत – शिक्षण मला दिलं आणि कागदावरची आकृती ही कापडांच्या धाग्यातून कशी विणायची तेही शिकवलं. ते फार गुंतागुंतीचं होतं.

फुलं आणि बुट्टे कापडावर विणकर कसे विणतात याचं मला नेहमीच नवल वाटे. शंकरनअण्णांनाही याबाबतीत फारसं ज्ञान नव्हतं. त्यांनी मला ‘विणकर सेवा केंद्रा’कडून मार्गदर्शन घेण्याविषयी सुचवलं. गौतमअण्णांशी चर्चा करून मी केंद्रामध्ये गेले आणि तिथल्या उपनिदेशकांना विनंती केली, की आमच्या शाळेत त्यांनी

त्यांच्या एखाद्या विणकराला साध्या साध्या आकृतींचं विणकाम आमच्याकडून, बसवून घेण्यासाठी पाठवावं. थोड्या चर्चेनंतर ते तयार झाले. लवकरच एक विणकर आला. मला आणि अण्णांना त्यानं 'अडाई,' म्हणजे विणकामात आकृती (रचना) बसवण्यासाठी धागा कसा उचलून घ्यायचा हे चार दिवस थांबून शिकवलं. रुद्राक्षाची आकृती कापडाच्या दोन्ही काठांवर विणावी असं आम्हांला वाटलं. यासाठी लागणारी जास्तीची सामग्री, त्या विणकराचा मोबदला या सर्वांचा खर्च शाळेंत केला. ही सगळी पद्धत एकटीनं करायला अत्यंत गुंतागुंतीची आहे, असं माझ्या लक्षात आलं. पण या सर्व यातायातीमुळे या कार्यपद्धतीच्या सर्व पायऱ्या, यातले टप्पे माझ्या लक्षात आले. मी स्वतः कापडावर विणलेला बुड्डा पूर्ण झाल्याचा जो काही आनंद मला झाला तो अवर्णनीय होता. नंतर मी रुद्राक्षाचा काठ असलेला एक टेबलक्लॉथ, गौतमअण्णांच्या कार्यालयात टेबलवर घालण्यासाठी त्यांना भेट दिला. चेन्नईच्या 'निफ्ट' मध्ये संगणकाच्या मदतीनं आकृती बनवायचा पंधरा दिवसांचा अभ्यासक्रम होता. न जाणो भविष्यकाळात उपयोग होईल म्हणून मी तो जुलै १९९९ मध्ये केला. 'फॅशन स्टुडिओ' या सॉफ्टवेअरचा त्यासाठी उपयोग केला. सुरुवातीला मला संगणकावर काम करणं जिवानं आलं होतं. पण नंतर मात्र मला ते आवडू लागलं. मात्र पूर्ण दिवस संगणकापुढे बसून राहणं काही मला आजही सुखकर वाटत नाही.

चैन्नूरमधील माझे दिवस

चेन्नईमधली माझी तीन वर्षं संपत आली. आता प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव घेण्याची वेळ आली होती. विणकर जमातीबरोबर राहून त्यांच्या वातावरणात काम करणं मला आवडलं असतं. माझ्या अभ्यासाचा विषय होता, विणकर जमातीतल्या लोकांच्या व्यवसायातला अविभाज्य भाग असलेलं त्यांचं जगणं. पारंपरिक व्यवसाय करणाऱ्या अशा लोकांबरोबर काम करण्यातून मला वेगळा अनुभव मिळाला असता आणि विणकर जमात मला समजून घेता आली असती. खड्ड्यामध्ये बसून हातमागावर काम करणाऱ्यांकडून मला कापड विणायला शिकायचं होतं. खड्ड्यातला माग हा पारंपरिक 'मातृ माग' आहे आणि जास्त वापरातही आहे. याबाबतीत मदतीसाठी मी उझरम्मांकडे गेले. काही आठवड्यांनी आंध्र प्रदेशातल्या आदिलाबाद या चैन्नूरमधल्या छोट्या गावात विणकरांबरोबर मला काम करता येईल, असं उझरम्मांनी मला सांगितलं. 'दस्तकार आंध्र' या संस्थेचा तिथल्या विणकरांबरोबर दीर्घकाळाचा संबंध होता आणि त्यांनीच मला काही महिने त्यांच्याबरोबर काम करण्याची शक्यता वर्तवली.

अगदी वेगळ्या समाजातल्या लोकांबरोबर राहण्याची, तिथे खड्ड्यातल्या मागावर कापड विणायची कल्पना अत्यंत रोमांचकारी होती. खरोखर ही संधी दुर्मीळ होती.

विणकर किंवा हस्तोद्योग कलाकारांबरोबर काम करणं, त्यांचा वेळ मिळवणं हे एरवी थोडंच करता येणार होतं? १९९९ सालच्या मार्चमध्ये मी चैन्नूरला गेले. श्री. सत्यनारायण गुरूंच्या घरी मी राहणार होते. विणकरांच्या वस्तीपासून हे अंतर एक कि.मी. होतं. त्या सायंकाळी सत्यनारायण गुरूंच्या मुलीनं - समतानं - माझी दोन व्यक्तीशी ओळख करून दिली. ओढेलू आणि सत्ताना. ती म्हणाली, ओढेलू तुला शिकवील.

मी त्याच्याकडे पाहिलं. ओढेलू किरकोळ शरीराचा तिशीचा माणूस होता. मला वाटलं होतं, की एखादा काम थांबवलेला निवृत्त विणकर शिकवायला येईल. उझरम्मांनी त्यांना माझ्या येण्याविषयी सांगून ठेवलं होतं, म्हणजे खड्ड्यामध्ये हातमागाची तयारी त्यांनी करून ठेवावी. 'ती' मुलगी खरंच आली आहे की नाही हे पाहायला ते स्वतः आले होते.

"माग अजून बसवला नाहीये, उद्यापासून तयारीला लागतो" - ओढेलू म्हणाला. "खड्ड्यातल्या मागावर कापड विणकाम शिकायला कोणी येईल असं आम्हांला नव्हतं वाटलं," असं म्हणून तो हसला.

"छानच मग, मला सगळ्या गोष्टी पहिल्यापासूनच शिकता येतील," मी म्हणाले. चैन्नूरमधली माझी सुरुवात अशी अपुऱ्या साधनांनिशी झाली. नवीन दिनक्रमाप्रमाणे सत्यनारायण गुरूंचं घर सकाळच्या न्याहारीनंतर ९ वाजता सोडायचं. १॥ ला जेवणासाठी परत यायचं. ३ ला पुन्हा जाऊन ६ वाजता परत यायचं म्हणजे विणकर वस्तीत मी रोज सहा ते सात तास व्यतीत करणार होते.

मागाची स्थापना

मागे म्हटल्याप्रमाणे खड्ड्यातल्या मागावर काम करणारे लोक आपल्या देशात जास्त आहेत. जमिनीमध्ये एक खड्डा खणून मागाची पेडल्स त्यात बसवलेली असतात. विणकर जमिनीवर बसून या खड्ड्यात पाय सोडून ती पेडल्स चालवतो. म्हणून तो 'पिटलूम' किंवा 'खड्ड्यातला माग' म्हणून ओळखला जातो. बऱ्याच पर्यायांचा विचार करून मग आम्ही 'ओधाण्णा' च्या घरी माग बसवायचं ठरवलं. पण कुठे? स्वयंपाकघर सोडलं तर दुसरीकडे कुठेच जागा नव्हती. माझ्यासाठी एखाद्याचं स्वयंपाकघर खणायचं? छे छे!

ओधाण्णाची बायको लक्ष्मीअम्मा तोंडभर हसून म्हणाली, "दुसरीकडे कुठे जागाच नाही. असू दे इथंच!"

नंतर 'पिटलूम'ला लागणारी सामग्री जमवायसाठी शोधाशोध सुरू झाली, कारण या वस्तीतले विणकर आता हे माग वापरत नाहीत. ते सगळेजण आता प्रेमचा माग वापरतात, कारण पारंपरिक साड्या आता ते बनवत नाहीत. ही मागाची सामग्री शोधताना मोती रामचंद्र हा 'पिटलूम'वर काम करणारा एक विणकर भेटला.

खरं तर हा मूळचा विणकर; पण उपजीविकेसाठी तो अन्य गोष्टींकडे वळला होता. त्यानं शिवणकाम करून पाहिलं, वेल्लिंगचं काम करून पाहिलं. शेवटी पुन्हा तो 'पिटलूम'कडे परतला होता. "ज्या हाताला कसबी कामाची, नाजूक दर्जेदार कामाची सवय आहे ते हात दुसरी कोणती कामं करू शकत नाहीत." आपल्या मूळच्या सुरांकडे परत आल्याचं स्पष्टीकरण तो देत होता. त्याच्याकडची जास्तीची सामग्री मला द्यायचं त्यानं कबूल केलं.

दरम्यान कापड विणण्यासाठी मी 'बाणा' म्हणजे उभे सूत विणून घ्यायच्या तयारीला लागले. चेन्नईला मी 'फ्रेमलूम'वर काम शिकले होते. इथेही पुष्कळसं तंत्र त्यासारखंच होतं, किरकोळ गोष्टी वेगळ्या होत्या. सुरुवातीला मी सावकाश काम करत होते, पण लवकरच शिकले. एकदा ओधाण्याचे वडील मला मागावर काम करताना पाहून म्हणाले "एकूण हिला कामाची माहिती दिसतेय, नाहीतर इतक्या लवकर थोडंच कोणी शिकतं?" त्यांची प्रतिक्रिया ऐकून मला अगदी धन्य वाटलं. एका अनुभवी विणकराकडून माझ्या कामाची अशी पावती मिळाली म्हणजे कल्पना करा!

उभे धागे विणून घेतल्यावर ते 'साइज' करावे लागतात. कांजीचं पाणी बाण्यावर शिंपडण्याची प्रक्रिया म्हणजे 'सायजिंग' (Sizing). यामुळे कापड गुळगुळीत, चकचकीत टिकाऊ होतं. ते शिंपडल्यावर खास कुंचल्यानं त्या धाग्यांवर आघात करत राहायचं. ज्या गवतापासून झाडू बनवतो त्या गवताच्या मुळापासून हा कुंचला (ब्रश) बनवलेला असतो. हे कांजी शिंपडायचं/सायजिंगचं तंत्र महत्वाचं अशासाठी, की सर्व प्रकारचं सुती कापड, अगदी उत्तम दर्जाचंही कापड यामुळे टिकाऊ आणि मजबूत बनतं. अगदी पहिल्या दिवसापासून मला भेटलेला प्रत्येक कामगार मला बजावून सांगायचा, 'कापडावर कांजी चढवायचं तंत्र, म्हणजेच 'सायजिंग' ही प्रक्रिया सर्वांत कठीण आहे. ती तुम्हांला आली, की तुम्ही कापड विणायला शिकलात.' त्यामुळे कांजी कशी कापडावर फवारून चढवतात ते तंत्र शिकायला मी उत्सुक होते. "उद्या सकाळी लवकर म्हणजे सहा वाजताच ये. आपण बाण्यावर कांजी चढवू." मी संध्याकाळी घरी जायला निघाले होते, तेव्हा 'ओधाणा'नं मला बजावलं.

दुसऱ्या दिवशी मी आज्ञाधारकपणे सकाळी सहा वाजता गेले. सुरुवातीला लक्ष्मणानं मला ज्वारीच्या पिठाची कांजी कशी करायची ते सांगितलं. घरासमोरच्या रस्त्यावरच्या दोन खांब्यांमध्ये आम्ही बाण्याचं सूत पसरवलं. एका विणकराच्या मदतीनं हे काम केलं. बाण्याचे धागे प्रथम आम्ही नीट ताणून घेतले, गुंतागुंत नाही याची खात्री केली. मग पातळ केलेली कांजी आम्ही त्या बाण्यावर - उभ्या धाग्यांवर शिंपडू लागलो. तसे ते दोघंजण बाण्याच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत धाग्यांवर कुंचला फिरवायला लागले. कांजी सगळीकडे बसणं आवश्यक होतं ना म्हणून.

चेन्नूरमधली सूतकताई

दोन खांब्यांमध्ये पसरलेल्या बाण्यावर, जड कुंचले हातात घेऊन कापडाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत, कुंचल्यानं कांजी एकसारखी पसरायची हे काम पाहताना सोपं वाटतं. पण त्यात अनेक बारकावे लक्षात घ्यायला लागतात. दोन्ही बाजूंना कापडावर ब्रशचा दाब एकसारखा ठेवणं गरजेचं असतं आणि ते करताना ब्रश सरळ असणं आवश्यक असतं. हे एकदाच करून भागत नाही. कांजी कापडावर फवारणं आणि लगेच ब्रशानं ती एकसारखी पसरवणं हे वारंवार करावं लागतं. यात वेळेचं व्यवधान फार राखावं लागतं. कांजी फवारल्यावर सूर्याच्या उष्णतेनं धागे सुकायच्या आत त्यावर अनेकदा ब्रश फिरवायला लागतो. तोही विशिष्ट दाब सारखा ठेवून, सरळ ब्रश धरून! म्हणून तर बहुतेक वेळी कांजी चढवायचं काम भल्या सकाळीच करावं लागतं. नाहीतर कापड म्हणजे कडकडीत खळीनं चुरगाळलेल्या सुताची गचडीच होते. मी पण ब्रश हातात धरून काही खेपा केल्या. ओधाणा कुशलतेनं बाण्यावर खळ चढवत असताना आमच्या भोवती बरीच मंडळी जमा झाली. बहुतेकजण आतापावेतो विणकरच होती. ही सगळी प्रक्रिया पाहत आणि पूर्व स्मृतींना उजाळा देत ते तिथे थांबले होते. त्यांपैकी बहुतेकजणांनी आपल्या लहानपणी, आपल्या तरुणपणी वडीलधाऱ्यांना कांजी चढवण्याच्या कामी मदत केलेली होतीच; आज मात्र या वडिलोपार्जित व्यवसायात त्यांतले फार थोडेजणच राहिले होते आणि 'पिटलूम'साठी बाण्यावर कांजी चढवायचं कौशल्य त्यांच्यामध्ये आता राहिलेलं नव्हतं. माझ्यासारख्या नवीन पिढीतल्यांना तर कांजी चढवायची ही प्रक्रिया पूर्णपणे नवीनच होती. कांजी फवारून पसरून झाली होती आणि आता बाण्याचे धागे कसे रेशमासारखे छान, व्यवस्थित दिसू लागले - एखाद्या मुलीनं चेहऱ्याचं प्रसाधन करून नुकतंच पार्लरमधून बाहेर पडावं तसे.

“झालं की नाही?” असं म्हणत लक्ष्मम्मानं नाशत्याच्या ताटल्या मांडल्या. मला शाबासकी देण्यासाठी ओधाणा म्हाणाला, “आम्ही दोघं होतो ना, त्यामुळे लवकर झालं काम.” कापड विणण्याची माझी प्राथमिक तयारी एकीकडे सुरू होती. माग घडवणारा सुतार - ब्रह्मच्या त्याचं नाव, त्याला आम्ही गाठलं. हातातल्या साध्या हत्यारांनी तो इतक्या काही सुंदर वस्तू घडवायचा, त्यानं बसल्या-बसल्या मोजपट्टी तयार केली. आमच्या मागासाठी ब्रह्मच्यानं आधाराचा सांगाडा आणि त्याचे इतर भाग जोडून दिले.

दुसऱ्या दिवशी माग बसवायचं काम सुरू केलं. उंची किंवा रुंदीच्या मापांत थोडं जरी इकडेइकडे झालं तरी आमचा माग बिघडला असता. त्यामुळे सगळी मापं अचूक असणं आवश्यक होतं. तरीही मोजमापाची टेप, हातोडा आणि दोरी एवढीच सामग्री ओधाणाजवळ होती. त्याची दोन मुलं गणेश आणि लावण्य खिदळत होती आणि आम्हांला खड्डा खणायला, माती बाहेर टाकायला मदतही करत होती. दिवस संपता संपता आमच्या सगळ्यांच्या हाताला फोड आले.

आता कापड विणायचं! व्वा! छोटासा समारंभ आणि प्रार्थना करून, मी मागावर बसले. एवढ्या रुंदीच्या मागावर कापड विणायचा मला अनुभव नव्हता आणि थोटा एका टोकाकडून दुसऱ्या टोकाकडे जाईल का, याची मला खात्री नव्हती. मी दोरी ओढली तेव्हा मागाच्या दुसऱ्या बाजूला थोटा आपटून त्याचा ‘ठक’ आवाज ऐकला, तेव्हा माझ्या हृदयाची गती क्षणभर वाढलीच!

पहिले दोन दिवस मागावर बसणं त्रासदायक वाटत होतं; पण जेव्हा मी रुळले तेव्हा ‘पिटलूम’वर कापड विणणं मोठं आनंददायी वाटू लागलं. अधूनमधून किरकोळ दुरुस्तीसाठी ओधाणा माझ्या जागी बसायचा आणि कापड विणू लागायचा. मग तो एखाद्या लहान मुलासारखा त्यात रमून जायचा. मग त्यानं उठून मला जागा द्यावी अशी मी त्याच्या मागे भुणभुण लावत असे. ‘एकदा बसलो की मला मागावरून उटूच नये असं वाटतं,’ असं तो म्हणे.

ओधाणा काय किंवा इतर विणकर काय, त्यांचा विशेष असा, की त्यांच्या मेंदू बरोबर त्यांचे हात काम करत. दोन्हीत इतकी समरसता होती. या उलट माझ्या मनातल्या गोष्टी माझ्या हातांतून उतरवण्यासाठी मला केवढा तरी आटापिटा करायला लागे, पण त्याच गोष्टी ते विनासायास करीत असत.

मी गोगलगाईच्या गतीनं कापड विणे, कारण बाण्याची टोकं वारंवार तुटत असत. त्यामुळे तुटलेली टोकं जोडण्यात कापड विणण्यापेक्षा माझा जास्त वेळ जायचा. हळूहळू धागा कमी तुटू लागला, तसा माझा आत्मविश्वास वाढला. सहा मीटर कापड विणायला मला जवळजवळ सहा दिवस लागले. विणकरांना यासाठी जेमतेम दिवस लागे.

विणकरांच्या गोष्टी

कापड विणणाऱ्या या विणकरांच्या वसाहतीत चाळीस घरं होती. जातीनं सगळे ‘पद्मसाळी.’ बहुतेक घरांतले स्त्री आणि पुरुष ‘चैनूर चेनेथा संगम हातमाग सहकारी सोसायटी’मध्ये काम करीत. त्यांतले काही दुसऱ्या व्यवसायाकडे वळले. काही रिक्षाचालक झाले, काही ‘सिंगारेनी’ कोळसा खाणीत कामगार झाले, किंवा काही हंगामी भू-कामगार म्हणून काम करू लागले.

वसाहतीतल्या बायकांबरोबर मी एक दिवस ‘संगम’ला भेट दिली. एव्हाना मी माझा पहिला बाणा विणला होता. माझी ओळख त्या आता सांगू लागल्या - चेन्नईची ही मुलगी, तिनं स्वतः माग बसवला, ती त्यावर कापड विणते आणि माग बसवण्यासाठीची सर्व तयारी ती एकटीनं पार पाडते. या बायका दुपारी लक्ष्मम्माशी गप्पा मारायला यायच्या तेव्हा मागावर काम करताना त्यांनी मला पाहिलं होतं. काहीजणी ‘ठीक चाललंय हं!’ म्हणत. बाकीच्या, ‘एवढा त्रास घेऊन कशाला बाई कापड विणायला शिकते?’ असा सूर लावीत.

मुख्य हॉलगतच्या पत्र्याच्या शेडखाली बाण्याचा धागा ‘बॉबीन’वर भरला जाई. सकाळच्या दहानंतर गरमी त्या पत्र्यांच्या शेडमधून आतपर्यंत धगधगायची. असह्य उकाडा होत असे. कामावरच्या वयानं मोठ्या बायका पदर खांद्यावरून खाली मांडीवर पडू द्यायच्या. मुख्य हॉलमध्ये पत्रास एक माग अगदी जवळजवळ ठेवलेले असत. सगळ्यांवर एकाचवेळी काम चाले. छोटासा कारखानाच म्हणा ना! इथे महत्त्व होतं ते जलद गतीला. त्यामुळेच त्यांची पोटं भरणार होती. मागावर जास्तीत जास्त वेगानं काम करताना त्यांची शरीरं जलद गतीनं हिंदकळायची.

मागावर बसण्यापूर्वीची तयारी करताना ओधाणा आणि मी पुष्कळ गोष्टींवर बोलत असू. त्याला भेटायला येणारे विणकरही आमच्या गप्पांमध्ये भाग घेत आणि शहाणपणाच्या गोष्टी सांगत.

बहुतेकजणांना प्रश्न होता, की ‘ही का बरं कापड विणायला शिकतेय? ही कला तर आता मावळती आहे.’ मलाही नीटशी खात्री नव्हती. मी त्यांना सांगायची, माझ्या हाताचा ज्यात उपयोग होईल अशी कला मला शिकायची होती म्हणून मी कापड विणायला शिकते आहे. मी इथे ‘पिटलूम’ कसा चालवायचा म्हणजे त्यावर कसं कापड विणतात हे पाहायला, शिकायला आले, कारण सर्व मागांची ‘माता’ म्हणजे ‘पिटमाग’. आणि मला सध्याच्या कापड विणण्याच्या तंत्रज्ञानाची प्रगती जाणून घ्यायची आहे.

आम्ही इतर बाबींविषयीसुद्धा म्हणजे यंत्रं, कामगारांची बेकारी आणि पारंपरिक व्यवसाय सोडून दुसरे व्यवसाय निवडणं वगैरेंबाबतही बोलूत असू. ओधाणाची भविष्यवाणी होती. ‘जेव्हा कोळशाच्या खाणीतला कोळसा संपेल तेव्हा यंत्रं बंद पडतील. आम्ही जर हातमागावरचं काम सोडून दिलं तर अशी वेळ येईतोपर्यंत आम्ही ही कलाही विसरून जाऊ.’ आम्ही गांधीजींच्या यंत्राविषयीच्या विचारांवरही

बोलत असू. ते म्हणत, मशिननं कामगारांचं काम हलकं केलं पाहिजे पण त्यामुळे त्यांचे व्यवसाय संपुष्टात येता कामा नयेत. थोडं हसून ओधाणा म्हणे, की मी आता टकळीला मोटर बसवणार आहे म्हणजे लक्ष्ममाला धागा विणणं सोपं जाईल. शिवणयंत्राचा शोध लावणाऱ्या गोष्टीसारखीच ही गोष्ट मला वाटली.

विणकरांच्या प्रतिष्ठेविषयी विचार करताना ओधाणांनं आपला एक वैयक्तिक अनुभव सांगितला. ते म्हणाले, “आम्ही एखाद्या सार्वजनिक कार्यक्रमांमध्ये भाग घ्यायचो, तेव्हा आम्ही कापड बनवतो सांगायला आम्हांला लाज वाटायची. माझ्यापेक्षा कनिष्ठ जीवन जगणारे सुद्धा मला विचारायचे, की मी कापड विणायचा व्यवसाय का करतो, म्हणून. मी मान खाली घालायचो. माझ्याजवळ या प्रश्नाला उत्तर नव्हतं, आजही नाही. पण जेव्हा ‘अम्मा’ (उझरम्मा) आम्हांला भेटल्या, तेव्हा परिस्थिती बदलली. तिने आमचा गमावलेला आत्मविश्वास आणि आमच्या व्यवसायाची प्रतिष्ठा परत मिळवून दिली.”

“गणेश आणि लावण्य या तुमच्या मुलांना, तुम्ही कापड विणकाम शिकवणार का?” मी विचारलं.

“नाही, मुळीच नाही,” तरीही त्याचं त्यावरचं ताबडतोब उत्तर. “त्यांनी शिक्षण घेऊन दुसरा व्यवसाय निवडावा. आम्ही भोगलं ते त्यांच्या वाट्याला नको यायला.”

या विणकरांच्या उत्पत्तीविषयी त्यांच्या रितीभाती, परंपरा यांविषयी बऱ्याच रंजक लोककथा आहेत. प्राचीन ऋषी मार्कंडेयलू हे ‘पद्मशाली’चे मूळ पूर्वज. मार्कंडेयलूंचा मुलगा भवनऋषी यानं मागाची संकल्पना शोधली आणि त्यावर प्रथम कापड विणलं, असं ते मानतात. लक्ष्मम्मा माझी चांगली सोबतीण आणि मैत्रीण झाली होती. मी मागावर काम करताना ती पाहत बसायची. दुपारी मला सोबत करायची, ओधाणासाठी टकळीला सूत गुंडाळून ठेवायची अन् बॉबीन भरून ठेवायची. एके दिवशी मी बसवलेली आणि कापडावर विणलेली एक रचना तिला एवढी आवडली की तिने उत्कंठित होऊन तिच्या मैत्रीणींना ते पाहायला बोलावले. ‘बघा तर खरं! साडीच वाटते ना अगदी,’ असं म्हणताना तिचे डोळे चमकत होते.

ओधाणाच्या दुसऱ्या मुलाला महेशला रोज संध्याकाळी मी इंग्रजी अभ्यासात मार्गदर्शन करू लागले. तो सातवीत होता. तेव्हा माझ्या लक्षात आलं की इंग्रजी शिकवणं काही सोपं नाही. Put ‘पुट’ का? अन् Gut ‘गट’ का? कसं सांगणार?

चैन्नूरमधला दुसरा डाव

चैन्नूरमधील माझा मुक्काम एकूण दोन महिन्यांचा ठरला होता. एका महिन्यानंतर मी चेन्नईला गेले आणि चार-पाच महिन्यांच्या खंडानंतर पुन्हा गेले. मी जेव्हा विणकर वस्तीच्या परिचित वातावरणात प्रवेश केला, तेव्हा लोकांनी विचारलं, “परत आलात ताई तुम्ही?” या खेपेला मला मागावर काही साधेसे पण वैविध्यपूर्ण

बदल विणायला शिकायचे होते आणि उत्तम दर्जाच्या सुताचं कापड विणून दाखवायचं आव्हान माझ्यापुढे होतं. बाण्यासाठी मला यावेळी पिवळा धागा वापरायचा होता. पण उंदरांनी इथला सगळा धागा कुरतडून टाकला होता. तरीसुद्धा पिवळाच धागा वापरायचा माझा निश्चय होता. कुरतडलेला धागा गुंडाळताना तो सारखा तुटायचा पण मी धीर सोडला नाही.

‘धीर, सबुरी’ माझ्या शब्दसंग्रहातले शेवटचे शब्द. आश्चर्य म्हणजे, बाकी सगळ्या गोष्टी करताना मला कधी याच्या निम्म्यानंसुद्धा धीर धरता येत नसे आणि कापड विणताना जर सर्वात कोणत्या गुणाची गरज असेल तर तो म्हणजे ‘धीर!’. विणताना धीर धरला नाही, तर पुढच्या पायरीवर जाऊच शकत नाही. पण याला धीर म्हणायचं? त्याला योग्य शब्द म्हणजे ‘चिकाटी’. कापड विणण्याच्या कलेत अन्य कलांप्रमाणेच तुम्हांला तुमचं सर्व काही ओतून ती कला आत्मसात करावी लागते. माझ्या कामाच्या गुणवत्तेविषयी माझ्या आईनं ओधाणांला विचारलं. तेव्हा ते म्हणाले, “तिला कापड विणायची खूप आवड आहे. कष्ट घ्यायची तयारी आहे आणि मुख्य म्हणजे तिच्यापाशी चिकाटी आहे.” काही काही वेळा बरेच धागे विणताना तुटत अन् मग केवळ ते बघून मला एवढं थकायला होत असे, की वैफल्य आणि रागामधून मी गाणं म्हणत पुन्हा पहिल्यापासून धागा जोडायला सुरुवात करीत असे. लोक आनंदात असले की गातात असं थोडंच आहे? मी तर जेव्हा मानसिक आणि शारीरिकदृष्ट्या दमलेली असते आणि मला राग आलेला असतो तेव्हा बरेच वेळा माझ्या ओठांतून गाणं बाहेर पडतं.

दसरा सणासाठी ओधाणा आणि त्याची मुलगी गायत्री यांच्याबरोबर मी त्यांच्या मूळ गावी ‘कुस्नपेल्ली’ इथे गेले. टसर रेशमाचं वस्त्र विणण्याचं इथे एक केंद्र आहे. टसर म्हणजे जंगली रेशीम. गहू रंगाचं आणि खडबडीत पोताचं. याच्या कोशातून निघालेला धागा हातानं गुंडाळला जात असताना पाहणं मोठं आकर्षक वाटतं. रेशीम धागा अचूकपणे फ्रेमवर घेताना डाव्या हातानं इंग्रजी आठच्या आकारात आणि उजव्या हाताचा उपयोग करून मांडीवरच्या धाग्याला योग्य तेवढाच पीळ देऊन गुंडाळण्यासाठी विणकराचा संपूर्ण समन्वय आणि एकाग्रता लागते. ओधाणा लहानपणापासून कापड विणत आला आहे. त्याच्या वयाची मुलं शाळेत जात, खेळ खेळत त्यावेळी हा मुलगा मागावर काम करायचा. त्याचे समवयस्क मागाजवळच्या छोट्या खिडकीतून डोकावून त्याला खेळायसाठी बोलवत तेव्हा तो त्यांनाच आत बोलावी, तेव्हा मात्र ते पळून जात.

“आता ते काय करतात माहीत आहे? ते लाखो रुपये कमवत आहेत आणि मी - इतकी वर्षं काम करून...” असं म्हणून तो विषादानं हसला. त्याच्या या प्रतिक्रियेचा माझ्यावर खोल परिणाम झाला होता आणि अनेक त्रस्त करणारे प्रश्न माझ्या मनात उभे राहिले. चैन्नूरला परत जातानाच्या मार्गावर मी त्यांचाच विचार करत होते.

जेव्हा हस्तोद्योग कलाकार आणि कारागीर आपली कला, कारागिरी वाऱ्यावर सोडून देऊन इतर व्यवसाय पत्करतात, तेव्हा आपल्याला खेद होतो, पण या परिस्थितीला आपणही आपल्या कृतीने तेवढेच जबाबदार आहोत, याची कितीजणांना जाणीव असते?

हातमाग उद्योगात आज आपल्या देशात अंदाजे तेरा दशलक्ष लोक उपजीविका करताहेत. उपजीविकेचा विचार करता शेती खालोखाल याचा क्रमांक लागतो. परकीय चलन मिळवून देणाऱ्या मोठ्या व्यवसायांपैकी हा एक व्यवसाय आहे. पण तंत्रज्ञान ज्या वाढत्या वेगाने विकसित होत आहे त्याचा विचार करता वाटतं, की या कापड विणणाऱ्या कसबी लोकांचं काम करणारी यंत्रं विकसित व्हायला आता काही वेळ लागणार नाही. आणि मग त्यांचं मागावरील कौशल्य आणि दर्जा या अभिमानाच्या, गौरवाच्या गोष्टी नजिकच्या भविष्यकाळात नष्ट होतील. मग त्यांच्या ज्या अनेक पिढ्यांनी आपली ही परंपरागत कला, कसब जिवंत ठेवलं आहे त्या विणकरांचं काय? माझ्या एका मित्राबरोबर मी या प्रश्नाची पूर्वी चर्चा केली होती, तेव्हा तो म्हणाला होता, की 'संयुक्ता, काळ बदलला आहे. आता जो बलवान तोच जीवनसंधर्षात टिकाव धरील. दुसरी कोणती अपेक्षा आपण ठेवणार?'

आजच्या जागतिकीकरणाच्या ओघात हस्तोद्योगातल्या कलाकारांना विदेशी मालासारखी निर्मिती करा म्हणून सांगितलं जातं. वास्तविक असा माल आपल्याकडे आयातही केला जातो. अनेकवेळा त्यांचं कौशल्य लक्षात न घेता त्यांना दुसऱ्या एखाद्या विभागात टाकलं जातं. मला आश्चर्य वाटतं ते या गोष्टीचं, की हमाल, कापड-विणकर आणि इतर पारंपरिक हस्तकला कारागिरांना त्यांची गुणवत्ता दाखवण्यासाठी आणि उपजीविकेसाठी नेहमी सर्वोत्कृष्टच कामगिरी का करावी लागते? यंत्रानं जर त्याच गोष्टींची निर्मिती केली, तर मग कारागिरांनी हातांनी बनवलेल्या गोष्टींना काय किंमत उरणार. पण एकीकडे सामान्य कारकून, सरकारी सेवक इत्यादी लोक जगताहेत, चांगलं जीवन जगताहेत, तर मग दुसरीकडे त्याच न्यायानं सामान्य विणकराला जीवन जगणं का अशक्य व्हावं?

सरकार कितीही दावा करत असलं, तरी तज्ज्ञांबरोबरच्या चर्चेतून माझ्या लक्षात आलं आहे, की इतर व्यवसायांतल्या लोकांजवळ पुरेसं कौशल्य नाही आणि तरीसुद्धा गरीब कसबी लोकांना सामावून घेण्यातही त्यांना रस नाही. हस्तोद्योगातल्या कलाकाराजवळचं कसब हळूहळू नष्ट होऊ लागलं आहे आणि बऱ्या कमाईसाठी एका व्यवसायाकडून दुसऱ्या व्यवसायाकडे, एका तंत्रज्ञानाकडून दुसऱ्या तंत्रज्ञानाकडे त्याची होलपट होत आहे. आता एकेकाळचे विणकर शहरामधून शिक्षा चालवताना किंवा बांधकामावर मजूर म्हणून, किंवा फिरते विक्रेते म्हणून दिसले तर नवल वाटायला नको. या विचारात हरवून गेल्यामुळे चैनूर केव्हा आलं कळलं नाही.

एके दिवशी ओधाणाबरोबर मी निळीचा रंग जिथे कापडावर चढवतात त्या 'वॅट हाऊस'ला (मोठ्या भांड्यांत नीळ बनवतात ती जागा) भेट दिली. 'दस्तकार

आंध्र'साठी काम करणाऱ्या चैनूरच्या विणकरांना कपड्यांना नैसर्गिक रंग देण्याचं प्रशिक्षण हे पारंपरिक 'वाट-रंग' पद्धतीनी दिलं जातं. मला कळलं की, या पद्धतीत निळीची छटा गडद होते आणि रंग पक्का बसतो. पण या 'वाट-रंगा'चा मात्र कमालीचा वाईट वास येतो.

“आमची मुलंसुद्धा आमच्या जवळ येत नाहीत; जवळ नका येऊ, तुमचा वास येतो म्हणतात,” असं ओवधाणांनं हसून सांगितलं. “पण हे तर आमचं काम आहे. आम्ही ते करणार नाही म्हणून कसं भागेल?” या निळीमुळे त्यांच्या नखांवर निळे डाग पडले आहेत. त्यांच्या भोवतालच्या सगळ्या वस्तूच म्हणजे त्यांचे पलंगपोस, कपडे एवढंच नव्हे, तर त्यांच्या घरातली धूळसुद्धा निळी आहे.

चैनूरमधल्या दुसरा महिना संपत आला. चैनूरला जे काही मी शिकले ते या मर्यादित पानांवरच्या अनुभवात मांडणं फार अवघड आहे.

चेन्नईला परत गेल्यावर माझे गुरू शंकरनअण्णा यांना मी विणलेलं तीन मीटर कापड देताना मला काय वाटलं त्याचं वर्णन मी करू तरी कसं? किंवा माझ्या वडलांनी मी विणलेल्या कापडाचा कुर्ता शिवून घातला तेव्हा, किंवा माझ्या आईवडलांनी प्रसिद्ध गांधीवादी-समाजवादी सिद्धराजददा आणि हर्ष मंदेर काकांना मी विणलेल्या कापडाचे कुर्ते दिले तेव्हा! जेव्हा मी विणलेल्या कापडाचा पोशाख शिवून घातला आणि लोकांनी अविश्वासानं विचारलं, 'काय? हा तू विणलेला कपडा?' तेव्हा मला झालेला ब्रह्मानंद आणि वाटलेला अभिमान मी शब्दांमधून कसा व्यक्त करू? माझी धाकटी बहीण कौतुकानं माझ्याकडे बघून म्हणाली, “आता मी सगळ्यांना सांगीन, की माझी बहीण कापड विणते.”

२४३५

प्रत्येक वर्षी आमची शाळा एक-दोन आठवड्यांची सहल घेऊन सामाजिक संघर्षामध्ये भाग घेणाऱ्या लोकांच्या भेटी घडवते. काही वेळेस टिहरी धरणाविरुद्ध आंदोलन समजून घेण्यासाठी गढवालमधल्या पर्वतमय प्रदेशातून भ्रमंती असते, किंवा भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावरच्या प्रचंड प्रमाणातल्या झिंग्यांच्या शेतीनं निर्माण केलेले पर्यावरणीय धोके समजून घेण्यासाठी असते. नर्मदा खोऱ्यामधल्या नदीवरच्या मोठ्या धरणाच्या प्रस्तावित बांधकामाविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी सप्टेंबर-ऑक्टोबर १९९७ साली आम्ही एक भेट आयोजित केली होती. अकरावी आणि बारावीच्या विद्यार्थ्यांच्या गटामध्ये मी सामील झाले. आमच्याबरोबर दोन शिक्षकही होते. सुमित्राअक्का आणि रमेशअण्णा. दोन आठवड्यांची आमची ही भेट होती.

काही अनुभवांतून शिकायला मिळतं, काहींतून करमणूक होते, काही तुम्हांला विजेचे झटके देऊन तुमच्या आयुष्याची गुणवत्ता मोठी करतात, काही तुम्हांला तुमच्या ध्येयाकडे प्रेरित करतात, काही कायमस्वरूपी दिशा देतात. पण एखादाच अनुभव एकत्रितपणे हे सर्व तर देतोच पण आणखीही जास्त काही देतो. नर्मदेचा अनुभव मला असं बरंच काही देणारा होता.

मी ज्या नर्मदा खोऱ्याविषयी फक्त वाचलं होतं, तिथे प्रत्यक्ष जाऊन अनुभव घेण्याची कल्पना अत्यंत आकर्षक होती. या भेटीमध्ये नर्मदा खोऱ्यातल्या बऱ्याच खेड्यांना, एका खेड्याकडून दुसऱ्या खेड्याकडे चालत असं आम्ही गेलो. प्रभावित क्षेत्रातल्या लोकांचे प्रश्न समजून घेतले, त्यांविषयी चर्चा केल्या, 'नर्मदा बचाव आंदोलना'च्या काही नेत्यांनाही भेटलो. त्यांतले मुख्य दोन - मेधा पाटकर आणि बाबा आमटे.

नर्मदा खोऱ्यातील मोर्चा

नर्मदातीरावर राहणाऱ्या लोकांसाठी सरदार सरोवर म्हणजे काय होतं? त्यामुळे त्यांची जीवनशैली आणि हक्क यांनाच कसं आव्हान दिलं गेलं होतं? 'नर्मदा बचाव आंदोलना'तील एक सक्रिय कार्यकर्ता होता संजय संगवई. त्याचं गेल्याच वर्षी निधन झालं. त्यानं आमच्यासमोर सर्व वस्तुस्थिती आकडेवारीसह मांडली. तसंच 'नर्मदा खोरे विकास प्राधिकरण'चे अभ्यास अहवाल आणि विश्लेषणही दाखवलं. हे सर्व बांधाला पाठिंबा देणारं होतं.

सामाजिक कार्यकर्ते आणि पर्यावरणवाद्यांचे अभ्यासपूर्ण अहवालही आम्ही पाहिले. त्यांमधून स्पष्टपणे दिसत होतं, की हा संपूर्ण प्रस्ताव खोटी आश्वासनं आणि गृहीतं यांच्यावर आधारित आहे. यामुळे लाखो लोक निर्वासित होणार आहेत. यांतल्या पुष्कळशा लोकांची सामाजिक आणि सांस्कृतिक मुळं उखडली जाणार आहेत. मानवी स्पर्श न झालेली हजारो एकरांची जंगलं नष्ट होऊन पाण्याखाली जाणार आहेत आणि हजारो एकर सुपीक शेतजमीनही पाण्यात जाणार आहे.

खेड्यातल्या जनतेबरोबर झालेल्या संभाषणातून लक्षात येत होतं, की सभोवतालच्या जगात काय काय चाललं आहे म्हणजे अगदी जागतिक सौंदर्यस्पर्धेपासून ते बांधकामाविषयी वेळोवेळी सर्वोच्च न्यायालयानं दिलेल्या आदेशापर्यंत सगळी माहिती, जागृती या लोकांमध्ये होती. हे लोक धाडसानं आपल्या हक्कांसाठी उभे होते. या प्रकल्पाचा फायदा कोणाला आणि कोणाच्या जिवावर मिळणार या विषयाचं स्पष्टीकरण ते मागत होते. गरिबातले गरीब, दलित आणि आदिवासी यांनी कायम शोषित म्हणूनच जगायचं का? त्यांनाही आवाज नाही का? नर्मदेवरील तेराशे बंधारे बांधायची इतकी प्रचंड मोठी योजना नर्मदेच्या काठी राहणाऱ्या हजारो लोकांबरोबर विचारविनिमय केल्याशिवाय सरकारनं आखलीच कशी? सरकारी यंत्रणेनं काय केलं, तर फक्त मध्यरात्री लोकांच्या झोपड्यांत घुसून त्यांना इशारा दिला, की लवकरच ही जागा पाण्याखाली जाणार आहे, सबब लोकांनी आपली घरं अल्पावधीत सोडून निघून जावं आणि दुसऱ्या दिवशी सकाळी शेतात गेलेल्या शेतकऱ्यांना काय दिसलं तर... बुलडोझरनी त्यांची उभी पिकं भुईसपाट केली आहेत.

खेड्यातल्या लोकांच्या आदरातिथ्यानं आम्ही भारावून गेलो. एके प्रसंगी तर संपूर्ण गावाची पंचायत आमच्या स्वागतासाठी मध्यरात्री सज्ज असलेली पाहून आम्ही आश्चर्यचकित झालो. एकाऐवजी दोन तास आमची त्यांच्याबरोबरची चर्चा रंगली. मेधा पाटकर सतत दौऱ्यावर होत्या, पण आम्हांला भेटायला आवर्जून आल्या. आम्ही त्यांच्याविषयीच्या प्रचंड आदरानं त्यांच्या पुढ्यात बसून त्यांना ऐकलं. खरं तर सुरुवातीला आमच्या हातात पेन आणि वही होती पण आम्ही ती बाजूला ठेवली. त्यांचा शब्दनुशब्द मनावर कोरला जात असताना वही-पेनची गरजच उरली नाही. लोकांपर्यंत आपले विचार पोहोचवण्यासाठी त्या अत्यंत तळमळीनं बोलत होत्या. तितकी प्रखर तळमळ आणि ताकद चेन्नईला आम्ही कशी

घेऊन जाऊ शकणार होतो?

मेधा पाटकर या 'टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस'च्या विद्यार्थिनी होत्या. 'गुजरातची जीवनरेषा' म्हणून सरदार सरोवर प्रकल्पाची प्रसिद्धी होऊ लागली होती. जेव्हा अभ्यासाचा भाग म्हणून त्यांनी या योजनेखालील प्रभावित क्षेत्रांमधल्या तीन राज्यांचा - गुजरात, मध्य प्रदेश आणि महाराष्ट्र यांचा - दौरा केला, तेव्हा पुढे आलेली वस्तुस्थिती धक्कादायक होती. ज्यांच्या जमिनीवर बांध बांधला जाणार होता त्याच खेडेगावांतल्या लोकांना याबद्दल कोणतीच माहिती नसल्याचं कळल्यावर त्यांना धक्काच बसला. एका साध्या प्रकल्पभेटीतून सरकारच्या विकास धोरणाबद्दलच्या प्रश्नांच्या ठिणग्यांचा झोतच बाहेर पडला. त्यातून संबंधित क्षेत्रातले अनेक संशोधनविषय आणि अभ्यासविषय यांनी तज्ज्ञांचं लक्ष वेधून घेतलं. या अनुषंगानं संशोधनाला आणि अभ्यासाला चालना मिळाली.

मग त्यांनी - मेधा पाटकरांनी - गावोगावी भेटी देऊन लोक संवाद सुरू केला. लोकांना त्या नर्मदा प्रकल्पाविषयी माहिती देऊ लागल्या. याचा परिणाम तुमच्यावर कसा होईल याचा विचार करा, असं म्हणून त्यांनी लोकांचे डोळे उघडले. सुरुवातीला लोकांना त्यांच्याविषयी, त्यांच्या हेतूविषयी संशय वाटे. एका गावातून दुसऱ्या गावात पायपीट करून गेल्यावर दमल्या-भागलेल्या त्यांना कोणी पाणीही देत नसे आणि आता हेच लोक अभिमानानं माथा उंच करून घोषणा देऊ लागले होते, 'दुबेंगे पर हटेंगे नहीं।' ही एकटी बाई निग्रह, निश्चय आणि कामावरची निष्ठा या बळावर गरिबातल्या गरीब माणसाला जागे करते, क्रियाशील करते, हे केवढं आश्चर्य. एकट्यादुकट्या गावात नाही तर तीन राज्यांतल्या गावागावांत लोकांच्या हक्कांसाठी मेधा पाटकरांचा हा लढा चिकाटीनं न थकता गेली दोन दशकं चालू आहे. हा लढा लोकांसाठी लोकांसह त्या लढत आहेत. माझे विचार 'पिपलोदा' गावच्या गावकऱ्यांच्या एका प्रतिक्रियेत प्रतिध्वनित झाले. 'तुम्हांला वाटेल मेधादीदी आमचं नेतृत्व करताहेत, पण ते खरं नाही. त्या आमच्या बरोबर वाटचाल करताहेत.'

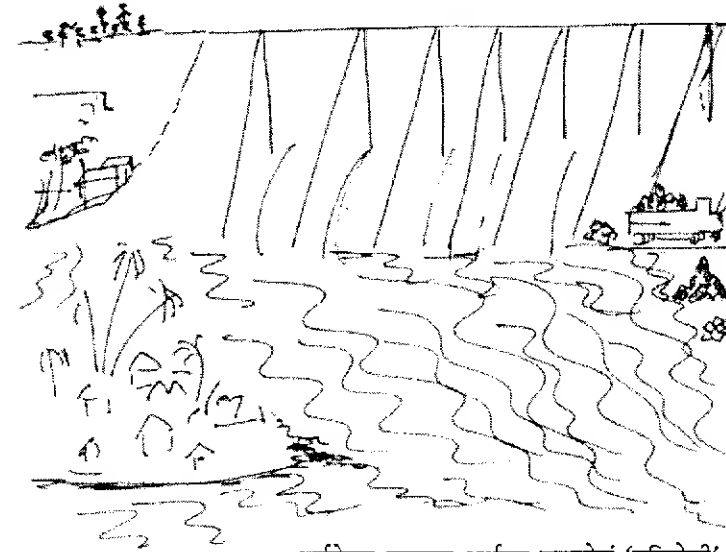
एके दिवशी आम्हांला नदी ओलांडून पलीकडच्या तीरावरच्या आदिवासी झोपडीत जायचं होतं. संध्याकाळ झाली होती. सूर्य डोंगरामागे मावळायला लागला होता. नदी शांत होती आणि त्या क्षणीची शांतता भारून टाकणारी होती. पलीकडे जाण्याचं साधन म्हणजे 'डोंगा'. चहाच्या फाटक्या खोक्यासारखा दिसत होता तो. आमच्या ड्रायव्हरनं नावाड्याला बोलावलं. डोंगा आमच्याकडे येऊ लागला. ड्रायव्हरनं सावध सूचना केली. 'अगदी शांत, स्थिर बसा. तुम्ही इकडेतिकडे हललात तर डोंगा उलटेल. मग तुम्ही पैलतीरी नाही, तर तळाशी जाल.' त्यामुळे आम्ही चांगलेच टारकलो. जावं की नाही? मला बरं वाटत नव्हतं आणि दमलेही होते. त्यामुळे मी मागेच थांबायचं ठरवलं, पण काहीजण पलीकडे गेले.

तेवढ्यात शांततेचा भंग करणारी जड पंखांची झपझप कानावर आली. पक्ष्यांची

बाह्य आकृती दिसली. पण ज्या रितीनं ते पंखांची फडफड करीत होते ती वेगळीच होती, विचित्र कृत्रिम वाटत होती. पक्षी जवळ आले अन् लक्षात आलं, की ही मोठ्या आकाराची वटवाघळं आहेत. गिधाडांएवढी मोठी. त्यांचे विशाल पंख सावकाश हलत होते. चित्रपटातल्या एखाद्या दृश्याप्रमाणे वाटलं ते.

सरदार सरोवराच्या जागेला - जिचं वर्णन आधुनिक भारताची मंदिरे असं केलं जातं - भेट द्यायचा दिवस अखेर उगवला सर्वोच्च न्यायालयानं बांधकामाला स्थगिती दिली असल्यानं ते प्रचंड बांधकाम अर्धवट पडलं होतं. लोकांच्या आशा त्यामुळे पल्लवित झाल्या होत्या, की लोकांची इच्छा असेल, देवाची इच्छा असेल तर अजूनही काही चमत्कार होईल. पण कालव्याचं काम मात्र चालू होतं. त्यातूनच असंही लक्षात येत होतं, की सरदार सरोवर धरणाचं काम पूर्ण होईल याविषयी सरकारला केवढा तरी विश्वास होता.

आम्ही जिथे उभे होतो तिथून धरणाच्या तलावातून एक भूभाग पाण्याबाहेर दिसत होता. त्यावर काही झोपड्या आणि नारळाची झाडे दिसत होती. 'मणिबेली' नावाचं खेडं होतं ते. धरणाचं काम सुरू झाल्यावर पाण्याखाली जाणार असलेलं ते पहिलं गाव होतं. खरं तर इथले लोक गाव खाली करून त्यांना पुनर्वसनासाठी दिलेल्या जागेवर गेले होते. पण ती जागा पाहून वैफल्यग्रस्त झालेले, निराश झालेले, चिडलेले आणि रागावलेले ते लोक पुन्हा आपल्या मूळच्या जागी परतले होते. बदली म्हणून त्यांना दिलेल्या भूभागापेक्षा मूळची त्यांची जागा कितीतरी पट

नर्मदेच्या पाण्यात अर्धवट बुडालेलं 'मणिबेली'

चांगली होती. काही झालं तरी शेवटी त्यांचं ते घर होतं.

धुळीनं भरलेल्या रस्त्यानं आम्ही 'कृष्णपुरा'ला गेलो. पुनर्वसन केंद्राची ही जागा. वर पत्रे टाकलेली घरं - माणसांसाठीही तीच - गुरांसाठीही तीच आणि हॉस्पिटलचा सांगाडा त्या धूळ भरल्या जागेवर ठळकपणे उठून दिसत होता. पण मन ढवळलं ते तिथल्या नाकारलेल्या, निराश लोकांचे कडवट भाव पाहून.

'आधी आमच्या मालकीची जमीन होती, आता आम्ही केवळ रोजंदारीचे मजूर राहिलो. आम्हांला आता प्रत्येक गोष्टीचा जाब द्यावा लागतो,' एका खेडुतानं सांगितलं.

आजपर्यंत जागेवरून उठवलेल्यांना पुरेशी भरपाई मिळालेली नाही; रोखही नाही किंवा जमिनीच्या रूपातही नाही. 'कृष्णपुरा'सुद्धा कितीजणांना मिळालं नाही. नदीच्या प्रवाहाच्या काठावर राहणारे मच्छीमार आणि इतर अनेक लोक कालव्याच्या बांधकामामुळे उठवले गेले, पण त्यांना धरणग्रस्त मानलं गेलं नाही म्हणून त्यांचं पुनर्वसनही झालं नाही.

चेन्नईला परतल्यावर आम्ही पोस्टकार्डांची मोहीम राबवून, निदर्शनं करून आमचा धरणाला निषेध नोंदवला. शाळा, महाविद्यालयांतल्या विद्यार्थ्यांशी आम्ही बोललो आणि त्यांना आनंद पटवर्धन यांचा नर्मदा आंदोलनावरचा अनुबोधपट दाखवला. प्रत्येक शाळा, महाविद्यालयामधल्या प्रतिक्रिया म्हणजे एक आव्हान होतं. नवनवीन दृष्टिकोन पुढे येत होते आणि मनात येतील ते प्रश्न आणि शंका ते निःशंकपणानं विचारीत होते, कारण आम्ही समवयस्क होतो. मी घोरोघरी फिरून नर्मदा आंदोलनासाठी निधी गोळा केला, सह्या गोळा केल्या आणि अरुंधती रॉयच्या लेखाच्या, 'The Greater Common Good' च्या फोटोकॉपीही विकून निधी गोळा केला.

चेन्नईच्या टी.नगरमध्ये नियमितपणे भरणाऱ्या 'सोप बॉक्स' सभेविषयी मला समजलं. तिथे कोणीही, कोणत्याही विषयावर श्रोत्यांसमोर येऊन भाषण देतो. 'सोप बॉक्स' बागेच्या एका कोपऱ्यात होती आणि तिच्यापुढे वीस-पंचवीस माणसं जमली होती. थोड्या उच्च व्यासपीठावर एक वक्ता सार्वजनिक स्वच्छतागृहासाठी शुल्क द्यावं लागतं, याविषयीची तक्रार मांडत होता. बोलू इच्छिणाऱ्यांना तेथे स्वाक्षरी करावी लागते आणि संपर्कासाठी त्यांचा पत्ताही द्यावा लागतो. माझी पाळी आली तेव्हा माझं चेन्नईमधलं पहिलं सार्वजनिक व्याख्यान अडखळत्या तमिळमध्ये - नर्मदा प्रश्नावर - लहानशा समुदायापुढे झालं. त्या जमावात मी एकटी मुलगी असल्यामुळे त्या सर्वांनी तमिळमध्ये मी केलेल्या भाषणाच्या प्रयत्नाबद्दल माझं कौतुक केलं. त्यानंतर एक निनावी श्रोता तर प्रत्येक समारंभात मला न चुकता शुभेच्छा पाठवी.

हा एकच प्रसंग असा होता, की ज्यामध्ये आकडेवारी माझ्या लक्षात राहिली : बुडीत क्षेत्रातल्या लोकांची संख्या, नर्मदा खोऱ्याची पाणीक्षमता, लाभक्षेत्र, कच्छ

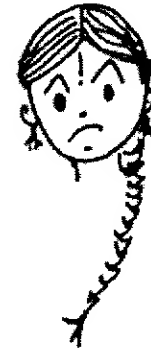
आणि सौराष्ट्राला मिळणार असलेल्या पिण्याच्या पाण्याचे आकडे आणि माझ्या भाषणात माझ्या मांडणीला आवश्यक ती सर्व आकडेवारी. माझ्या मनात, गणित आणि आकडे यांच्याविषयी भीती आहे पण यावेळी मात्र नंबर माझ्याशी जणू बोलले. 'संयुक्ता बहेनजी आगे बढो, आम्ही तुमच्या बरोबर आहोत.'

'नर्मदा बचाव आंदोलन'ची ही प्रिय घोषणा होती आणि आंदोलनाच्या विशिष्ट टप्प्यावर पुढाकार घेणाऱ्या व्यक्तीला प्रोत्साहन देताना, ही घोषणा दिली जाते.

निषेधपर सभा आयोजित करणं आणि सार्वजनिक जागी भाषण देणं हा प्रश्न समजून घेण्याचा एक चांगला मार्ग आहे. लोकांशी संवाद करत असताना आपल्या पुढेच प्रश्न उभे राहतात, ज्यांची उत्तरं आपल्याला शोधावी लागतात, हे मला महत्वाचं वाटतं. मी बरेच वेळा भावनेच्या आहारी जायची आणि बचावात्मक पवित्रा घ्यायची. पुष्कळ वेळा मी स्वतःला विचारायची, हा प्रश्न लोकांना का बरं महत्वाचा वाटत नाही? चेन्नईमध्ये, आंदोलनभूमीपासून शेकडो किलोमीटर अंतरावर राहणाऱ्या मला हा प्रश्न महत्वाचा का वाटतो? याला काही विशेष अर्थ आहे का? असेलच तर हा अनुभव वैयक्तिक कृतीत कसा उतरवायचा?

उड्डाणपूल बांधताना, पंचतारांकित हॉटेल बांधताना, एकूणच विकासाच्या प्रक्रियेत बेघर झालेल्या लोकांच्या अशा घटना देशभर घडतच आहेत. माझ्या मते या सर्व प्रश्नांचं समाधान एकाच दिशेकडे बोट दाखवत आहे - आपल्या गरजा मर्यादित ठेवा, उपभोग कमी करा आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचं संवर्धन करा. जर अशी विकासाची दिशा आम्हांला अभिप्रेत नसेल, आमची जीवनशैली जर अशीच

रोजच अहिंसेचा पाठ
कसा गिरवायचा?

राहणार असेल, तर आम्हांला अधिकाधिक साधनसंपत्ती लागत राहणार, अधिक ऊर्जा लागणार. ती ऊर्जा आणि साधन मिळवायला पुन्हा असे नवीन प्रकल्प उभे राहणार. त्यासाठी पुन्हा नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर ताण वाढणार आणि त्यासाठी लाखो आदिवासी आणि गरीब शेतकरी यांनाच त्याग करावा लागणार आणि हे सगळे उपक्रम सरकार विकासाच्या नावाखाली (गरीब हटवण्यासाठी) राबवणार आणि त्याचा फायदा मिळणार तो ज्यांना हे परवडतं त्यांनाच.

नर्मदा आंदोलनामुळे आणखी एक प्रश्न पुढे आला आहे. अहिंसेचा अर्थ केवळ ऐतिहासिक आंदोलनापुरता आणि गांधीजींपुरता मर्यादित न ठेवता तो व्यक्तीच्या पातळीवर आणि सर्वसामान्यांच्या पातळीवर आणला, तर रोजच्या आयुष्यात अहिंसेचं पालन कसं करायचं? अहिंसेचा बाह्य लढा आणि अहिंसेचा अंतर्लढा दोन्हीच्या मिती सारख्याच आहेत का?

१९९९ साली धक्कादायक निकाल लागला. सर्वोच्च न्यायालयानं अंतरिम आदेश दिला आणि त्यानुसार सरदार सरोवराची उंची ८०.३ मीटरवरून ८८ मीटर वाढवण्याची परवानगी सरकारला मिळाली (प्रस्तावित धरणाची उंची १३८ मीटर आहे). चार वर्षांच्या स्थगितीनंतर बांधकाम पुन्हा सुरू झालं. या निर्णयामुळे आणखी पन्नास-साठ खेड्यांतील दोन हजार पाचशे कुटुंब बुडीतक्षेत्रात नष्ट होणार होती. सर्वोच्च न्यायालयाच्या या निर्णयामुळे सर्वच मूलभूत गोष्टी, जमाखर्चाचं विश्लेषण, पुनर्वसनाच्या योजना, पर्यावरणाच्या पायाभूत चिंता या सगळ्यावर संपूर्ण पाणी पडलं.

पुनर्वसनाचे खोटे दाखले आणि पुनर्वसनासाठी जमिनीची उपलब्धता आहे, असे खोटे पुरावे न्यायालयापुढे देणाऱ्या सरकारच्या विरोधात उभे राहून या अन्याय्य वाढत्या बुडीतक्षेत्राच्या निर्णयाला आव्हान द्यायचं नर्मदा खोऱ्यातल्या लोकांनी ठरवलं. महाराष्ट्रातल्या 'डोमखेडी' नावाच्या खेड्यात त्यांनी सत्याग्रहाचा आवाज दिला.

खोऱ्यातल्या घडामोडी पाहत मला वाटलं, की आपण त्या लोकांच्या बाजूनं ठामपणे उभं राहिलं पाहिजे. या भागाला भेट देण्याविषयी मी माझ्या आईवडलांशी बोलले, तेव्हा त्यांनी मला उत्तेजन दिलं. नर्मदा खोऱ्यात आपण स्वतः जाऊ शकत नसल्यानं मला त्यांनी प्रोत्साहन दिलं. माझ्या पहिल्या भेटीनंतर जवळजवळ दोन वर्षांनी अपर्णाच्या बरोबर १९९९ साली जुलैच्या अखेरीस मी नर्मदा खोऱ्यात जायला निघाले. (अपर्णा आणि नागेश या इंजिनीयर पति-पत्नीनं अमेरिकेतून मायदेशी परत येऊन खेड्यात राहून तिथली जीवनपद्धती अंगीकारली होती. दहा वर्षांपूर्वी आमच्या खेड्याची निवड त्यांनी राहण्यासाठी केली. तेव्हापासून ते कुटुंबापैकीच एक बनून गेले.)

गुजरातमधल्या बडोद्याजवळ गाडी नर्मदा नदी ओलांडते. आगगाडीच्या खिडकीतून बाहेर डोकावल्यावर खाली नर्मदेचं मातकट पाणी थोडं भीतिदायक वाटतं. मी

सत्याग्रहामध्ये भाग घेणार होते. 'सत्याग्रह' म्हणजे खरं काय? गांधीजीमुळे स्वातंत्र्य चळवळीचा हा परवलीचा शब्द झाला. त्या शब्दाला आता केवळ ऐतिहासिक अर्थ राहिलेला नाही. पुनश्च वर्तमानकाळाशीही त्याचा संदर्भ जोडला गेला आहे. सत्याग्रह म्हणजे उपास, की मौन, की पोलिसांशी चकमक, की पाण्यात बुडी? मी पुन्हा नदीकडे पाहिलं. पुढे काय वाढून ठेवलंय त्याची मला कल्पना नव्हती.

बडोद्याहून आम्ही बसमधून सत्याग्रहाच्या ठिकाणी 'डोमखेडी' खेड्याकडे निघालो. 'खडीपानी'ला बसमधून उतरून 'हापेश्वर'पर्यंत चालत जाऊन तिथून बोटीनं 'डोमखेडी'ला. काही तास गेले. आमच्या पहिल्या मुक्कामी तरी आपण पोहोचलो का कळना. बसमधल्या माणसानं विचारलं, "तुम्हांला मेधाकडे जायचंय ना? मग पुढच्या थांब्यावर उतरा." आम्ही त्याचे आभार मानले. नंतर त्यानं विचारलं, "तुम्ही कुठून आलात?" आम्ही उत्साहानं सांगितलं, "चेन्नईतून." आम्हांलासुद्धा याचं महत्त्व आहे, आम्ही तुमच्याबरोबर आहोत हे जणू आम्हांला त्यांच्यापर्यंत पोचवायचं होतं.

पण त्याचा स्वर आता मात्र बदलला. "आप सब यहा क्यों आते हो?" क्षणभरानं आमच्या लक्षात आलं, की त्याच्या विचारण्याचा अर्थ साधा नाही, खरं तर त्याला सांगायचं होतं, 'तुम्ही चालू लागा बघू इथून.' पुढे तो म्हणाला, "गुजरातची भरभराट व्हावी असं तुम्हांला नाही का वाटत? तुमच्या राज्यात तुम्ही आम्हांला ही गोष्ट करू द्याल का?"

मी मान फिरवून खिडकीबाहेर पाहू लागले. या एका उदाहरणातून गुजरातच्या जनतेची प्रतिक्रिया मला कळली. सरदार सरोवर त्यांच्या पाणी, वीज प्रश्नांचं उत्तर आहे, अशी त्यांची समजूत केली गेल्यामुळे त्यांना आमचा राग येणं स्वाभाविक होतं. मी खरोखरच त्यांच्या भरभराटीच्या स्वप्नांमध्ये 'खो' घालत होते का? पण मला सांगा, कुणाचा बळी देऊन कोणाचीही भरभराट होते? दुर्बल घटकांनी आणखीच दुर्बल व्हायचं आणि सबलांना अधिक सबल होऊ द्यायचं का? स्वातंत्र्यानंतर पन्नास वर्षे झाली, पण आदिवासी खेडी विकासापासून वंचित राहिली. अजून तिथे शाळा नाहीत, रस्ते नाहीत, वीज नाही, दवाखाने नाहीत आणि सरदार सरोवरबरोबर किंवा नंतरही हे सगळं होईल याची अजिबात शाश्वती नाही. मी मनाशी निश्चय केला, की ज्यामुळे कित्येकांचा विनाश ओढवेल अशा अन्यायाविरुद्ध मी लढत राहीन. 'खडीपानी'ला उतरून टेकड्यांमधून चालत आम्ही नदीवर पोचलो. आम्ही वाट पाहत थांबलो. एक लाल रंगाची मोटारबोट – त्यावर निळ्या रंगाचा ध्वज आणि N.B.A. असं नाव लिहिलेलं – आली. खेडूत आता 'डूंगा' (स्थानिक साधी बोट) वापरत नाहीत. कारण नदीच्या विस्तीर्ण पात्रावर 'डूंगा' वापरणं धोक्याचं होतं. नदीच्या दोन्ही तीरांवरून आता नावाडी एकमेकांशी संपर्क साधू शकत नव्हते. आता ती पूर्वीची नदी राहिली नव्हती. तिचा विस्तीर्ण तलाव झाला होता.

संपूर्ण दिवसाचा प्रवास करून एकदाचे आम्ही 'डोमखेडी'ला पोहोचलो. घोषणा आणि घोषवाक्यांनी आमचं स्वागत झालं. पाण्यापासून सहा किंवा सात मीटर

अंतरावर पेट्रोमॅक्स दिव्यानं उजळलेला तंबू होता. त्यात आदिवासी आंदोलक आणि इतर साठ सत्याग्रही काहीतरी चर्चा करत होते. तिथे मेधाही होती. 'डूबेंगे लेकिन हटेंगे नहीं।' पाणी वाढलं तरीही आम्ही जलसमाधी घेऊ, पण आमची घरं नाही सोडणार. वाढत्या पाण्यातही हटायचं नाही, अन्यायाचा मुकाबला करायचा आणि परिस्थितीनुसार पराभवालाही सामोरं जायचं, असा त्यांचा निश्चय होता.

तिथल्या डोंगराचं सौंदर्य पाहण्यासाठी मला दुसऱ्या दिवशीची सकाळ उगवेपर्यंत थांबावं लागलं. निसर्गदृश्याचं एखादं मोठं पोस्टकार्ड माझ्या समोर जिवंत झालं आहे असं मला वाटलं. दोन्ही तीरांवरची गावं कुशीत घेऊन नदीनं डोंगरातून वाट काढली होती. आम्ही राहत असलेलं 'डोमखेडी' खेडं एका अंगाला, दुसऱ्या बाजूला 'जलसिंधी' खेडं. टेकड्यांची राखाडी प्रतिबिंबं पाण्यात पडली होती. निश्चय पक्का होता - डूबेंगे पर हटेंगे नहीं।

सत्याग्रहात भाग घेण्यासाठी जवळच्या 'निमाड' भागातील खेड्यांमधली लोकं आणि महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, कर्नाटक आणि केरळ राज्यांतून कितीतरी तरुण, नोकरी करणारे, व्यावसायिक काही दिवसांपासूनच आले होते. एक रिक्षाचालक कशीबशी पैशांची जोडणी करून केरळसारख्या लांब ठिकाणाहून केवळ या ध्येयासाठी सत्याग्रहात सामील झाला होता. त्याचं मला विशेष कौतुक वाटलं. त्यानं जादूचे प्रयोग करून आम्हांला अशा जगात नेलं, की सरदार सरोवराचा बांध अदृश्य झाला आणि त्या जागी माणसांची साखळी झाली. खूप टाळ्या मिळाल्या त्याला.

प्रार्थना आणि श्रमदान, बैठका आणि पोटपूजा दिवसातून दोनदा असे. घोषणा मात्र केव्हाही, कुठेही चालू असत.

कुणी तरी म्हणे "अरे घोषणा घा." - "विकास पाहिजे, विनाश नाही" - शेकडो कंठांतून घोषणा दुमदुमायच्या.

आम्ही जेव्हा चालत टेकड्यांमधून फिरायचो तेव्हा एखाद्या झोपडीतून लहानसा आवाज यायचा 'आमू आखा' आणि आमच्या प्रत्युत्तराची अपेक्षा अस 'एक छे.' (आम्ही सर्व एक आहोत) 'एक छे' आम्ही जर म्हटलं नाही तर आवाज पुन्हा येई - 'आमू आखा' - आम्हीही प्रत्युत्तरादाखल म्हणत असू 'एक छे.'

दुसऱ्या दिवशी 'खोऱ्यासाठी मोर्चा'ची (Rally for the Valley) तयारी करण्याची जबाबदारी तरुणांवर सोपवली होती आणि त्याचं नेतृत्व अरुंधती रॉय ही बुकर पारितोषिक विजेती लेखिका करणार होती. आम्ही निरनिराळी कामं पार पाडू लागलो - पोस्टर्स, बॅनर्स बनवणं, फोटो प्रदर्शनाचे तक्ते बनवणं, प्यायच्या पाण्याची पिंपं भरून ठेवणं वगैरे. पोस्टर्स आणि बॅनर्स घेऊन आम्ही 'जलसिंधी' खेड्यात पोहोचलो. दुसऱ्या दिवशी मोर्चा इथेच येणार होता.

'जलसिंधी' आणि 'निमगव्हाण' खेड्यांमध्ये 'नर्मदा बचाव आंदोलना'च्या पुढाकारानं जीवनशाळा सुरू आहेत. तिथल्या गुरुजींनी आम्हांला खेळणी, गोष्टींची पुस्तकं, मुलांनी बनवलेल्या दिनदर्शिका दाखवल्या.

राज्यपुरस्कृत अभ्यासक्रमाच्या जोडीला तिथे स्थानिक आदिवासींचा इतिहास, त्या भागाच्या संदर्भात प्राणी आणि वनस्पतिशास्त्र आणि आदिवासींच्या वापरातल्या वनौषधीचंही शिक्षण दिलं जातं. त्यांना त्यांच्या भागाचा नकाशा बनवायला येतो. त्यामुळे भूगोलाची त्यांना समज येते. आपण इतिहास शिकवतो म्हणजे काय करतो, तर ऐतिहासिक लढाया, राजे, त्यांचे शत्रू, त्यांच्या अमलामध्ये त्यांनी जिकलेला भूप्रदेश एवढंच सांगतो. गुरुजींनी विचारलं, "लोकांविषयी कोण बोलेल?" आमच्या शाळांमधून शिकण्याचे असे पर्याय हवेत, असं मला तीव्रतेनं वाटलं.

रोजच्या जीवनात ज्यांचा कधीही उपयोग करत नाही अशा भाराभर गोष्टी शाळेमध्ये चौदा वर्ष आपण शिकतो. आपल्या आयुष्याला वळण देणाऱ्या काही महत्त्वाच्या गोष्टी मात्र आपण कधीच शिकत नाही. अमेरिका, आफ्रिकेचे नकाशे काढायला आपण शिकतो, पण आपली शाळा मात्र शहराच्या पूर्वेला आहे की उत्तरेला हेच आपल्याला माहीत नसतं. वनस्पतींची सूक्ष्म रचना आपण शिकतो पण एखादं झाड लावून त्याची वाढ, संवर्धन मात्र आपण कधीच करत नाही. आपण नवनवीन पदार्थ खातो, नवीन फॅशनचे कपडे वापरतो पण त्यासाठी कापूस कोण वाढवतो, कापड कसं विणतात आपल्याला कुठे येतं? डिओड्स, कर्पॅसिटर्स यांचा अभ्यास आपण करतो, पण पंखा, ट्रान्झिस्टर नादुरुस्त झाला की आपल्याला दुरुस्ती येत नाही. शाळेतून बाहेर पडलो तरी बँक खातं कसं उघडायचं, आगगाडीचं तिकिट कसं काढायचं किंवा टेलिफोन जोडणीसाठी अर्ज कसा करायचा, कुठे येतं? आम्हांला काहीच माहीत नसतं. शाळांमधून आम्हांला प्रात्यक्षिकांसह अधिक सार्थ जीवनोपयोगी शिक्षण मिळावं असं मला फार वाटतं.

'खोऱ्यासाठी मोर्चा' २ ऑगस्ट १९९९ या दिवशी 'जलसिंधी'ला पोहोचला. गुजरातमधून मोर्चाला बंदी होती म्हणून मध्य प्रदेशातल्या 'जलसिंधी'ला पोहोचायला त्याला लांबचा मार्ग घ्यावा लागला. संपूर्ण मार्गावर पोलीस पहारा होता. मोर्चांमध्ये विद्यार्थी होते, डॉक्टर, इंजनीयर, व्यावसायिक, बँक कर्मचारी, स्वयंसेवी संस्था, माध्यमांचे प्रतिनिधी, कलाकार, काही परदेशी नागरिक असे उद्दिष्टाशी संबंधित जसे लोक होते, तसे काही कुतूहलापोटी आलेलेही होते. बाबा मुहरिया यांनी मोर्चातल्या जमावापुढे भाषण दिलं आणि या समग्र लढ्याची माहिती दिली.

अरुंधती रॉय फार दमून गेल्या होत्या, पण त्यांचा चेहरा एकीकडे उत्कंठेनं आणि दुसरीकडे निश्चयानं फुलला होता. हा लोकांचा समुदाय या उद्ध्वस्त झालेल्या आदिवासी खेड्यात एका ध्येयासाठी एकत्र येतो हे त्याचं मोठं यश होतं. माझ्यासाठी तर अरुंधती रॉय 'नायिका' होती आणि तिला नीट पाहण्यासाठी मी तिच्या जवळजवळ सरकत होते. तिचं लिखाण मला फार आवडायचं आणि तिचे दोन्ही लेख आणि 'बुकर' पुरस्कारप्राप्त कादंबरी मी आवडीनं वाचली होती. मला तिला सांगायचं होतं, की मला तिची शैली आवडते आणि 'ती'ही आवडते; पण हे सांगण्याचं धाडस काही मला झालं नाही. मी आपली सारखी तिच्याकडे टक

लावून पाहून मात्र घेतलं.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही बैठकीसाठी 'निमगव्हाण'ला जमलो. खोऱ्यामध्ये पिकणाऱ्या सर्व धान्यांचं बियाणं असलेली टोपली तिला भेट म्हणून देण्यात आली. मेधानी समारोप केला. त्या जेव्हा लोकांशी बोलतात, त्यांच्या लोकांशी बोलतात, तेव्हा त्यांच्या बोलण्याला एक विशिष्ट गोडवा आणि गंध असतो हे माझ्या पुन्हा लक्षात आलं. त्यांच्या सार्वजनिक सभेतल्या भाषणापेक्षा हे बोलणं खूप वेगळं असतं. इथे त्या जीव ओतून बोलतात, श्रोत्यांमधील प्रत्येकाशी बोलतात आणि भोवतालच्यांना 'बरोबर आहे ना काका,' असं म्हणून संभाषणात बांधून घेतात.

दरम्यान आमच्या कानावर आलं, की न्यायालयाचा अवमान झाल्याची नोटीस 'नर्मदा बचाव आंदोलना'वर आणि अरुंधती रॉयवर सर्वोच्च न्यायालयातर्फे बजावण्यात येणार आहे. आम्ही सगळ्यांनी एक ठराव लिहिला आणि त्यात स्पष्टपणे लिहिलं, की आंदोलनावर न्यायालयाच्या बेअदबीचा आरोप न्याय्य वाटत असेल, तर न्यायालयानं अरुंधती रॉयबरोबर आमच्या सगळ्यांच्या नावांचा त्यात समावेश करावा.

आम्हां सगळ्यांच्या मनात नवीन ऊर्जेचा स्रोत निर्माण झाला होता आणि आमचा निश्चयही पक्का होता, की इतक्या मोठ्या प्रमाणावरचा संहार आम्ही यापुढे चालू देणार नाही.

नर्मदा खोरं अमर आहे! आम्ही ते जिवंत ठेवू!

२६/६

बुद्धिवादी लोकांची, तत्त्ववेत्त्यांची, विचारवंतांची पुस्तकं आजच्या पठडीत शिकणारे शाळा, महाविद्यालयांतले विद्यार्थी वाचत नाहीत. मीही त्याला अपवाद नव्हते. कदाचित आपल्यावर बुद्धिमान किंवा अभ्यासू असा शिक्का बसायची मला भीती असावी. गंभीर विचार करणं आणि मनाला भेडसावणारे प्रश्न, समस्या – खऱ्या अर्थानं तत्त्वज्ञान ज्याचा खोलात विचार करतं – यांचं अवगाहन करण्यापेक्षा आम्ही विद्यार्थी सिनेमा, तारे-तारका, मित्र-मैत्रिणी आणि हेवेदावे यांवर चर्चा करणं पसंत करतो.

मी जास्त तत्त्वज्ञान वाचलं नाही हे खरं, पण सुदैवानं त्याबद्दल माझं मन खुलं आहे. माझ्या 'पीएचई' च्या अभ्यासाचा भाग म्हणून जे. कृष्णमूर्तीचा अभ्यास मला करावा लागणार होता. त्याबद्दलची कोणतीच माहिती नसल्यामुळे मी ते लगेचच मान्य केलं आणि माझ्या 'पीएचई' अभ्यासाचा सर्वोत्तम पैलू जर कोणता ठरला असेल, तर तो हा. यामुळे तत्त्वज्ञानाच्या महत्त्वाच्या ग्रंथांचा मला परिचय झाला आणि त्यामुळे माझ्या व्यक्तिमत्त्वावर त्याचा फार मोठा ठसा उमटला.

'पीएचई' च्या माहितीपत्रकात 'भाग १ - तत्त्वज्ञान' आहे. कृष्णमूर्तीच्या शिकवणुकीच्या संदर्भात माणूस असणं म्हणजे काय? यामध्ये मला संशोधन करायचं होतं. या भागात काही संभाषणांचा, वाचनाचा तसंच कृष्णमूर्तीच्या भाषणांचा, संवादांचा समावेश असलेलं व्हिडिओ रेकॉर्डिंग पाहणं - हेही होतं. याला पूरक धार्मिक आणि तत्त्वज्ञानविषयक साहित्य वाचणं अपेक्षित होतं.

कृष्णमूर्तीच्या तत्त्वज्ञानाचा समावेश पहिल्याच भागात केलेला

जे. कृष्णमूर्ती आणि जी. संयुक्ता

आहे यावरून लक्षात यावं, की 'पीएचई' कार्यक्रमाचं ते एक महत्वाचं उद्दिष्ट होतं. शाळेचा, विशेषतः माझे समुपदेशक जी.गौतम यांचा यावर जास्तीत जास्त भर होता.

काही वेळेस तर असंच वाटायचं, की गौतमअण्णा घडणाऱ्या गोष्टींकडे फक्त 'कृष्णमूर्तीच्या' चष्यातून बघतात. माझ्या साप्ताहिक वृत्तांततात पानं उलटताना 'कृष्णमूर्ती अभ्यास' असं शीर्षक आलं, की त्यांचा चेहरा अगदी फुलून जायचा आणि त्यांच्या तोंडून प्रशंसेचा उद्गार बाहेर पडायचा.

“मग गेल्या आठवड्यात काय झालं?” ते विचारत. माझ्या कापड विणकामातला आणि इतर उपक्रमांतला पराक्रम आणि प्रगतीविषयी मी भरभरून बोलायची, तेव्हा ते सगळं काही ऐकून घ्यायचे खरे, पण ते त्यांच्या आतपर्यंत पोहोचत होतं की नव्हतं कुणास ठाऊक! पण एक प्रश्न मात्र हटकून यायचा, 'कृष्णमूर्ती अभ्यास काय झाला यावेळी?’

कृष्णमूर्ती अभ्यास म्हणजे 'जे.कें.'चं लिखाण आणि 'कृष्णमूर्ती फाऊंडेशन'शी संबंधित शाळेतलं शिक्षण किंवा बाहेरची लोकं यांच्याबरोबरच्या चर्चा! अभ्यासिकेच्या वातावरणात जेव्हा मी प्रथम जे.के. वाचलं, तेव्हा त्यांची भाषा आणि विचार यांच्याशी जुळवून घ्यायला मला वेळ लागला. जे.के. वाचल्यानंतर माझी प्रतिक्रिया, 'बापरे, मला नेमकं काय वाटतं ते या माणसाला समजलंय की. मानवी मनाचे व्यापार, निर्मम प्रश्नांनी सर्व मानवी भावनांचं त्यांनी केलेलं विच्छेदन, प्रत्येक भावनेच्या तळापर्यंत जायचा आग्रह या सगळ्यामुळे आपण भोवंडून जातो, पण उत्कंठितही होतो. अवकाशातून खाली उडी घेताना होतं तसं जे.के. वाचत असताना आपोआपच 'बरोबर आहे' अशी समांतर विचार प्रक्रिया सुरू व्हायची. पण सध्याच्या परिस्थितीत त्याचा तसाच उपयोग होईल का, या प्रश्नाबरोबरच इतरही प्रश्न उभे राहत. मी त्या विशिष्ट परिस्थितीत तशीच वागेन का? कदाचित ते असंही असेल, की

‘काहीच भरवशाचं नाही ही वस्तुस्थिती आहे.’

प्रत्येक मानवी मनाची अवस्था भरवशाची नसते. मग त्याचा आपण स्वीकार का करू नये? कायमस्वरूपी? - ऐकायला सोपं वाटतं. पण कसं?

‘त्याचा स्वीकार करून राहणं म्हणजे काय हे माहीत आहे तुम्हांला? असं काही स्वीकारून त्यासह तुम्ही राहिला आहात कधी? - पण त्याची तुम्हांला सवय होत नाहीये!’

हं! - मला यावर विचार करायला हवा.

नाही - मी ज्या गोष्टींबरोबर राहते त्यांची, किंवा कशाचीही मला नेहमी सवयही होते - लोक, जागा, एवढंच काय तर सामानाचीसुद्धा.

‘तुम्हांला झाडाची, सूर्यास्ताच्या सौंदर्याची सवय होते. परंतु झाडाबरोबर जगताना, रोज सूर्यास्त नव्यानं बघताना - जणू आज प्रथमच तुम्ही तो स्पष्टपणे, एकाग्रतेने

पाहता यावा यासाठी - स्मृतीची गरज नसते. त्यासाठी रोज तुम्हांला त्याच्याकडे नव्यानं पाहायला हवं, ताजेपणानं आणि तितक्याच एकाग्रपणे!’

पण खरोखर हे शक्य आहे? उदाहरणार्थ, समजा, आदल्याच दिवशी माझी मैत्रीण मला अपमानकारक बोलली असेल, तर तो प्रसंग विसरून ते काही झालंच नाही, अशा रितीनं मनाची पाटी कोरी ठेवून मला कसं वागता येईल? आणि काही वेळेला तर कालच्या आठवणी लक्षात न घेता वर्तमानकाळात वावरण्याचे तोटेही होऊ शकतात. एखाद्याला वारंवार मी कर्जाऊ पैसे देत असेन आणि तो त्याची परतफेडही करत नसेल, तर मी पुन्हा कोरी पाटी करून पैसे उसने कसे काय द्यायचे? मग मी शिकणार तरी कसं?

‘आपल्याला अनिश्चिततेत जगायचं आहे कारण जिथे अनिश्चितता असते तिथेच सर्जनशीलता असते. अनिश्चित वातावरणात जेव्हा तुम्ही वावरता तेव्हा आयुष्यातली कोणत्याही पातळीवरची समस्या, संघर्ष, आव्हानं यांना स्पष्टपणे आणि निकडीनं सामोरं जाता.’

यात अर्थ आहे खरंच. पण प्रत्येक गोष्टीला लगेचच, त्याचवेळी सामोरं जाणं म्हणजे काय? याचा असा अर्थ आहे का, की मी आधी काही ठरवायचंच नाही? कशाचीच निश्चिती नाही - असं असेलही, पण त्याचबरोबर बऱ्याच गोष्टी ठरवल्याप्रमाणेही होत असतातच की. काही निर्बंध, प्रसंगही कुठेतरी ठरवलेले असतातच. उदा. माझा 'पीएचई'चा कार्यक्रम. त्याचा असा काही आराखडा आहेच, मग व्यवहारात अनिश्चिततेबरोबर जगणं म्हणजे खरोखर काय?

अशा रितीनं हे शिक्षण पुढे चालू राहायचं. मी मला पडणारे प्रश्न टिपून ठेवायची, म्हणजे शिक्षकांबरोबरच्या चर्चेत मी त्यांच्याविषयी चर्चा करू शकेन. माझा चर्चेतला जोडीदार म्हणजे एक दिशादर्शक असे. संभाषण चालू ठेवणं हेच त्याचं मुख्य उद्दिष्ट. पण त्याचवेळी तो खुल्या, लवचीक विचारांविषयी माझ्या आकलनशक्तीविषयी, तर्कबुद्धीविषयी आवश्यक तेवढा संवेदनशीलही असे. शाळेतले पुष्कळ अण्णा आणि अक्का - गौतम, प्रसाद, अनंत, सुमित्रा, पद्मावती, रमेश, पुष्पा, बिना वगैरे - असे संवेदनशील होते.

आठवड्यातली कोणतीही एखादी घटना, जिच्याविषयी मला बोलावंसं वाटेल, ती चर्चेसाठी चालायची. एकदा मी अत्यंत अस्वस्थ, वैफल्यग्रस्त झाले होते. मी शिक्षकांना भेटले तेव्हा, याला काय कारण घडलं असावं, असा विचार आम्ही सुरू केला. कदाचित एखाद्या अंतःस्थ कारणाचं ते बाह्य लक्षण असावं. मग हळूहळू माझ्या लक्षात आलं, की मला आतून मी जर चांगली विणकर झाले नाही तर? मी आयुष्यात यशस्वी झाले नाही तर? अशी कायम असुरक्षेची, अनिश्चिततेची भावना होती. आणि माझी चिंता माझ्या चिडचिडीतून बाहेर व्यक्त होत होती. या असुरक्षिततेची माझ्या मनात झगडा सुरू होता आणि माझी चिडचिड हे त्याचं बाह्यलक्षण होतं.

आमच्यातला संवाद जसजसा विकसित होत गेला, तसतसं मला जाणवलं, की

माझ्या मनात सतत एक झगडा सुरू आहे. मी मनात माझा स्वतःबद्दल एक काल्पनिक आदर्श बाळगला होता, माझी यशस्वी अशी प्रतिमा मी पाहत होते आणि अजाणता मी स्वतःची तुलना त्या आदर्श प्रतिमेशी सतत करत होते. माझ्या शिक्षणाबाबतचा पर्याय मी स्वतः शोधला होता. तरीही! 'जे आहे' आणि 'जे असायला हवं' या दोन्हीमध्ये हे अंतर राहणारच होतं. शेवटी माझ्या मनातल्या या झगड्याचा शेवट कसा झाला? आम्ही जितके खोलात जात होतो तितके प्रश्न अधिक अवघड होत जात होते. त्यांची सरळ, स्वच्छ उत्तरं नव्हती, असं नाही. पण या संपूर्ण पद्धतीत हीच गूढरम्यता होती. प्रत्येकाच्या एकमेकांविषयीच्या आकलनातून एखाद्या विषयाचे नवनवे आयाम आम्हांला दिसायचे, आमचेच नवीन पैलू समोर यायचे. शेवटी मी स्वतःच म्हणायची, 'आता माझी चिडचिड मला चांगली समजली आहे, तर उद्या माझी चिडचिड कमी व्हायला हवी! बघू काय होतं ते...'.

एखादेवेळी जे.के.चं एखादं उद्धरण मला विचाराला प्रवृत्त करी आणि त्याचं आम्ही पूर्ण अवगाहन करायचो. 'तुम्ही म्हणजे जग' या संकल्पनेविषयी जे.के. खूप बोलायचे. 'हिंसा, अस्वस्थता, अन्याय - ज्याविषयी आपण तक्रार करतो - हे सर्व बाहेर नाही, दुसरीकडे कुठे नाही तर ते आपल्या आतच आहे, म्हणून हे बदलायचं असेल, तर त्याची सुरुवात तुमच्या हातून व्हायला हवी.'

हे बरोबर वाटायचं, पण मग असंही वाटायचं की, आपल्यातली प्रत्येक व्यक्ती अधिक चांगली, उत्तम होईपर्यंत जगातला सगळ्या अन्याय सहन करत आपल्याला आयुष्यभर वाट पाहायला लागणार की काय? बाहेरच्या जगात काहीतरी बदल करण्याची तातडीची गरज मला एक माणूस या नात्यानं वाटायची. वेगवेगळ्या सामाजिक संस्था आणि चळवळी लोकांचे प्रश्न घेऊन त्यासाठी लढायचे, त्यांच्याविषयी मला खूप आस्था वाटायची. मग मला कुतूहल वाटे, की 'तुम्ही म्हणजे जग' या संकल्पनेविषयी त्यांचं काय मत असेल?

पुष्कळ भावना आणि इंद्रियगोचर गोष्टी यांच्याविषयी जे.के.नी लिहिलं आहे. उदा. भीती, असुरक्षितता, मृत्यू, अहंकार, अधिकार, सत्य आणि अन्य बरंच काही. या सर्वांविषयी मला खूप जिज्ञासा होती. 'नात्यांचा आरसा' म्हणजे त्यांच्या मते व्यक्तिशः 'ईश्वरीय ज्ञान' होतं. 'स्वतःला जाणून घेण्यासाठी स्वतःच्या कृतीविषयी सजगता हवी, म्हणजेच नातेसंबंध. तुम्हांला स्वतःचा शोध लागतो तो सगळ्यांपासून एकटं राहून नाही लागत, सगळ्यांतून निवृत्त होऊनही नाही लागत, तर तो लागतो नात्यांतून. समाजाशी असलेलं नातं, पतीशी, पत्नीशी, भावाशी, इतर माणसांशी असलेलं नातं आणि त्याला तुम्ही प्रतिसाद कसा देता, तुमच्या प्रतिक्रिया काय असतात, हाच शोध घेण्यासाठी खास-विशेष सजगता हवी आणि आकलनाची कुशाग्रता हवी.'

आयुष्यात प्रथमच इतरांशी असलेल्या माझ्या नातेसंबंधांतून मी स्वतःकडे पाहू लागले. कृष्णमूर्ती त्याला 'न्यायनिवाडा' न म्हणता 'पाहणं' म्हणतात. विशिष्ट

परिस्थितीत मी कशी वागते, का वागते, किंवा काही लोकांशी मी जशी वागते तशी इतरांशी नाही वागत. स्वतःकडे असं पाहणं हे अत्यंत आनंदित करणारं असतं, तसंच ते तुम्ही तुम्हांला नव्यानं शोधत असल्यामुळे थकवणारंही असतं.

काही वेळेस काही मूलभूत प्रश्न मला त्रस्त करायचे. स्वतःविषयी जाणून घेण्यावर इतका भर का? जर शेवटी मला माझा न्यायनिवाडा करायचा नाही आणि स्वतःकडे फक्त 'पाहायचं' आहे, तर मग स्वतःविषयी जास्त जाणून तरी का घ्यायचं? मात्र अशा चर्चेतून आणि वाचनातून शोधाचे जे धागे मिळाले त्यामुळे माझ्या स्वतःच्या आयुष्याच्या बऱ्याच पैलूंविषयी मी फार गंभीरपणानं विचार केला, म्हणजे माझ्या सुखासीन कोशातून बरेच वेळा मला बाहेर ओढून काढलं. मला वाचनापेक्षा ही संभाषणं, हे संवाद अधिक आवडले, हे वेगळं सांगायला नकोच!

जे.कृष्णमूर्तीचा भर ऐकणं आणि टीपकागदासारखी सगळं टिपून घेणारी मनाची एकाग्रता यांवर होता.

'काळजीपूर्वक ऐका. भंग होणार नाही अशा एकाग्रतेनं. मन विचलित होऊ देऊ नका. कुणाशी तुलना करू नका. तुमचा संपर्क स्वतःशी, तसंच वक्त्याशीही एकवटलेला हवा.' सुरुवातीला जेव्हा मी स्वतःचं निरीक्षण करायला लागले, तेव्हा माझं मन पूर्णपणे एकाग्र होत नसे. माझं लक्ष दुसरीकडेच जात असे, किंवा माझं मनाशी विश्लेषण तरी सुरू होत असे, किंवा दुसरा काय म्हणतोय याची तुलना. संभाषणात पूर्ण एकाग्रता नसे. विचार यायचा, की सदा सर्वकाळ चित्त एकाग्र करायला मनाला कसं शिक्षण द्यायचं? परीक्षण, निवाडा न करता आत्मा आणि हृदय एकवटून कसं ऐकायचं? लोकांना कसं ऐकायचं? निसर्गाला? स्वतःला?

'थिऑसॉफिकल सोसायटी'मधील अहिल्याचारी यांच्या घरी मी गप्पा मारायला जात असे. अहिल्याचारी या कृष्णमूर्तींच्या दीर्घकालीन सहाध्यायी होत्या आणि 'जे.के. संवाद' करताना माझी आवडती मैत्रीणही होत्या. त्यांचं वय सत्तरीपेक्षा जास्त होतं. विषय कितीही गुंतागुंतीचा असला तरी त्या निःसंदिग्धपणे, स्वच्छ बोलत असत. त्या विषयाच्या सर्व अवस्थांच्या प्रवासात त्या तुमच्याबरोबर असत आणि काही नवनवीन आकलनाच्या संभावना पुढे मांडत.

शाळेत स्वातंत्र्यदिनादिवशी त्यांनी जे भाषण दिलं, त्याचा माझ्यावर फार प्रभाव पडला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिश अमलाखाली राहणं म्हणजे काय, याचा त्यांनी घटनात्मक आढावा घेतला आणि मग स्वातंत्र्याची त्यांची काय कल्पना आहे या महत्त्वाच्या विषयावर आणि स्वातंत्र्य म्हणजे आपली व्यक्तिगत काय संकल्पना यावर त्यांनी त्यांचे विचार मांडले. आपण मानसिकदृष्ट्या किती स्वतंत्र आहोत, पूर्वग्रहाच्या बेड्यांतून आपण बाहेर पडलो आहोत का? आपल्या विचारात, आपल्या कृतीत आपण स्वतंत्र आहोत का? आपलं शिक्षण आपल्याला स्वतंत्र विचार करायला शिकवतं का? विचार आणि कृतीचं स्वातंत्र्य आपल्याला आहे का? रवींद्रनाथ टागोरांच्या सुप्रसिद्ध कवितेतून त्यांनी प्रार्थना केली आहे 'जिथे मने निर्भय

आहेत' त्यात त्यांना अभिप्रेत असलेलं स्वातंत्र्य आपल्याला आहे का? त्यांचं भाषण ऐकून मी 'स्वातंत्र्या'चा नव्यानं विचार करू लागले.

माझ्या वाढदिवशी त्यांनी मला त्यांच्या झोपाळ्यावर काही वेळ झुलायला सांगितलं. मी त्यांच्या बाहेरच्या हॉलमध्ये बसले होते. त्या आत गेल्या आणि आपलं घड्याळ घेऊन आल्या. "हे जुनं घड्याळ मी वापरत होते. जी व्यक्ती हे घड्याळ चांगलं वापरील अशा व्यक्तीला मला ते द्यायचं आहे. वाढदिवसाच्या शुभेच्छा." असं म्हणून त्यांनी ते माझ्या मनगटावर बांधलं. मला ते वापरणं आवडलं असतं, पण त्याची डायल माझ्या मनगटाएवढी मोठी होती. त्यामुळे मी ते माझ्या वडलांना दिलं. मोठ्या आनंदानं ते हे घड्याळ वापरू लागले.

काही काळानंतर 'जे.के. संभाषण' नेहमीचीच वाटू लागली. ती पद्धत आखीव वाटू लागली. तोचतोचपणात माझा विरोध असल्यानं मी ती टाळू लागले. एकदा मी माझ्या एका शिक्षकांनाही सांगितलं, की गौतमअण्णांनी तुमच्याशी संभाषण कर म्हणून सांगितलं आहे, पण मला नाही बोलायचं. माझी संभाषणं आताही चालू आहेत, पण 'पीएचई'च्या पहिल्या दोन वर्षी ती जेवढ्या नियमितपणानं होत असत तेवढी आता माझ्याच्यानं व्हायची नाहीत.

जे. कृष्णमूर्तीचे सगळे ग्रंथ मी वाचले नाहीत. एकतर ते वाचायला प्रचंड होते. आणि जे विविध विषय मी वाचले त्यातून मला त्यांच्या तत्त्वज्ञानाविषयी जाण आली होती, त्याचा रसास्वादही मी घेऊ लागले होते, आणि सुप्त जागृतावस्थेत, त्यातल्या बऱ्या गोष्टी आत्मसात करू लागले होते. आमच्या खेड्यातल्या घरी एखाद्या विषयावरची चर्चा सुरू झाली, की माझ्या नकळत मी कृष्णमूर्तीच्या दृष्टिकोनातून विचार व्यक्त करू लागत असे. माझे वडील मग मिसकॉलपणे म्हणत, 'कृष्णमूर्ती बोलताहेत बरं हे.'

जे.के.च्या साहित्याव्यतिरिक्त बौद्धिक विचारांना चालना देणारी, गौतमअण्णांनी सुचवलेली कितीतरी पुस्तके मी वाचली. कठोपनिषदावरील 'भाष्य', जोस्टेन गार्डरचं 'सोफीज वर्ल्ड', फ्लेटोचे 'डायलॉग', जॉन स्टेनबेकची पुस्तके आणि रिचर्ड बाखचं 'जोनाथन लिव्हिंगस्टोन सीगल.'

'पीएचई'च्या शेवटी पाच शिक्षकांच्या पॅनेलमी माझी मैत्रीण विनिता आणि माझी मुलाखत घेतली. माझे समुपदेशक गौतमअण्णा यांनी माझ्या विषयांच्या अनुषंगानं आणि इतरही दृष्टीनं आम्ही दोघी या 'पीएचई' कार्यक्रमांमध्ये काय शिकलो, याचा मागोवा घेतला.

माझी मुलाखत संपवताना मी ज्या दोन वाक्यांची प्रतिक्रिया दिली, त्यात माझ्या शिक्षणाचं सार सामावलं आहे.

जे. के. म्हणत तसं स्वातंत्र्याबरोबर जबाबदारी येते, हे आज माझ्यापुढे स्पष्ट झालं आहे. गेल्या तीन वर्षांचा आढावा घेताना दिसतं, की माझ्या समयस्कांपेक्षा मला नवनवीन क्षेत्रांत विचरणाचं आणि मला आवडेल ते करण्याचं स्वातंत्र्य

मिळालं, पण ते स्वातंत्र्य आपलं भावंड म्हणजे 'जबाबदारी' बरोबर घेऊन आलं. स्वातंत्र्याचा अर्थ लावून त्याप्रमाणे जगण्याचं स्वातंत्र्य मला मिळालं. माझं आयुष्य मला पूर्ण जबाबदारीनिशी हातात ध्यायला लागलं आणि आज त्या स्वातंत्र्याची किंमत आता कधी नव्हे एवढी स्पष्टपणे मला कळते आहे.

बऱ्याचशा गोष्टी पांढऱ्या किंवा काळ्या असतात अशी व्यक्तिशः माझी समजूत होती. आज मात्र कोणत्याही प्रश्नाच्या बहुविध बाजू – मग ते अणुयुद्ध असो वा सौंदर्यस्पर्धा असो – माझ्या मनात किमान उभ्या तरी राहतात. आता कदाचित माझा माझ्याविषयीचा गोंधळ, अनिश्चितता माझ्यापुरती वाढली असेल, पण वस्तुस्थिती फार मिश्र असते आणि गोंधळून जाणं हे काही नकारात्मक नक्की नाही, एवढं मला कळलं आहे.

मुलाखत संपवून निरोप घेताना पॅनेलमधले एक सदस्य म्हणाले, "तुझ्या संप्रभावस्थेमधून स्पष्ट विचारांच्या वाटचालीची दिशा दिसते आहे."

२३३९

जुलै १९९६ साली मी अभ्यासक्रम पूर्ण करून 'कलाक्षेत्र' शाळेमधून बाहेर पडले, तेव्हा तोपर्यंत 'पत्रव्यवहारानं पदवी' याविषयीही काही ऐकलं नव्हतं, मग 'इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठा'विषयी (इंदिरा गांधी नॅशनल ओपन युनिव्हर्सिटी-इग्नो) माहिती असणं ही तर आणखी लांबची गोष्ट होती. 'पीएचई'च्या कार्यक्रमात विद्यार्थ्यांना पत्रव्यवहाराद्वारे पदवी प्राप्त करणं आवश्यक आहे. 'इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ' हा एक जवळचा पर्याय होता. हा एक चांगला पर्याय आहे असं मला सांगण्यात आलं होतं. जीवशास्त्रातली आणि इतर शास्त्रशाखेतली स्नातक उपाधीही इथे घेता येते. यापेक्षा जास्त काही शाळेमध्ये माहीत नव्हतं. मग आपलं आपणच सगळी माहिती मिळवायचं मी ठरवलं.

चेन्नईतल्या 'इग्नो'चं विभागीय कार्यालय मी शोधून काढलं. माहितीपत्रकांचा मी पूर्ण अभ्यास केला. तीन वर्षांचा जीवनशास्त्रातल्या पदवी परीक्षेचाही त्यात अभ्यासक्रम होता. पण त्यात एक समस्या होती. 'इग्नो'चं सत्र जानेवारीमध्ये सुरू होतं म्हणजे नोंदणी करण्यासाठी मला आणखी सहा महिने थांबावं लागणार होतं. त्याचा अर्थ असाही होता, की माझी बी.एस्सी.ची पदवी डिसेंबर १९९९ ला पूर्ण होणार होती. म्हणजे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांपेक्षा सहा महिने उशिरा. 'नको रे बाबा,' मी ठरवलं. 'पीएचई'चा कार्यक्रम आता तीन वर्षांपेक्षा साडेतीन वर्षांचा झाला होता. मग मी कर्तव्य भावनेनं 'लाईफ सायन्स' अभ्यासक्रमासाठी नावनोंदणी केली. मी 'पीएचई'चा कोर्स घेतला होताच. आता अवधी आणि वेळ या मुद्द्यांवर मी माधार घेणार नव्हते.

वाटचालीतील टप्पा - 'पदवी'

पण लवकरच काही अडचणी आल्या. मला संपर्कासाठी दिलेलं अभ्यासकेंद्र - जिथे मला वर्गशिक्षण, प्रयोगशाळा आणि आणि परीक्षेसाठी जावं लागणार होतं - ते 'तिरुची' इथं होतं. चेन्नईपासून ते अंतर गाडीचा रात्रीचा प्रवास करून १० तासांचं होतं. प्रयोगशाळेतील प्रयोगांसाठी आणि परीक्षेसाठी मला काही दिवस तिरुचीमध्ये थांबावंही लागणार होतं. मी नेमकं काय करावं? मी हा प्रश्न अनंतअण्णांशी बोलले. तेव्हा त्यांनी सुचवलं, की त्यांच्या बहिणीचं कुटुंब तिरुचीमध्ये आहे. मी त्यांच्याकडे राहू शकेन. ही मोठीच मदत होती, पण प्रश्नाचं ते व्यावहारिक उत्तर नव्हतं. माझं अभ्यासकेंद्र बदलून मला ते चेन्नईमध्ये मिळालं असतं तर फार बरं झालं असतं. 'इग्नो'चा कार्यक्रम हाती घेतल्याशिवाय काही अंशी त्याच्यावर अवलंबून असलेला 'पीएचई'चा कार्यक्रमही लटकला असता.

तिरुचीच्या अभ्यासकेंद्रात प्रवेशाच्या कार्यक्रमाला हजर राहण्याची सूचना लवकरच मला मिळाली. गाडीत बसल्यावर सगळं कसं काय पार पडणार याविषयीची चिंता मला सतावत होती. या खेपेला प्रथमच मी गाडीचं तिकिट एकटीनं काढलं होतं आणि एकटीनं प्रवास करणार होते. या दिशादर्शक कार्यक्रमानंतर 'इग्नो'च्या प्रादेशिक साहाय्यक निदेशकांना मी माझी अडचण सांगितली. मला एवढी काळजी करायचं कारण नव्हतं. त्यांनी मला लगेचच शब्द दिला की संबंधित अधिकाऱ्यांना सांगून माझं अभ्यासकेंद्र चेन्नईमध्येच 'डी.जी.वैष्णव कॉलेज'मध्ये मला बदलून मिळेल. ही मोठीच स्वागतार्ह घटना होती आणि मी 'इग्नो'चा अभ्यासक्रम सुरू केला.

या मुक्त विद्यापीठात क्रेडिट पद्धतीनं गुण दिले जातात. माझ्या पदवी अभ्यासासाठी मला एकूण ९६ क्रेडिट्स लागणार होती. काही विषय पायाभूत अभ्यासक्रमासारखे सक्तीचे होते आणि त्याला २४ क्रेडिट्स होती. मानव्यशास्त्र आणि सामाजिकशास्त्र, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, इंग्लिश आणि कोणतीही एक भारतीय भाषा (मी तेलगू निवडली) हे ते विषय. अभ्यासक्रमातल्या पहिल्या वर्षातच हे विषय पूर्ण करायचे होते. याच्याशी संबंधित विषयांत म्हणजे पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, अंकगणित या विषयांत २४ क्रेडिट्स पूर्ण करायची होती आणि मुख्य विषयात - जीवनविज्ञान यात - ४८ क्रेडिट्स पूर्ण करायची होती.

विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासकेंद्रावर काही महिन्यांच्या अवधीनंतर 'इग्नो' संपर्कवर्ग आयोजित करते. अशा दोन-तीन वर्गांना हजेरी लावल्यानंतर माझ्या लक्षात आलं की, अगदी प्राथमिक स्वरूपाचं प्रशिक्षणाचं साहित्य, माहिती त्यात देतात आणि मला त्यांचा काहीच उपयोग नाही.

प्रत्येक वर्षी मी जास्तीत जास्त ३२ क्रेडिट्ससाठी अभ्यास करू शकत होते. वेळोवेळीचे अभ्यासपाठ आणि सत्राच्या शेवटी असणारी परीक्षा यात पास झाल्यावर प्रशिक्षणाची क्रेडिट्स मिळतात. अभ्यासपाठ पूर्ण करण्याला ३० टक्के गुण आणि सत्राच्या शेवटी असणाऱ्या परीक्षेला ७० टक्के गुण आवश्यक असतात. प्रत्येक

सत्र सहा महिन्यांचं होतं आणि प्रत्येक सत्राशेवटी येणाऱ्या परीक्षेला म्हणजे वर्षातून दोन सत्रांच्या दोन परीक्षांना मी बसले. प्रत्येक सत्राच्या शेवटी पुढील सत्रातल्या विषयांना बसण्यासाठी अर्ज करावा लागे. त्यामुळे अभ्यासाचं सर्व साहित्यही वेळेवर मिळत असे. डिग्रीचे विषय तीन ते सहा वर्षांच्या अवधीत पूर्ण करण्याची लवचीकता कार्यक्रमात होती. पण मी पदवीचा अभ्यास तीन वर्षांचे पुरा करायचं ठरवलं होतं.

‘लाईफ सायन्सेस’ अभ्यासक्रमात मी वेगवेगळे विषय निवडले. ‘सेल बायॉलॉजी’, ‘डेव्हलपमेंट बायॉलॉजी’, ‘इकॉलॉजी’, ‘फिजिऑलॉजी’, ‘बायोकेमिस्ट्री’, ‘टेक्सॉनॉमी’ आणि ‘इव्होल्यूशन’ आणि ‘ह्यूमन एन्व्हायरॉन्मेंट’ इतर विज्ञान विभाग मी निवडले ते होते - ‘मेकॅनिक्स’, ‘ऑसिलेशन अँड वेव्हज’, ‘अ‍ॅटम्स आणि मॉलिक्यूल्स’, ‘इन्‌ऑर्गॅनिक केमिस्ट्री’ आणि ‘मॅथेमॅटिकल मेथड्स’. ‘लाईफ सायन्सेस’च्या विद्यार्थ्यांवर ‘ह्यूमन एन्व्हायरॉन्मेंट मॉड्यूल’च्या अंतर्गत एक प्रकल्प (व्यावहारिक उपयोजन असलेला अभ्यासक्रम) पूर्ण करणं बंधनकारक आहे.

अभ्याससाहित्य फार उत्तम होतं पण मंदगतीनं येत होतं. नेमून दिलेला अभ्यास त्या त्या वेळी पूर्ण करून देणं माझ्या दृष्टीनं सर्वात महत्वाचं होतं. यालाही क्रेडिट असल्यामुळे सत्राच्या शेवटी येणाऱ्या परीक्षेइतकंच याचंही महत्त्व होतं. मी नेमून दिलेला अभ्यास वेळेवर पूर्ण करण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करायची, पण तो तपासून दिल्लीच्या मुख्य कार्यालयाला गुण धाडून घ्यायचा वेग मात्र अतिशय मंद होता. काही वेळा तर असं व्हायचं, की सत्र संपायच्या वेळच्या लेखी परीक्षा झाल्यानंतर कधी तरी ते गुण मला कळत असत.

बरेच वेळा ‘इग्नो’च्या महाविद्यालयातल्या कार्यालयात जाऊन मी माझे असाइनमेंट पेपर चाळायची आणि त्याला गुण दिले आहेत का आणि ते दिल्लीच्या कार्यालयाला पाठवले आहेत का, हे पाहायची. काही वेळेस तर ते तसे पाठवण्यासाठी मी कार्यालयीन कर्मचाऱ्यांची पाठ धरायची. बरेच वेळा असं व्हायचं, की बरेच विद्यार्थी वेळेत काम पूर्ण करायचे नाहीत, वेळ उलटून गेल्यावर कित्येक महिन्यांनी काम पूर्ण करायचे. त्यामुळे प्राध्यापकसुद्धा गुण देण्यात उशीर करायचे. बरेच वेळा मी शिक्षकांच्या पाठीमागे लागायची, की त्यांनी माझे पेपर तपासून लवकर गुण घावेत. मला भीती वाटायची, की माझ्या अंतिम निकालावर याचा परिणाम होईल आणि त्याला उशीर होईल. सुदैवानं त्यांतले बरेचजण मदत करायला तत्पर होते आणि पाठिंबाही घ्यायचे, पण काही वेळेस मात्र अंत पाहायचे. शेवटच्या सत्राच्या वेळी तर माझ्या असाइनमेंट तपासून त्यांना गुण घावेत यासाठी मी एक संपूर्ण दिवस माझ्या प्राध्यापकांच्या कार्यालयात हड्डीपणानं बसून राहिले.

विज्ञान विषय हा प्रयोगशाळेत प्रयोग केल्याशिवाय पूर्ण होतच नाही. लेखी विषयांसोबत ‘इग्नो’मध्ये सुद्धा प्रयोगशाळेतल्या प्रयोगांची पूर्तता होणं आवश्यक होतं. निवडलेल्या विषयांच्या क्रेडिटमधले २५ टक्के गुण हे प्रयोगांसाठी असायचे.

प्रयोगशाळेतले प्रयोग अभ्यासकेंद्रामध्ये आठवड्याच्या शेवटी असायचे. महाविद्यालय

जेव्हा बंद व्हायचं तेव्हा ते चालत. काही वेळेस महाविद्यालयीन सुट्टीच्या अवधीत सलग एक किंवा दोन आठवडे प्रयोगशाळेतले प्रयोग पूर्ण करावे लागत आणि ते सक्तीचं होतं. आमचं अभ्यासकेंद्र सुसज्ज होतं. बहुतेक सर्व प्रयोग व्यवस्थित पार पाडले जायचे आणि वैयक्तिकरीत्या गुणांकन केलं जायचं. मुख्य म्हणजे अभ्यास-वर्गाचं वातावरण असल्यामुळे पुन्हा एकदा मला तो आनंद आणि अनुभव घेता आला. मी तो पूर्णपणे घेतला.

माझे बहुतेक सर्व सहाध्यायी माझ्या वयाचे होते. काही मात्र मोठे होते. ते सर्वजण नोकरी करायचे, बहुतेकजण प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ होते. आमचा चांगला मेळावा होता. आम्ही खूप मजा करायचो, वर्गातही आणि मधल्या सुट्टीतही. मी न चुकता प्रत्येक दिवशी डब्यात दहीभात न्यायची. त्यामुळे ते मला गमतीनं ‘मामी’ म्हणायचे. आम्ही प्राध्यापकांनाही नावं दिली होती. एक प्राध्यापक रसायनशास्त्रातील संकल्पना समजावून सांगताना रोजच्या व्यवहारातली उदाहरणं देत असत. ‘मोर्लेलिटी’ आणि ‘मोर्लेरिटी’ समजावून देताना ते उदाहरण घायचे - ‘समजा, भाजीचं वजन म्हणजे वांग्याचं...!’ असं; तर आम्ही त्यांना ‘वांगे सर’ म्हणत असू.

माझ्या प्राध्यापकांना मी पदवी परीक्षा पत्रव्यवहारातून देते आहे याचं आश्चर्य वाटे. ‘तू काम कुठे करतस?’ या त्यांच्या प्रश्नावर ‘मी काम/नोकरी करत नाही. आणि ‘पीएचई’ कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून हा पत्राद्वारे कोर्स करतये.’ असं सांगायची तेव्हा त्यांना तो सुखवस्तू घरातल्या मुलीचा स्वप्नाळूपणा वाटायचा.

मला भीती वाटायची ती ‘विच्छेदन’ करायची. सुदैवानं आमच्या एका प्राध्यापकांनाही विच्छेदन मान्य नसल्यामुळे त्यांनी सगळे स्पेसीमेन तयार स्लाइड्सवरून आम्हांला शिकवले. फक्त एका प्रयोगात आम्हांला झुरळाचं विच्छेदन करायला लागलं. माझ्या तंत्रज्ञसहाध्यायींना मात्र रसायन आणि प्रयोगशाळेतली साहित्य वापरण्याचा अनुभव असल्यानं पूर्ण आत्मविश्वास होता. मी मात्र नवीन असल्यामुळे घाबरायची. जणू काही नारळाचं पाणी प्यावं इतक्या, सहजतेनं ते नळीनं ऑसिड ओढून बाहेर टाकत.

पत्राद्वारे पदवीचा अभ्यास करताना मी महत्वाची कोणती गोष्ट शिकले असेन, तर आपला आपण अभ्यास करणं. आज मागे वळून पाहताना लक्षात येतं, की मी ते खूप आवडीनं केलं; मजा आली. पुस्तकाच्या प्रत्येक पानावर काहीतरी नवीन गोष्ट सापडायची. नेहमीच्या बी.एससी. परीक्षेइतकीच दर्जेदार अभ्यास सामग्री आमच्याही अभ्यासक्रमाची होती. अभ्यासक्रम बहुव्याप्ती असलेला होता. संकल्पना समजण्यासाठी इतर पुस्तकांची मला गरज पडली नाही. चांगलं अभ्यासाचं साहित्य आणि जोडीला स्वयंअध्ययन. यामुळे मला कमालीचा आत्मविश्वास आला. मी त्यात समाधानी होते आणि माझा विषय मला पूर्णपणे समजला होता.

हा ‘स्व’अध्याय मात्र सुरुवातीला चटकन जमला नव्हता. आपल्या शालेय पद्धतीमध्ये ‘स्व’अध्यायाचं शिक्षणच दिलं जात नाही. ही मोठीच उणीव आहे. वर्गामध्ये जेव्हा एखादी संकल्पना शिक्षक स्पष्ट करून सांगतात, तेव्हा विद्यार्थ्यांना

ती अंशतः समजते. त्यात विद्यार्थी हा निष्क्रिय असल्यानं वर्गातून बाहेर पडल्यानंतर शिक्षकांनी शिकवलेलं आठवून त्याचा आशय परीक्षेसाठी आणि परीक्षेपुरता लक्षात ठेवला की त्याचं काम संपतं. माझ्या बाबतीत शिक्षकही मीच आणि विद्यार्थीही मीच. माझ्यातला शिक्षक विषय समजण्यासाठी आणि त्यातला आशय विद्यार्थ्याला स्पष्ट करून सांगण्यासाठी प्रथम तो विषय वाचून घ्यायचा. मग विद्यार्थ्याचं काम म्हणजे जे स्पष्ट केलं आहे ते पुन्हा वाचायचं, शक्य तर त्यातली संकल्पना डोळ्यांसमोर साकार करायची, त्या बाबतच्या शंका विचारायच्या आणि मग ती कल्पना लक्षात राहण्यासाठी सोप्या भाषेत त्याची टिपणं करायची. ही दुहेरी भूमिका दमछाक करणारी असली तरी पूर्ण समाधान देणारी आहे.

बायोकेमिस्ट्री, पदार्थविज्ञान आणि अंकगणित असे काही विषय मला फार अवघड वाटायचे. त्यासाठी मला आमच्या आप्तेष्टांची आणि शाळेतल्या शिक्षकांची मदत घ्यावी लागे. मी आधी त्यांच्याशी बोलून मला मदत लागेल म्हणून सांगितलं आणि त्यांच्या घरी नियमितपणे जाऊन तो तो भाग शिकत गेले. विषयाचं आकलन होण्यासाठी त्यांनी मला मदत केली. त्यामुळेच मला बऱ्यापैकी चांगली गुणवत्ता मिळाली. रोज साधारणपणे मी तासभर अभ्यास करायची, पण परीक्षेच्या पूर्वीचे एक दोन महिने मात्र मी त्या त्या विषयांच्या अभ्यासात बुडून जायची; इतकी की दिवसाचे आठ-दहा तास मी अभ्यासात दंग असायची. परीक्षा सर्वसाधारणपणे सुट्टीनंतर असत. सुट्टीमध्ये मी माझ्या खेड्यात जायची आणि तिथे खूप अभ्यास करायची. उन्हाळा, दसरा, दीपावली या सुट्ट्यांमध्ये माझं मात्र अभ्यासाचं काम चाले.

माझ्या तीन वर्षांच्या पदवी कार्यक्रमाचं शेवटचं सत्र जवळ आलं. त्याचवेळी 'ह्यूमन एन्व्हायरॉन्मेंट मोड्यूल'चा भाग म्हणून एका योजनेवर मला काम करायचं होतं. गेली तीन वर्षे मी विणकर आणि कापड उद्योगाच्या क्षेत्रातच काम करत असल्यानं मी ठरवलं की, कापडउद्योगाशी संबंधित, कापडरंगातल्या सांडपाण्यात सोडल्या जाणाऱ्या अवशिष्ट रसायनांचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम असा प्रकल्प घ्यायचा.

पण सुरुवात कोठून करायची? प्रथम मला प्रयोगशाळेची उपलब्धता आणि कोणी मार्गदर्शक लागणार होता. राजीमावशी आणि कृष्णनकाकांनी सुचवलं, की मी तारामणी, चेन्नई इथल्या 'ए.एम.एम. मुरुगप्पा चेट्टिअर रिसर्च सेंटर' इथे चौकशी करावी. या केंद्राचे संस्थापक आणि संचालक सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ (कै.) श्री.सी.व्ही.शेषाद्री हे होते. ग्रामीण भागातल्या अभिनव अशा वैज्ञानिक शोधांसाठी ते प्रसिद्ध होते. पाच वर्षांपूर्वी मी विद्यार्थी असताना एकदा त्यांना भेटले होते. आता ते हयात नसल्यामुळे मी या केंद्राच्या नवीन संचालकांना भेटून नशीब आजमावण्याचं ठरवलं.

माझी विनंती मान्य झाल्यामुळे मी अगदी आनंदित झाले. संचालकांनी मला प्रयोगशाळेचा उपयोग करायची परवानगी तर दिलीच, पण डॉ. पेरूमल या

संशोधक शास्त्रज्ञाची आणि माझी ओळख करून दिली आणि त्यांना माझ्या प्रकल्पामध्ये मला मदत आणि मार्गदर्शन करण्याविषयी सांगितलं. 'तिरुवन्मीयूर'मधील आमच्या घरापासून हे सेंटर सायकलवरून जाण्याजोगं होतं, त्यामुळे मी रोज तिथे सहज जाऊ शकत होते.

पहिल्याच दिवशी मी माझ्या कापड उद्योगावरच्या प्रेमाविषयी डॉ. पेरूमल यांच्याशी बोलले. त्यांनी सुचवलं, की सांडपाण्यात सोडण्यात येणाऱ्या कापडाच्या रंगांचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम अभ्यासताना त्याशिवाय तुरटीच्या वापरानं या सांडपाण्यावर प्रक्रिया करता येईल का, याविषयी मी प्रयोग करावेत. यासाठी वापरायची पद्धत विकसित करण्यासाठी त्यांनी मदत केली. केंद्राच्या ग्रंथालयात बसून मी सिद्धान्ताचा (Theory) अभ्यास केला आणि टिपणं घेतली. आम्ही सांडपाण्यात सोडलेल्या रंगांचे नमुने काही कापड उद्योगातून गोळा करून बायोलॉजिकल ऑक्सिजन डिमांड लेव्हलचा तौलनिक अभ्यास करायचं ठरवलं. तसंच तुरटीची प्रक्रिया करण्यापूर्वी आणि केल्यानंतर वास आणि रंग यांच्या अवशिष्ट कणांचाही अभ्यास करायचं ठरवलं. पण आता मुख्य आव्हान होतं ते मला असं सांडपाणी (Effluents) कोण देणार? डॉ. पेरूमलनी मला 'अंबतूर'मधल्या काही कापड उद्योग प्रभागांचे पत्ते दिले आणि सुचवलं की मी तिथे प्रयत्न करावा.

'अंबतूर' औद्योगिक वसाहतीकडे जाणारी बस मी त्या भर उन्हात दुपारच्या वेळी घेतल्याचं मला पक्कं आठवतं आहे. ही वसाहत शहराच्या पार दुसऱ्या टोकाला होती. मी चौकशी करत करत अखेरीस हव्या असलेल्या कापड उद्योग प्रभागात पोहोचले आणि या विभागाच्या मुख्यांना भेटायचं म्हणून सांगितलं. माझा उद्देश मी त्यांना स्पष्ट करून सांगताना, तिनं माझ्या प्रकल्पाच्या कागदांवर नजर टाकली आणि म्हणाली, "आम्ही आमच्या सांडपाण्यावर प्रक्रिया करतो त्यामुळे तुम्हांला त्याचा उपयोग होणार नाही." मी म्हणाले, "मला या सांडपाण्याची निकड आहे आणि प्रक्रिया केलेलं का असेना, ते मला हवं आहे." "पण या अभ्यासाचे निष्कर्ष तुम्ही एखाद्या अधिकाऱ्याला देणार नाही याची काय खात्री आहे?" मी पुन्हा सांगितलं, की हा एक विद्यार्थ्याचा प्रकल्प आहे, यापेक्षा जास्त काही नाही. तिनं मला आणखी काही प्रश्न विचारले आणि अखेरीस तिच्या हाताखालच्या माणसाला एका कॅनमध्ये रंगरसायन मिश्रित पाणी आणायला सांगितलं. मी तोंडभरून तिचे आभार मानले तेव्हा ती म्हणाली, "तुझे निष्कर्ष मला देशील का?" मी मान डोलवली आणि ते रंगीत, विषारी पाणी माझ्या हातात घेतलं. जणू काही अमृत! अखेर मी जिंकले होते.

प्रयोगशाळेत परत आल्यावर डॉ.पेरूमलनी पुढच्या प्रयोगात मला मदत करण्यासाठी त्यांच्या एका संशोधन-साहाय्यकाला सांगितलं. आता आणखी कोणत्या युनिटमधून असं रंगीत सांडपाणी मिळणार अशी चिंता मी बोलून दाखवली; तेव्हा त्या साहाय्यकानं त्याच्या ओळखीच्या युनिटमधून आणण्याचं कबूल केलं. मला तेच

हवं होतं. त्यानं माझ्या प्रयोगात मला मार्गदर्शन केलं. लवकरच आम्ही सर्व नमुन्यांचं पृथक्करण केलं. मी अहवाल तयार केला आणि डॉ. पेरूमलनी त्यावर सही केली आणि वेळेवर 'इग्नो'ला तो सुपूर्त केला. या सगळ्या यातायातीला दोन महिने लागले.

शेवटी एकदाचा डिसेंबर आला. आता मी सत्र समाप्तीची शेवटची परीक्षा देणार होते. प्रत्येक सत्राला एका ठरावीक तारखेपर्यंत प्रत्येक विद्यार्थी परीक्षेसाठी अर्जाचा फॉर्म भरून पाठवतो. त्यात त्यानं घेतलेले विषयही द्यायचे असतात. तो फॉर्म धाडला गेला नाही, तर त्या सत्रामध्ये विद्यार्थी परीक्षेला बसू शकत नाही. मग त्याला सहा महिन्यांनी पुन्हा अर्ज पाठवावा लागतो.

दिवाळीचा सण जवळ आला. २००० सालच्या दिवाळीत मी शेवटच्या परीक्षेची तयारी करत होते. त्या डिसेंबरला परीक्षेची डोकेदुखी संपणार होती.

मला कोणीतरी सांगितलं, की 'अलेक पदमसी' या जाहिरात क्षेत्रातल्या गुरूनं लिहिलेला साबणाची जाहिरात मोहीम सुरू करण्यापूर्वी बाजाराचं सर्वेक्षण केलं होतं. त्यांचा निष्कर्ष असा होता, की भारतीय स्त्रिया स्नानगृहात सैलावलेल्या असतात. त्यामुळे भारतीय स्त्री स्नानगृहात जो निर्भर स्वच्छंदपणा अनुभवते त्याचाच लिहिलेल्या जाहिरातीत त्यांनी उपयोग करून घेतला. बहुधा ते खरं असावं. खरोखरच मन निर्भर, सैल, मुक्त होऊन शांतपणे विचार करू शकतं ते शय्यागृहापेक्षा फक्त स्नानगृहातच.

त्या दिवशी मी अंधोळ करत होते आणि एकाएकी माझ्या अंगावर सरकन शहारा आला. माझ्या मनात एक शंका आली आणि मला थंडी भरून आली. बापरे बाप! माझा परीक्षेचा अर्जच मी अजून पाठवला नव्हता. परीक्षेला बसण्यासाठी तो अर्ज भरून पाठवणं अत्यंत गरजेचं होतं आणि ते न करता मी परीक्षेची तयारी करत होते!

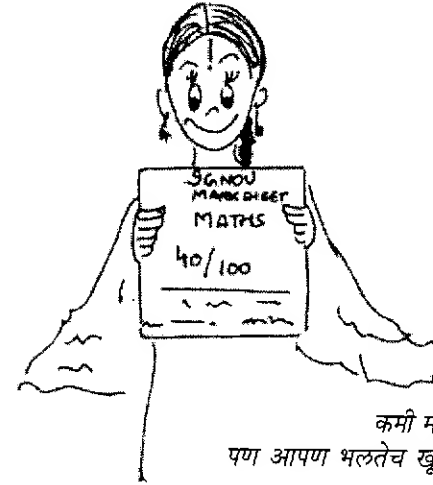
मी गडबडीनं स्नानगृहातून बाहेर आले आणि माझ्या आईबाबांना हे सांगितलं. मी पार घाबरले होते. बापरे, परीक्षेला बसायला आणखी सहा महिने वाट पाहावी लागणार की काय? माझा धीर सुटला. माझ्या आईवडलांनी मला शांत करण्याचा, माझी समजूत घालण्याचा खूप प्रयत्न केला पण माझ्यावर कशा कशाचा परिणाम झाला नाही. माझ्या हिशोबाप्रमाणे उशिरा अर्जाची मुदतही बहुधा गेली होती. (शेवटच्या तारखेनंतर पंधरा दिवसांची ती मुदत असते.) मी गोंधळ घालून सगळ्यांची झोप उडवली आणि दिवाळीचा आनंद कोणालाच घेता आला नाही. दुसऱ्या दिवशी भल्या पहाटे माझ्या आईबरोबर मी चेन्नईला जाणारी पहिली बस पकडली. शेवटचा प्रयत्न, काही उपाय करण्यासाठी आईच्या आधाराची मला खरोखर फार गरज होती. नक्कीच काहीतरी मार्ग असणारच. पुन्हा त्यांना विनंती करून बघायची. दंड पडला तर भरायचा, काहीतरी मार्ग शोधायला हवा होता.

चेन्नईमधल्या माझ्या घरी प्रवेश केल्यावर मी अर्ज करण्याची शेवटची तारीख

तपासून बघण्यासाठी माझं माहितीपत्रक वेड्यासारखं शोधलं. माझ्या हृदयाचे ठोके मलाच ऐकू येत होते आणि एकदाचं मला ते सापडलं - हृदय क्षणभर थांबल्यासारखं झालं. अजून दोन दिवसांची मुदत होती. जणू काही यमानं माझा मृत्यू अड्ड्याळीस तास पुढे ढकलला होता. अशा तऱ्हेची गफलत नियमित महाविद्यालयात जाणाऱ्यांची होत नाही. कारण मित्र, शिक्षक आठवण करून देतातच तुम्हांला. शेवटी ठरवल्याप्रमाणे डिसेंबरमध्येच मी माझे सर्व पेपर दिले आणि तो भयंकर महिना अखेर संपला. परीक्षा सोपी नक्कीच नव्हती. गणिताचा पेपर वाईट गेला. मला फक्त पासाएवढे मार्क्स हवे होते. तेवढे खूप होते.

माझा 'पीएचई'चा कार्यक्रम संपत आला आणि त्याचबरोबर 'इग्नो'च्या पदवीचा अभ्यासही. 'टेक्स्टाईल डिझाईन ऑण्ड डेव्हलपमेन्ट' या 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ फैशन टेक्नॉलॉजी'च्या पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी अर्ज करायचा मी ठरवलं. प्रवेश परीक्षेला बसतानाही माझ्या मनाला एक विचार कुरतडत होता, की बी.एससी.ला मी गणितात पास होईन की नाही? - आणि मी पास झाले - काठावर. इतके कमी गुण मिळूनही इतका प्रचंड आनंद मला कधीच झाला नव्हता. इतके कमी गुण आतापर्यंत कोणत्याच परीक्षेत मला मिळाले नव्हते पण याच कमी गुणांनी मला मोठ्या चिंतेतून मुक्त करून जेवढा आनंद दिला तेवढा आनंद आतापर्यंतच्या माझ्या कोणत्याच जास्त गुणांनी दिला नव्हता. बी.एससी.ची माझी गुणांची सरासरी ७५ टक्के झाली.

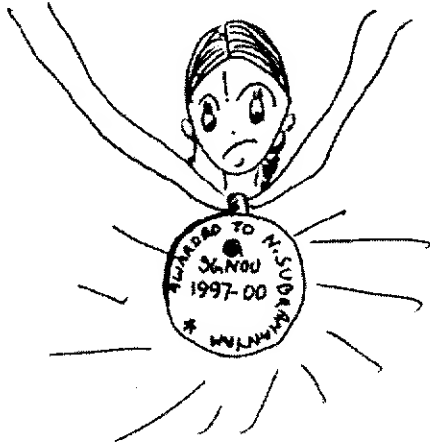
पण हकिकत अजून संपलेली नाही. पदव्युत्तर कार्यक्रमाला प्रवेश घेतल्यानंतरही 'इग्नो'ची मला विविध संदर्भात पत्रं येतच होती. इतकी, की 'इग्नो'च्या सफेद

पाकिटावर प्लॅस्टिकच्या आवरणातून दिसणारं माझं नाव आणि पत्ता पाहण्याचा मला अगदी वीट आला होता. एके दिवशी तसंच एक 'इग्नो'चं पाकीट आलं आणि मी त्याकडेही दुर्लक्ष केलं. माझ्या चुलत बहिणीनं नेहमीच्या खिलाडूपणानं ते पाकीट फोडून आतला मजकूर मोठ्यादा वाचायला सुरुवात केली. मी काही काम करीत होते आणि माझ्या कानावर काहीतरी पडलं, पण माझा विश्वासच बसेना, छे! कसं शक्य आहे? मी तिच्याकडून पत्र काढून घेतलं आणि वाचायला लागले -

'कळवण्यास आनंद होतो आहे की, तुम्ही 'लाइफ सायन्सेस' विषयातील पदवी परीक्षेमध्ये प्रथम क्रमांकानं उत्तीर्ण झाल्यामुळे तुमच्या नावाची शिफारस २००० सालामधील सुवर्णपदकासाठी केली आहे.' कसं काय झालं हे?

माझे पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाचे वर्ग सुरू झाल्यामुळे 'इग्नो'च्या पदवीदान समारंभाला मी हजर राहू शकले नाही. सुट्टी लागल्यावर मात्र मी 'इग्नो'च्या प्रादेशिक कार्यालयात जाऊन माझं सुवर्णपदक घेऊन आले. साहाय्यक संचालकांचा चेहरा ओळखीचा होता. याआधी माझ्या समस्या घेऊन मी अनेकदा त्यांच्याकडे गेले होते. माझं अभ्यासकेंद्र बदलून घ्यायची समस्याही त्यांनी सोडवली होती. बहुधा यावेळीसुद्धा ही आता काय समस्या घेऊन आली आहे असं त्यांना वाटलं असतं, तर नवल नको. माझ्या येण्याचं कारण जेव्हा मी त्यांना सांगितलं, तेव्हा त्यांना खूप आनंद झाला. त्यांनी इकडेतिकडे फोन करून माझं पदक आणि प्रमाणपत्र घेऊन येण्याविषयी सांगितलं. सुवर्णपदक आलं. मी ते बघितलं. परंतु ते माझ्याकडे चेष्टेनं पाहत होतं. त्यावर लिहिलं होतं 'सुब्रह्मणीयम'. "सुब्रह्मणीयम?" मी रडवेली होऊन विचारलं. काही चूक होती ती? मला पदक मिळालंय का नाही?

सुवर्णपदक माझी मस्करी करीत होतं...

साहाय्यक संचालकांनी पदक नीट निरखून पाहिलं आणि म्हणाले, "संयुक्ता आम्हांला क्षमा कर. पदकांची अदलाबदल झाली असावी बहुधा. तुझं मेडल त्यांना गेलं असावं. आम्ही त्यांच्याशी संपर्क करून ते परत मिळवू. ते इथेच 'टी नगर'ला राहतात. खरंच सगळ्याबद्दल क्षमस्व. आता तू प्रमाणपत्र घेऊन जा आणि पदक आम्ही कुरिअरनं पाठवू."

"नको, कुरिअरनं नको," मी घाईघाईनं म्हणाले. पुन्हा ते हरवायची आणि त्याबद्दल केलेल्या क्षमायाचनेची माझी तयारी नव्हती. "माझ्या आईजवळ घा. पुढच्या आठवड्यात ती चेन्नईला येणार आहे. मी तिच्याजवळ अधिकारपत्र देते." असं म्हणून मी कार्यालयाबाहेर पडले.

बाप रे, केवढं हे दुस्साहस!

माझी धाकटी बहीण ही बारावीची परीक्षा दिल्यानंतर विविध पर्यायांचा विचार करत होती. आई तिला म्हणाली, "तूसुद्धा तुझी पदवी परीक्षा 'इग्नो'तून का देत नाहीस? तुलाही सुवर्णपदक मिळेल."

२५५

साडेतीन वर्षांच्या माझ्या 'शोध' कार्यक्रमानंतर आता वेळ आली होती आणखी एका वैचारिक मंथनाची.

माझ्यापुढची लाखमोलाची समस्या : पुढे काय?

माझं प्रथम प्राधान्य 'कापडउद्योग' होतं. त्यात 'रचना परिमिती'मध्ये मला संशोधन करायचं होतं. मला त्याची आवड होती, मला ते जमण्यासारखंही होतं म्हणून नव्हे, तर त्यामुळे विणकर समाजाचाही फायदा होणार होता. पण 'टेक्स्टाईल डिझायनिंग'चं शिक्षण मी कुठे घ्यावं हा प्रश्न माझ्यासमोर होता. असं शिक्षण देणाऱ्या दोन संस्था माझ्या माहितीत होत्या. अहमदाबादची 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ डिझाईन' आणि दुसरी 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅशन टेक्नॉलॉजी.' तिसरा पर्याय सुचवला गेला तो अभ्यासक्रम परदेशात होता, पण तीन वर्षांचा पदवीपूर्व अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यानंतरच. मी या पदव्युत्तर परीक्षेला पात्र नव्हते. काही विद्यापीठांतून मला उत्तरादाखल 'मी त्यांचा' पदवीपूर्व कार्यक्रम पूर्ण करावा असं सांगण्यात आलं. मला ते पसंत पडलं नाही. पदवीपूर्व अभ्यास मला पुन्हा करायचा नव्हता. त्यामुळे परदेशात जाऊन शिकायचा पर्याय बाद झाला. दुसरा पर्याय म्हणजे नेहमीचा विद्यालयीन अभ्यास करणं आणि पदव्युत्तर पदवी मिळवणं. उझरम्मांचं सांगणं होतं, की समाजविज्ञानात मी मास्टर्स डिग्री घ्यावी. विद्यापीठाच्या वातावरणात माझ्या बुद्धीची चांगली जोपासना होईल आणि ती विशाल होईल. त्या म्हणाल्या, 'डिझाईन काय गं, केव्हाही शिकता येईल.' पुढे त्या म्हणाल्या, "आता जर तू समाज-विज्ञानावर अभ्यास केंद्रित केलास, तर तुझा बौद्धिक वकूब

पुढे काय...?

वाढेल आणि कोणत्याही गोष्टीकडे तू विश्लेषणात्मक दृष्टीनं बघशील, पद्धतशीर विचार करशील. चांगल्या विद्यापीठातून तुझ्या क्षमता चांगल्या विकसित होतील." माझे वडील 'समाज-वैज्ञानिक' असल्यामुळे उझरम्मांचा दृष्टिकोन त्यांना समजला. खरं तर त्यांना नेहमीच वाटायचं, की मी इतिहास किंवा समाजविज्ञानाचा किंवा होमिओपथीचाही अभ्यास करावा, पण शेवटी मी जे करेन त्यात मला आनंद वाटला पाहिजे. त्यांची ती किमान अपेक्षा होती.

काही अवधीपर्यंत मी दोन्ही पर्याय माझ्यापुढे खुले ठेवले होते. अर्थात माझा कल आणि आवड ही विज्ञान किंवा सामाजिक विज्ञानातल्या विद्यापीठीय पदवीपेक्षा 'टेक्स्टाईल डिझाईन'कडे जास्त होती. त्यामुळे मी 'एनआयडी', 'एनआयएफटी' दोन्ही ठिकाणी 'टेक्स्टाईल डिझायनिंग'साठी अर्ज केले आणि दिल्लीच्या 'जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठा'कडे 'लाइफ सायन्सेस'मध्ये मास्टर्स डिग्रीसाठीही अर्ज केला.

'एनआयडी'नं माझा अर्ज नाकारला, कारण टेक्स्टाईलशी संबंधित पदवी माझ्याकडे नव्हती आणि चार वर्षांचा पदवीचा नवा अभ्यासक्रम नव्यानं करायची माझी तयारी नव्हती. त्यामुळे आता शिल्लक उरली 'एनआयएफटी'चा. मला 'टेक्स्टाईल डिझाईन'ची करिअर गांभीर्यानं करायची असल्यामुळे मी माझं गणित आणि विश्लेषण कौशल्यातलं ज्ञान ताजं करण्यासाठी मार्गदर्शनाचे प्रशिक्षण वर्ग लावले. 'जे.एन.यू.'ची परीक्षा खूप नंतर असल्यामुळे 'एनआयएफटी'च्या लेखी प्रवेशपरीक्षेवर मी माझं सारं लक्ष केंद्रित केलं.

एकदाची ती परीक्षा संपली. अपेक्षेइतकी काही ती परीक्षा चांगली झाली नाही. मी जे.एन.यू.च्या परीक्षेची तयारी सुरू केल्याकेल्याच सुदैवानं 'एनआयएफटी'च्या प्रवेश परीक्षेचा निकाल आला. मी त्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले होते. माझा जीव भांड्यात पडला; पण अंतिम प्रवेशापूर्वी आणखी दोन अवघड पायऱ्या ओलांडायच्या होत्या. त्यात जर माझी निवड झाली नाही तर? ही शंका मनात थोडी होतीच. त्यामुळे मी 'दस्तकार आंध्र'सारख्या संस्थेत किंवा एखाद्या स्वतंत्रपणे काम करणाऱ्या टेक्स्टाईल डिझायनरबरोबर काम करण्याची मानसिक तयारी सुरू केली. त्यामुळे माझी कापड उद्योगात काम करण्याची आवड पुरी करता आली असती - मग मला नेहमीच्या महाविद्यालयामध्ये प्रवेश मिळो न मिळो. मनामध्ये 'जर-तर'ची तुंबळ धुमश्चक्री सुरू होती, पण माझ्या आईवडलांबरोबर वारंवार केलेल्या चर्चेमुळे आणि त्यांच्या सततच्या पाठिंब्यामुळे आणि बळामुळे गोष्टी सोप्या झाल्या. मी 'जे.एन.यू.'च्या प्रवेशपरीक्षेची तयारी थोडी नावडीनंच सुरू केली.

'एनआयएफटी'च्या आणखी एका चाचणी (Situation Test) साठी मला बोलावणं आलं. प्रवेशाची ही दुसरी पायरी होती आणि त्यासाठी मला दिल्लीला जायचं होतं. या परीक्षेत उमेदवाराला काही प्राथमिक स्वरूपाचं साहित्य दिलं जातं - म्हणजे कागदी कप, बशी, थोडे कागद, डिंक, कात्री, पेय प्यायच्या स्ट्रॉ आणि त्यामधून तुम्ही विश्वसुंदरीचा मुकुट किंवा 'वर्ल्ड पीस कप' बनवायचा. वेगवेगळ्या

कोनांतून दिसेल असं त्याचं प्रतिरूप रेखाटनही बनवायचं होतं.

नंतर मुलाखतीची पायरी. मला वाटलं होतं की, गेल्या तीन वर्षांत मी जे काही कापड विणायच्या कलेसंबंधी प्रत्यक्ष काम केलं त्याचे नमुने दाखवायची चांगली संधी आहे. म्हणून मी जय्यत तयारीनिशी मुलाखतीला गेले. पण जे झालं ते अगदी वेगळं!

माझ्या वैयक्तिक माहितीमध्ये माझ्या आवडीमध्ये नाट्यकला-अभिनय याचा उल्लेख होता. मुलाखत घेणाऱ्यांपैकी एकानं मला जयललितांची नक्कल करायला सांगितली. जयललिता आधी सिनेमा नटी होत्या आणि नंतर तमिळनाडूच्या त्या मुख्यमंत्री झाल्या होत्या. दुसऱ्या एकानं मला विनोद-चुटका सांगायला सांगितला. मला चुटका सांगणं काही जमत नाही आणि ऐनवेळी चटकन मला काही चांगला विनोद आठवला नाही. मग मी माझ्या बाबतीत नुकतीच घडलेली एक विनोदी घटना सांगितली. टेक्स्टाईलशी संबंधित काही प्रश्न सोडले तर मला माझ्या कापड विणकाम कलेतलं माझं कौशल्य, माझं काम दाखवायची संधी काही मिळेल. आता आपणहूनच त्याविषयी बोलावं की काय असा मी विचार करत होते, त्यावेळी शेवटी एकानं विचारलं, “टेक्स्टाईल डिझाईन’ला दुसरा पर्याय म्हणून तुम्हांला कोणता विषय घ्यायला आवडेल?”

मी प्रचंड हादरले. माझी मुलाखत संपली की काय? आतापर्यंत त्यांनी माझी फक्त अभिनयाची चुणूक पाहिली होती, असं कसं करू शकतात ते?

“पण-पण-” मी चाचरत म्हणाले. “नाही, असं आम्ही ठरवलं आहे. त्यामुळे तुम्हांला ‘एनआयएफटी’ मध्ये इतर कोणता कोर्स करायला आवडेल का? - म्हणजे डिझाईन अॅक्सेसरी, लेदर, लोकरीचं विणकाम...” त्यांनी मला विचारलं,

“नाही! मी तुमची आभारी आहे,” मी ठामपणानं सांगितलं - “मला फक्त टेक्स्टाईल डिझाईनमध्येच शिकायचं आहे.” आतून मी रागानं धुमसत होते.

“मग आता तुम्ही काय करणार? दुसरा तुमचा पर्याय काय?”

“मी ‘एनआयडी’ला अर्ज केला होता, पण टेक्स्टाईलशी संबंधित विषयातली आवश्यक पदवी माझ्याकडे नसल्यानं माझा विचार झाला नाही. आता मी कदाचित टेक्स्टाईल डिझाइनरबरोबर काम करीन. पण मी ‘टेक्स्टाईल डिझाईन’मधल्याच अभ्यासक्रम करणार. मी तुमची आभारी आहे.” असं म्हणून सौंदर्य स्पर्धेतल्या सुंदरींशी स्पर्धा करेल, असं घोटीव खोटं खोटं हसून मी हॉलमधून बाहेर पडले. आपल्या निवडीची शक्यता नक्की नाही असं मला वाटत होतं, पण गंमत म्हणजे बाकी सगळ्यांना नेमकं उलटं वाटत होतं आणि शेवटी तेच बरोबर ठरले.

माझ्या ‘जेएनयू’च्या परीक्षेच्या दोन-तीन दिवस आधी ‘एनआयएफटी’कडून मला टेक्स्टाईल डिग्री कार्यक्रमाला प्रवेश मिळाल्याचं कळालं. मी अगदी खूष झाले, पण तरीही मी ‘जे.एन.यू.’च्या परीक्षेला बसले. त्यात निवड झाली नाही, हे अलाहिदा.

जुलै २००० मध्ये हैदराबादच्या ‘एनआयएफटी’च्या टेक्स्टाईल डिझाईन कार्यक्रमाच्या पहिल्या तुकडीत प्रवेश घेणाऱ्यांमध्ये मी एक होते. पदव्युत्तर पदविका मला मिळणार होती. मला माहीत असलेल्या जगापेक्षा ‘एनआयएफटी’ पूर्ण निराळी होती. शहरातली अत्यंत आधुनिक, फॅशनेबल, उच्चश्रु अशी ती जागा होती. महाविद्यालयाचा माझा तो पहिलाच अनुभव होता.

मला तो अभ्यासक्रम खूप उत्कंठावर्धक वाटला आणि न चुकता रोज महाविद्यालयात जायचं मी ठरवलं. आमची ही पहिलीच तुकडी असल्यामुळे सुरुवातीच्या काही अडचणी होत्या पण त्याचेही काही फायदे होतेच. लवकरच मी माझ्या मित्र-मैत्रिणींमध्ये रमले. आता मागे वळून बघताना मला हे कबूल करायला पाहिजे, की ‘एनआयएफटी’च्या शिक्षणात काही उणिवा होत्या. पण तशा त्या कोठेही असतातच. माझ्या दृष्टीनं महत्वाचं होतं ते हे, की ते जे शिक्षण देत होते, त्यातलं चांगलं ग्रहण करणं. माझ्या सकारात्मक दृष्टिकोनामुळे अभ्यासक्रमात पुढे जाणं मला फार सोपं गेलं. मी अभ्यासक्रम फार उत्तम प्रकारे पूर्ण केला आणि हैदराबाद केंद्रातलं विशेष प्रावीण्याचं विद्यालयीन पारितोषिक मला मिळालं.

पाठिंबा देणारं घर

मी वेगळ्या रस्त्यानं वाटचाल करायची ठरवल्यानंतर माझ्या आईवडलांचा, विशेषकरून माझ्या आईचा जो पाठिंबा मला मिळाला तो निर्णायक होता. माझ्या मार्गामध्ये जे चढउतार आले त्यामुळेही घेतलेल्या निर्णयात त्यांचा मोठा वाटा होता. माझ्या आत्मविश्वासात आणि बळामध्येही त्यांचा वाटा होता. माझे आईवडील माझ्या पाठीशी आहेत हा विचार प्रत्येकवेळी मला आश्वासक होता.

मी साडेतीन वर्षांच्या माझ्या अभ्यासाच्या अवधीत ज्यांच्याकडे राहिले, त्या सर्व कुटुंबांचा खासकरून राजीमावशींचा सहभाग फार मोठा आहे. ती कायम मला व्यावहारिक, भावनिक, मानसिक आधार देत राहिली.

मी शाळेतून परत आल्यावर राजीमावशीनं विचारायचा अवकाश, की 'आज काय झालं?' की लगेच विणायच्या कलेच्या वर्गात काय काय झालं, मी सायकलवरून कशी पडत होते, शाळेतला सांबर-भात किती बेचव होता आणि त्यापुढे तिचं 'रस्सम्' किती चवीचं असतं - असं सगळं मी सांगत सुटायची, न थांबता! राजीमावशी मान डोलवायची, माझं ऐकायची, अधूनमधून 'हो का?' असं विचारायची. एकीकडे तिचं काम चालू असायचं. प्रत्येक दिवशी दोन वेळा तिला अशी बडबड ऐकून घ्यावी लागे. एकदा माझ्याकडून आणि दुसऱ्यांदा तिची मुलगी आर्या हिच्याकडून - ती स्वयंपाकघरात फिरता फिरता तिच्या शाळेतल्या सगळ्या विषयांच्या, अगदी इतिहासापासून जीवशास्त्रापर्यंत, प्रश्नांची सगळी उत्तरं आईला सांगे.

सर्व काही शक्यतेच्या कोटीत

आर्या काही काही वेळेला माझ्याकडे 'रसायनशास्त्र' किंवा 'जीवशास्त्र'तल्या शंका विचारायला यायची. बरेच वेळा गाण्याच्या वर्गाला आम्ही बरोबर जायचो. तेव्हा मी जास्त बोलायची. ती फार लाघवी होती आणि तिला मिळालेलं सगळं ती माझ्याबरोबर वाटून घ्यायची. तिचं लिखाण, निबंध आणि गोष्टी फार छान असत. जेव्हा ती स्वयंपाकघरात तिच्या आईला आपलं लिखाण वाचून दाखवे, तेव्हा मला तिच्या लेखन कौशल्याबद्दल कौतुक वाटे.

पाहुण्यांसमोर राजीमावशी नेहमीच माझी ओळख करून देताना, 'ही संयुक्ता, आमच्या मैत्रिणीची मुलगी. शिक्षणाच्या क्षेत्रात तिने वेगळी वाटचाल चोखाळली आहे.' हे सांगायची. मग सगळे जातात म्हणून आपणही कॉलेजला जायचं त्याऐवजी मी काय वेगळं करते आहे ते मी सांगायची. एक दोन महिन्यांतच अशा बऱ्याच ओळखी झाल्यानंतर मी माझ्या शैक्षणिक कार्यक्रमाबद्दल बारा मिनिटांच्या अवधीत संपूर्ण कल्पना देण्यात अगदी तरबेज झाले. माझ्या या कथनानंतर लोकांच्या येणाऱ्या प्रतिक्रिया वेगवेगळ्या असत. बरेचजण अविश्वासानं माना डोलवत तर काही थोड्यांना वाटे की, 'मी माझा वेळ वाया घालवते आहे.'

अशा वेळी राजीमावशी, देवामावशी लगेच माझ्या मदतीला यायच्या. "गेल्या महिन्यात ही ना नर्मदा खोऱ्यात गेली होती, आणि तिने विणलेला हा टॉवेल पाहिला का? तिच्या स्वतःच्या हातानं तिने तो मागावर विणला," त्या अगदी कळकळीनं आणि अभिमानानं सांगायच्या.

माझ्या आईवडलांपुढे, राजी आणि देवामावशींपुढे मला काहीच सिद्ध करायची गरज नव्हती. त्यांचा माझ्यावर असलेला विश्वास, मी करतेय ते बरोबर आहे याचा ठोस पुरावा होता.

आर्थिक बाब

लोक मला बरेच वेळा विचारतात, की मी जे शिक्षण घेतलं त्यासाठी मला किती खर्च आला आणि शाळेमध्ये मला 'फी' द्यावी लागली का? त्या आर्थिक खर्चाची माहिती अशी, की

शाळेतून माझ्याकडून या शैक्षणिक कार्यक्रमासाठी कोणतीही फी घेतली नाही आणि त्यांनी हेही स्पष्ट केलं, की पैशाची बाब तुम्ही आणि तुमचे शिक्षक पाहून घ्या. शाळेचे अधिकारी विद्यार्थ्यांना दुपारचं जेवण देत असत त्याचेही पैसे त्यांनी माझ्याकडून घेतले नाहीत. त्यांनी मला सांगितलं, 'तू फक्त एकच जास्तीची! आम्ही सगळ्यांसाठी स्वयंपाक करतोच.'

ज्या ज्या शिक्षकांकडे मी शिकले ते शाळेचेच पगारी मार्गदर्शक होते आणि त्यांनी माझ्याकडून कोणतीही वैयक्तिक फी घेतली नाही, विशेषतः तरीतअण्णांनी! माझ्या नृत्याच्या वर्गासाठी मी महिना २०० रुपये देत होते, तर संगीताचे वर्ग

निःशुल्क होते, कारण संगीत मास्तरांना संगीत शिकविण्याचे पैसे घेणं मान्य नव्हतं. ओरिगामीचे शिक्षक नटराजन यांच्याकडे मी तीन आठवडे शिकले. त्यांनीही पैसे घेतले नाहीत. चेन्नईतही काहीच खर्च झाला नाही, कारण यजमान सत्यनारायण गुरूंनी माझ्याकडून पेईंग गेस्ट म्हणून पैसे घेतले नाहीत; कारण त्यांनी मला पेईंग गेस्ट कधी मानलंच नाही. ओधाण्णा आणि त्यांच्या कुटुंबांसुद्धा मला त्यांच्यातलंच एक मानलं. ते गरीब होते. त्यांच्याकडून मी कपडा विणायला शिकले होते, पण त्यांनी पैसे नाही घेतले. 'इग्नो'ची वार्षिक फी होती रु. १२००. त्यातच अभ्यास साहित्य दिलं जायचं. प्रवास खर्च माझ्या पॉकेटमनीतून भागायचा.

या सगळ्या प्रसंगात मी माझी फी वस्तुरूपात दिली, रोख पैशात नाही. मी हातानं विणून मागावर केलेली, रंगवलेली वा हस्तकौशल्याची एखादी वस्तू असो, वा सणासुदीला घेतलेले नवीन कपडे असोत, किंवा आमच्या खेड्यातल्या शेतावरचं काही पीक असो. एखाद्या विद्यार्थ्याला त्याची सामाजिक वा आर्थिक परिस्थिती काहीही असो-त्याच्यासाठी उच्च शिक्षण घेण्यासाठी हा योग्य मार्ग आहे का? हा पर्याय होऊ शकतो काय? मी तो करू शकले ते माझ्या बहुतेक सर्व शिक्षकांनी माझ्याकडून फी घेतली नाही म्हणून!

माझ्यापुरतं बोलायचं तर या शैक्षणिक कार्यक्रमाला जास्त खर्च किंवा फीज असल्या, तरी मी हाच कार्यक्रम पूर्ण केला असता. मी जेव्हा हा मार्ग निवडला, तेव्हा मला माझे शिक्षक कोण आहेत आणि त्यांची फी किती आहे हे कुठे माहीत होतं? अर्थात माझ्यामागे मला पाठिंबा देणारे माझे आईवडील होते. तेही अशा विचारसरणीचे की रुळलेल्या महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या वाटेनं जाण्यापेक्षा मुलीला खऱ्या अर्थानं शिक्षण देण्याचे असेही काही चांगले मार्ग आहेत.

शेवटी निष्कर्ष असा की, या उच्च शिक्षणाच्या शोधासाठी जे आर्थिक बळ लागतं ते पारंपरिक महाविद्यालयीन पदवी कार्यक्रमाच्या खर्चाइतपत आहे, खरं तर त्यापेक्षा कमीच आहे. महाविद्यालयाच्या वेगवेगळ्या अभ्यासक्रमांच्या फीमध्ये फरक असतो. तसा इथेही विषयानुरूप फरक असणार. तुम्ही तुमच्या शिक्षकांशी, भवतालाशी कसे संबंध निर्माण करता त्यावरही ते अवलंबून आहे.

आज मला वाटतं, की मध्यमवर्गातल्या मुलांसाठी (मीही त्यांपैकीच आहे) त्यांच्या कुटुंबाला परवडेल असा हा शिक्षणाचा कार्यक्रम आहे. कळीचा मुद्दा आहे तो असा, की पारंपरिक उच्च शिक्षणाचा खर्च परवडत असूनही या स्वत्वाचा शोध घेणाऱ्या वेगळ्या मार्गारून उच्च शिक्षण घेण्याचं धाडस आपण करणार का?

शेवट आणि सुरुवात

उच्च माध्यमिक शाळा आणि महाविद्यालय या दोन्हीमधल्या टप्प्यांवर आपल्या आवडीच्या विषयात शिक्षण घ्यायचा शोध घेण्यासाठी एक वर्ष आपण देणार का?

याचा अर्थ असा करणार का, की अमक्यानं एक वर्ष वाया घालवलं? त्याचा अर्थ बरोबरीच्या वयोगटातल्या मुलांपेक्षा एखादं वर्ष आपण मागे पडणार, हा तुम्हांला धोका वाटतो का? भारतीय विद्यार्थी आणि पालक यांना सर्वसामान्यपणे वाटणाऱ्या चिंतेमध्ये त्याचं उत्तर सापडतं, जे विचारायलाही लागत नाही. ते म्हणजे 'हो वाटणारच.' (ती चिंता थोडीशी वाटतेच.) आता मात्र मला ही चिंता अनाढ्याची वाटते.

आपल्या आवडत्या विषयाचा शोध घेण्याचा कालावधी म्हणजे काही वेळ वाया घालवणं नाही. उलट आवडत्या गोष्टींसाठी, त्या साध्य करण्यासाठी आपला वेळ जास्त जागरूकतेनं, जास्त कार्यक्षमतेनं वापरणं हे होय. आपल्या शिक्षणपद्धतीत शाळेचं तासांचं वेळापत्रक, अभ्यासक्रम हे सगळं आपल्याला तयार वाढलं जातं, ते नसेल तर आपण वेळेचा उपयोग कसा करायचा, हेच समजेनासं होतं. माझ्या शिक्षणकालाकडे नजर टाकल्यावर जाणवतं, की ते महत्वाचे जीवनकौशल्य आपण या वेगळ्या मार्गानं शिक्षण घेताना मिळवतो.

महत्वाचं म्हणजे यामुळे मी स्वतः बदलले, माझं आयुष्य बदललं. म्हणजे केवळ समाधान देणारी करिअर मिळाली अशा संदर्भात मी म्हणत नाही, पण अनाकलनीय अशा बऱ्याच गोष्टींच्या संदर्भात मी हे म्हणते आहे. मी रीतसर महाविद्यालयातला गेले असते तर चुकूनही मागावर कापड विणायला शिकले नसते. मला आयुष्यभर कळलं नसतं, की मागावर कापड विणायला मला किती आवडतं आणि विणकरांबद्दल आपल्याला किती आपुलकी वाटते ते! 'एनआयएफटी'च्या 'टेक्स्टाईल डिझाईन'च्या कार्यक्रमांमुळे मी शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आले तेव्हा माझी पूर्ण खात्री पटली, की कापड उद्योग माझ्या आयुष्यातील ही सर्वात आवडीची गोष्ट आहे आणि त्याच कार्यक्रमासाठी प्रवेशपरीक्षा देऊन मी पात्र ठरले आहे.

मागे वळून पाहताना मला दिसतं, की त्या काळामध्ये मी खूप उमेदवारी केली; पण ज्या ज्या क्षेत्रांत मी उमेदवारी केली, ती क्षेत्रं निवडायचं स्वातंत्र्य माझं होतं. खरं म्हणजे एखाद्या गुरूच्या हाताखाली उमेदवारी करत उपजीविकेची कौशल्यं आत्मसात करण्याची, होतकरू मुलांना मिळणारी एक स्वाभाविक परंपराच शतकानुशतकं आपल्याकडे रूढ होती. सुतार, शेतकरी, चित्रकार, लेखक, शास्त्रज्ञ, दुकानदार, अभियंते, उद्योजक आणि अर्थातच कापड विणकर. खरं तर आजच्या काळातही महाविद्यालयांमधून 'इंटर्नशिप'च्या रूपानं प्रात्यक्षिक शिक्षण किंवा प्रकल्प अशा वेगळ्या स्वरूपात ती पद्धत चालू आहेच. मात्र प्रात्यक्षिकापेक्षा कोर्सवर्क आणि वर्गातलं अध्ययन यांनाच जास्त महत्त्व मिळालं आहे. माझ्या स्वतःपुरतं बोलायचं, तर चांगल्या मार्गदर्शकांच्या हाताखाली मी जो उमेदवारीचा मार्ग अनुसरला होता तो अनुभव मला अत्यंत आनंददायी ठरला.

उच्च शिक्षणाची माझी साडेतीन वर्षं यातूनही मला मौल्यवान अनुभव आणि मोलाची माणसं भेटली. अर्थात यावर कोणीही प्रतिवाद करेल, की 'अशा तऱ्हेच्या

अपारंपरिक शिक्षणातच फक्त असे अनुभव येतात असं थोडंच आहे? ते इतरत्रही येऊ शकतात की.' तर तेही खरं आहे.

शिवाय वरकरणी क्षुल्लक वाटणाऱ्या काही गोष्टींचा मला प्रथमच परिचय झाला होता. त्या पहिल्या अनुभवांमधूनही माझा आत्मविश्वास खूप वाढला. उदा. स्वतः रेल्वेचं तिकिट आरक्षित करणं, एकटीनं प्रवास करणं, सामाजिक समस्यांबद्दल बाहेरच्यांशी बोलणं इत्यादी.

तरीही मी स्वतःला जर विचारलं, की 'तू काय शिकलीस?' तर कितीतरी उत्तरं माझ्या पदरात पडली आहेत, स्वर्गातून देवदूतांच्या फुलांचा वर्षाव व्हावा अशी!

महत्वाचं म्हणजे अशा तऱ्हेनं शिकण्यामुळे मी स्वातंत्र्य, स्वावलंबन अनुभवलं. स्वअध्ययन, स्वशिक्षण करू शकते असा माझ्यात आत्मविश्वास आला एवढंच नव्हे, तर माझ्या वेळेचंही संयोजन मी असं करू शकते असाही. ज्यामुळे मला आनंद मिळतो आणि वेळ अत्यंत सार्थकी लागतो.

दुसरं म्हणजे माझं साडेतीन वर्षांचं उच्च शिक्षण माझ्या आयुष्याचा, व्यक्तिमत्त्वाचा एक अविभाज्य भाग बनून गेलं. माझ्यावेगळं आणि स्वतंत्र, असं ते मी पाहूच शकत नाही. शिक्षण हे दैनंदिन जीवनाचं एक अंग झालं, विशिष्ट अभ्यासक्रम किंवा वर्गापुरतं ते मर्यादित राहिलं नाही. वेगवेगळ्या प्रकारच्या लोकांबरोबर, वेगळ्या वेगळ्या संस्कृतींबरोबर आणि वेगळ्या पार्श्वभूमीवर माझा संबंध आला. त्यामुळे माझ्या शिकण्याचा विस्तार होत गेला, त्याला यथायोग्य मिति लाभली, सूक्ष्म बाबींमध्येसुद्धा.

तिसरं म्हणजे या कार्यक्रमात खूप स्वातंत्र्य होतं. अर्थात तुमची दिशा सुस्पष्ट हवी, तुमची निष्ठा संपूर्ण हवी. तुम्ही तुमच्यातली ऊर्जा आणि तुमचा आत्मा तुमच्या कामात ओतला पाहिजे. तुमच्या कामाकडे त्रयस्थपणे पाहून तुमची दिशा योग्य आहे ना हे ठरविण्याची क्षमताही तुमच्यामध्ये विकसित व्हायला हवी. मी जेव्हा 'पीएचई'चा कार्यक्रम शिकत होते, तेव्हाही हे आव्हान माझ्यापुढे होतं आणि आजही मी जे जे काही करते आहे, त्यातही हे आव्हान माझ्यापुढे आहेच. वरून देवदूत नक्कीच दुजोरा देणारं हास्य करत असतील आणि मीही!

२५५

'मनाला भावेल ते शिकताना' हे पुस्तक जादूच्या कांडीसारखं आहे. त्यानं भविष्यकाळात 'महाविद्यालयीन शिक्षणा'विषयीचे तरुण विद्यार्थ्यांचे विचार नाट्यमयरीत्या बदलू शकतील.

शिक्षणाची नेमकी दिशा न समजल्यानं, 'महाविद्यालयात सगळेजण जातात' म्हणून जाणारा मोठा तरुणवर्ग आहे. हे पुस्तक वाचून पुष्कळसे तरुण विद्यार्थी महाविद्यालयीन शिक्षण सोडतील असं मला म्हणायचं नाही; पण या पुस्तकातून त्यांच्या कल्पनेपलीकडचा एक आकर्षक पर्याय त्यांना नक्की मिळेल. ही तरुण मुलगी मनाला आवडेल ते तर शिकलीच. शिवाय तिने महाविद्यालयाची पदवीही मिळवली. आयुष्यात दोन्हीमधलं चांगलं तिला निवडता आलं. महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या काही गंभीर समस्या या बहुशः आपणच निर्माण केलेल्या आहेत. याचा अर्थ असा, की महाविद्यालयातल्या व्यवस्थापनाचा किंवा या नीरस शिक्षणसंस्थांमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या पालकांचा असलेला भावनाशून्य आणि निरुत्साही दृष्टिकोन म्हणजे धोकादायक आजारपणाचं लक्षण आहे. आणि माझ्या मते विद्यार्थ्यांचा यात काही दोष नाही. भारतीय शिक्षणपद्धतीमध्ये आयुष्यातल्या महत्त्वाच्या बाबींची, शिक्षणाबद्दलचे निर्णय घेण्याची क्षमताच त्यांच्यात निर्माण होत नाही. पालक आणि शिक्षक त्यांचं आयुष्य हातात घेतात आणि त्यांचे सगळे निर्णय स्वतः घ्यायचा त्यांचा हट्ट असतो. यामध्ये लग्नाचे निर्णय, किंवा नोकरीची निवडही येते.

'विद्यालयीन अभ्यास मनापासून करण्याची कुवत विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करणं,' फार कमी पालकांना जमतं. मुख्य म्हणजे अभ्यासक्रम इतका परका असतो, की त्याच्याशी विद्यार्थ्यांची

मला काय वाटलं...

नाळ जुळतच नाही. महाविद्यालय शिकण्यासाठी नव्हेच, वेळ काढायची ती जागा ठरते आणि ही शिक्षणपद्धती ठरवेल तोच अभ्यासक्रम तुम्हांला निवडावा लागतो. ही रूढ पद्धती बदलायला युगं लोटावी लागतील. मला असं सांगितलं गेलं आहे, की दिल्लीच्या जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालयात अभ्यासक्रमातलं एक जरी पुस्तक बदलायचं म्हटलं, तरी किमान पाच वर्षं वाट पाहायला लागते. महाविद्यालय आणि विश्वविद्यालय थडग्यांसारखी निर्जीव झाली आहेत. ज्यांना दुसरं काहीच जमत नाही त्यांनी तिथे जावं. परंतु त्यांना तिथल्या शिक्षणानं ना नोकरीची हमी मिळते, ना फायदेशीर काम मिळवण्यासाठीची समर्थता.

नोकरी देणाऱ्यांनाही अशा प्रकारचं शिक्षण घेतलेल्यांचा फायदा होत नाही. प्रत्यक्ष आयुष्यात सक्षमतेनं काही करण्याचा ज्यांना अनुभव नसतो अशा, नुकतंच महाविद्यालयीन/विश्वविद्यालयीन शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या अननुभवी लोकांना ते कामावर घेतात. अशा प्रशिक्षणात अनुभव मिळत नाही, प्रत्यक्ष कामापासून तो लांबच राहतो. आधीच आखून दिलेल्या पाठ्यपुस्तकावरून आणि गाइडवरून जे जे शिकलेलं असतं, त्याचा बाहेरच्या जगाशी काही संबंध नसतो.

या संदर्भात हे पुस्तक एक चांगला आदर्श समोर ठेवतं.

शाळेतून नुकतीच बाहेर पडलेली आश्रमधली एक मुलगी - संयुक्ता - पारंपरिक पद्धतीनं महाविद्यालयात जाणं नाकारते. सुरुवातीला तिलाही काय करावं, काय शिकावं हा संभ्रम पडतो, पण तरीही आपल्याला जे शिकायला आवडेल, ज्यात आनंद, समाधान मिळेल अशा शिक्षणाचा शोध घेण्याचा ती प्रयत्न करते.

सुरुवातीला ती भित्री असते, आत्मविश्वास नसतो, पण त्याच संयुक्ताला नवनवीन अनुभव, अनोळखी परिस्थिती प्रेक वाटते आणि तेच आव्हानही वाटतं.

औपचारिक महाविद्यालयीन शिक्षण नाकारल्यामुळे तिच्यापुढे एक मोठं क्षेत्र खुलं होतं. पुस्तकी ज्ञान पंचेचाळीस मिनिटांच्या तासात मुलांच्या माथी मारणाऱ्या शिक्षकांबरोबर तसंच त्या निरुपयोगी शिक्षणासाठी वेळ निरर्थक दवडण्याऐवजी ती तीन वर्षांचा काळ सार्थकी लावते. स्वतःचं वेळापत्रक स्वतः ठरवते, स्वतःला शिस्त लावते, मुलाखतीतून शिकते, सुयोग्य शिक्षक निवडते. खूप प्रवास करत सामाजिक आणि पर्यावरणीय प्रश्नांचा परिचय करून घेते आणि वेळ, मन व सारी शक्ती मनापासूनच्या योजनेवर एकाग्र करते.

तिच्यापुढे कितीतरी पर्याय असतात, त्यांतले अनेक मुळापासून शिकायला ती सुरुवात करते. कला शाखा, नृत्य, ओरिगामी, भारतीय संगीत आणि मागावर काम करणं. या सगळ्यांतला अनुभव घेऊन मग त्यांतला 'मागावर कापड विणणं' ती निवडते; कारण त्याचं तिला नेहमीच आकर्षण वाटत असतं. या काळात 'इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठ'चा अभ्यासक्रम करते आणि सुवर्णपदकासह पदवी मिळवते. नंतर स्पर्धा परीक्षा देऊन 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅशन टेक्नॉलॉजी'चा, तिच्या आवडीच्या टेक्स्टाईल डिझाईन क्षेत्रातला अभ्यासक्रम निवडून तो पूर्ण करते.

मनाला भावलेलं तेच शिकायचं स्वार्थीयही ती घेते; शिवाय प्रमाणपत्रही मिळवून यशस्वी होते. या तिच्या यशाचं रहस्य काय? एक म्हणजे आईवडलांचा संपूर्ण पाठिंबा. ते तिला संधी देतात, अनुभूत परिस्थिती निर्माण करतात. संयुक्ताचे आईवडील नरेन आणि उमा यांच्यासारखाच विचार जर पालकांनी केला, तर आपल्या शिक्षणात क्रांती होईल आणि समाजाला खूप फायदा होईल. नरेन आणि उमा हे काही श्रीमंत नव्हते. संयुक्ताच्या शिक्षणावर मनमानेलसा पैसा खर्च करण्याची त्यांची ऐपत नव्हती. परंतु या अशा प्रकारच्या आनंददायी शिक्षणानं ती पुढे तर गेलीच, शिवाय तिच्या शिक्षणावरचा खर्च एरवीच्या तुलनेत उलटा कमीच आला.

दुसरा मुद्दा म्हणजे लेखी, पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच प्रात्यक्षिकांचा अनुभव. नेहमीच्या महाविद्यालयीन शिक्षणात विद्यार्थी तीन वर्षं आधी नुसतं तत्त्वज्ञान शिकतात. जगात वावरायला त्यांना या पुस्तकी ज्ञानाचा काही उपयोग होत नाही. सगळीकडेच शिक्षण असं ठोकळेबाज. सर्जनशीलतेला कुठे वावच नाही. त्यामुळे नोकरी देणाऱ्यांनाही हे फारसं उपयोगी नसतं, किंवा स्वतः स्वतंत्ररीत्या काही सुरू करणंही त्यांना जमत नाही.

सध्या 'मास्टर्स इन बिझनेस अँड प्रोफेशनल स्टुडिज'ची (एम.बी.ए.) क्रेझ तरुणांमध्ये आणि पालकांमध्ये निर्माण झाली आहे. पदवीनंतर जो तो एम.बी.ए. पदरात पाडून घेतो आणि मग नोकरीचा शोध घेतो, अभ्यासातून त्यांनी जो केसस्टडी केलेला असतो आणि उपायही शोधलेले असतात त्या अनुभवापुरतंच त्यांचं ज्ञान मर्यादित राहतं. प्रत्यक्ष व्यवहारातही त्यांचे विचार मर्यादितच राहातात. संयुक्ताचं उदाहरण एकमेव नाही, पण ते शब्दबद्ध पहिल्यांदाच झालेलं आहे. मी आणि माझी पत्नी दोघांनीही आमच्या तिन्ही मुलांबाबत असोच काहीसा प्रयोग केला. म्हणून संयुक्ताच्या या अनुभवांवर आमचं घारीक लक्ष होतं. महाविद्यालयीन काळात आमच्या तिन्ही मुलांवर आम्ही अभ्यासाचं कोणतंच मर्यादा, बंधन घातलं नाही. आवडीच्या विषयात त्यांनी स्वतः प्रगती करावी, कौशल्य मिळवावं यासाठी आम्ही त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं होतं. अशा शिक्षणातून त्यांनी आनंद मिळवावा, आनंददायी शिक्षण घ्यावं असं आम्हांला वाटायचं. परिणामस्वरूप एक मुलगा सर्पतज्ज्ञ झाला, दुसरा संगीतक्षेत्रात शिरला, तिसरा वेब-डिझायनर झाला आणि हे प्रावीण्य त्यांनी त्यांचं महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना आपल्या आवडीच्या छंदातून मिळवलं. सर्वसामान्य बुद्धिमत्तेच्या मुलांना तीन वर्षांच्या पदवीसाठी खरं तर प्रत्येक वर्षातले चार आठवडे पुरेसे आहेत, हे त्यांच्या अनुभवावरून आमचं मत झालं आहे.

संयुक्ताचंही लग्न होऊन ती आज संसारी झाली आहे. आपल्या शैक्षणिक प्रवासाविषयी ती समाधानी आहे आणि आवडत्या विषयातच नैपुण्य मिळवल्याचा तिला विशेष आनंद आहे.

तिच्या अनुभवातून प्रेरित होऊन जास्तीत जास्त पालकांनी, शिक्षणाचा

सुधारणेपलीकडे गेलेला खेळखंडोबा करणाऱ्या तथाकथित उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांच्या तावडीतून आपल्या मुलांना वाचवावं ही सदिच्छा!

क्लॉड अल्वारीस
अदर मीडिया प्रेस आणि मल्टिव्हर्सिटी

बहुविध बुद्धिमत्तेविषयी (Multiple Intelligence) आणि आपली वैचारिक बैठक स्पष्ट करताना हॉवर्ड गार्डनर म्हणतो, तुम्ही किती हुशार आहात हे महत्वाचं नाही, तर तुम्ही कसे हुशार आहात हे महत्वाचं...

(It is not how smart you are, It's how you are smart.)

आपला शिक्षणविषयक अनुभव व्यक्त करताना संयुक्तानं खुलेपणानं नेमकी हीच वस्तुस्थिती मांडली आहे. आपल्या बुद्धीनं, मोकळेपणानं आणि मनात आलेल्या शंकांना उत्तरं शोधत नजरेच्या टप्प्यापलीकडच्या जगाचा शोध तिनं घेतला. तो तिच्या सुंदर पुस्तकाच्या प्रत्येक ओळीतून आपल्याला जाणवतो. तिच्या प्रत्येक अनुभवातून, उत्स्फूर्त आकलनातून, मतातून तिचा प्रामाणिकपणा, पूर्वग्रहविरहित स्वच्छ दृष्टिकोन व्यक्त होतो. तिनं स्वतःविषयी कमी पण शिकवणाऱ्या गुरुजनांविषयी विस्तारानं लिहिलेलं आहे. तिनं शिक्षणाच्या संधी मिळवल्या, निर्माण केल्या आणि त्या अनुभवांतून ज्या मौल्यवान गोष्टी आत्मसात केल्या, त्या या पुस्तकातून मांडल्या. 'सुरुवात कोठून करावी' असा प्रश्न पडलेल्यांना त्या मार्गदर्शक ठरतील.

काय शिकायचं याचा तिनं जो शोध घेतला तो शोध आनंदाचा ठेवा आहे. त्यातून तिचं उत्फुल्ल, सोत्सुक मन, सृजनक्षमता आणि सामाजिक भान दिसतं. तिच्याबरोबर बोलणं, तिचे प्रश्न सोडवणं याबरोबरीनं तिचे गाभ्याला भिडणारे प्रश्न, तिच्या उणिवा, तिचे विजय यांविषयी ऐकणं हा मोठा आनंद होता. मुख्य म्हणजे तिच्याशी झालेल्या प्रत्येक भेटीतून तरुण पिढीविषयी मी अधिक आशावादी झाले; आणि आयुष्यातल्या

वाचावाच असा हा अनुभव

शहाणपणावरची माझी श्रद्धा अधिक दृढ झाली. तिनं तिच्या पुस्तकाप्रमाणेच समग्रपणा घुसळून काढला. तिच्या कलाशिक्षणाबाबतीत अण्णा म्हणतात, 'बेशिस्तीत शिस्त आहे.' खरं शिक्षण हे स-इंद्रिय असतं आणि 'ह्रूज प्रायर'च्या शब्दांत संयुक्ता जणू म्हणते आहे, 'या माझ्याबरोबर. चिखलातून चाला.'

सुमित्रा गौतम, समुपदेशक आणि मार्गदर्शक शिक्षक 'दि स्कूल' कृष्णमूर्ती फाऊंडेशन, चेन्नई.